

ADR-İRAN DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİ
QAFQAZ FÖVQƏLADƏ KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİ İŞİĞINDA
(1919-1920-ci İLLƏR)

*Azərbaycan Demokratik Respublikasının
elan edilməsinin 100 illiyinə ithaf olunur*

ADR-İRAN DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİ
QAFQAZ FÖVQƏLADƏ KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİ İŞİĞİNDƏ
(1919–1920-ci İLLƏR)

Azf. 300523

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ŞƏRQ-QƏRB
BAKI 2017

ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919–1920-ci illər)
Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017, 392 səh.

ISBN 978-9952-477-33-7

İdeyanın və ön sözün

müəllifi, elmi redaktor: *Akademik Ramiz Mehdiyev*

Fars dilindən tərcümə:

Şahin Yəhyayev

*AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun
direktor müavini*

Elməddin Abdullayev

Uludağ Universitetinin doktorantı

Tarixi qeydlər:

Eldar Əmirov,

*siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
ADU-nun Rusiyaşünaslıq Elmi-Tədqiqat
Mərkəzinin baş elmi işçisi*

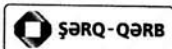
Taleh Hacıyev

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

“Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri” adlanan və ilk dəfə olaraq ana dilimizdə nəşr olunan diplomatik yazışmalar toplusu 1919–1920-ci illərdə İranda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi əlaqələrinə dair mühüm tarixi mənbələrdən biridir. Topluda həmin dövrdə Bakıda xüsusi diplomatik tapşırıq əsasında Seyid Ziyaəddin Təbətabainin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərmiş İran nümayəndə heyətinin öz ölkəsinin rəhbərliyinə ünvanladığı məktublar, hesabat və analitik təhlillər öz əksini tapmışdır. Ümmümillikdə 98 sənədin cəmləşdiyi toplu yalnız ADR-İran münasibətlərinin deyil, o dövrdə Qafqaz bölgəsində cərəyan edən siyasi proseslərin tədqiqatından ciddi əhəmiyyətə malikdir. Sənədlərin böyük əksəriyyətinin uzun müddət məxfi xarakter daşması və geniş ictimaiyyətdən gizli saxlanması səbəbindən tədqiqatçıların onlarla tanışlığı ADR-in siyasi tarixinin bir sıra qaralıq səhifələrinə işıq salmağa imkan verəcək, həmçinin ertəq oturuşmuş sayılan bəzi yanaşmaları yenidən, fərqli bucaq altında nəzərdən keçirməyə sövq edəcəkdir.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – İRAN DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİNƏ DAİR MÜHÜM MƏNBƏ

Məlum olduğu kimi 2017-ci ilin 16 may tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918–1920) yaradılmasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsinə dair sərəncam imzalanmışdır. Müasir Azərbaycan Respublikasının Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu nəzərə alsaq, sözügedən sərəncam tarixi və rəsəlik prinsipinin qorunub saxlanılması, onun gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından heç şübhəsiz ki, böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət başçısının bu qərarı müvafiq dövlət strukturları qarşısında müvafiq tədbirlərin təşkilinə dair bir sıra vəzifələr qoymaqla yanaşı, həm də bütün Azərbaycan ictimaiyyətinin diqqətini bir daha tariximizin bu şanlı hadisəsinə onun mahiyyətinə yönəlmiş oldu. Təbii ki, belə bir şəraitdə ən böyük məsuliyyət yenə də Azərbaycan tarixşünaslığının və ziyalılarımızın öhdəsinə düşür. İlk növbədə ona görə ki, gələcək nəsillərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tariximizdə oynadığı müstəsna rolunu aydın şəkildə dərk etməsi üçün onları bu dövlətin fəaliyyətinə ən kiçik təfərrüatlarına qədər işıq tutacaq sənədlərlə, tədqiqat işləri və digər zəruri mənbələrlə təmin etmək məhz tarixçilərimizin və mənbəşünaslarımızın həll etməli olduğu vəzifələrdir.

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az
info@eastwest.az

© “Şərq-Qərb”, 2017

Ədalət naminə qeyd etməliyə ki, XX əsrin sonlarında Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Xalq Cümhuriyyətinin zəngin irsinin öyrənilməsi və dünyada təbliği istiqamətində tarixçilərimiz tərəfindən əhəmiyyətli işlər görülmüş, arxiv materiallarının nəşri, cümhuriyyətin ayrı-ayrı görkəmli simalarının həyat və fəaliyyətindən bəhs edən araşdırmaların aparılması istiqamətində nəzərə çarpacaq uğurlar qazanılmışdır. Bütün bunları görməzdən gəlmək, qeyd etməmək təbii ki, doğru olmazdı. Ancaq onu da etiraf etməliyə ki, bütün uğurlara baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zəngin siyasi irsinin tam dolğunluğu ilə öyrənildiyini demək hələ çox tezdir.

Bu mənada boşluğun hiss edildiyi və müvafiq olaraq öyrənilməsi daha çox diqqət və ardıcıl yanaşma tələb edən istiqamətlərdən birini respublikanın beynəlxalq əlaqələrinin tarixi təşkil edir desək, əsla yanlış olmarıq. Sırr deyil ki, elan edildiyi andan, yəni 1918-ci ilin 28 may tarixindən işğal edildiyi 1920-ci ilin 28 aprel gününədək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq aləmdə tanınmaq uğrunda ağır diplomatik mübarizəyə qatılmalı olmuş, ancaq bu yolda üzlaşdığı bütün ədalətsizliklərə və yaradılan süni maneələrə baxmayaraq, müstəsna tarixi əhəmiyyətə malik siyasi nailiyyətlər qazanmağı bacarmışdır. Məhz həmin diplomatik qələbələrin doğurduğu beynəlxalq tanınmanın nəticəsidir ki, Azərbaycan SSRİ tərkibinə bir vilayət, yaxud muxtar qurum kimi deyil, ayrıca, müstəqil respublika kimi daxil olmuş, formal da, olsa 70 illik sovet istilasından özlərini qoruyub saxlaya bildi. Tam əminliklə deyə bilərik ki, Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin, həmçinin XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən ziyalılarımızın, ideoloqlarımızın əzmkar mübarizəsi olmasa idi, 1917-ci il fevral inqilabından sonra

yararmış əlverişli, eyni zamanda mürəkkəb siyasi şəraitdə Azərbaycanda müstəqil, özü də, demokratik bir dövlətin yaranması arzu olaraq qalacaqdı. Ən əsası isə, əgər həmin dövlət qurulmasa və dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasa idi, bu gün mövcud sərhədlər daxilində heç bir müstəqil Azərbaycan Respublikasından söhbət belə gedə bilməzdi. Vurğulanan tarixi həqiqətləri hər bir azərbaycanlı tam mənasi ilə qavramalı və heç zaman unutmamalıdır. Deyilənləri nəzərə aldıqda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatiya tarixinin hərtərəfli, müfəssəl tədqiqinin zəruriliyi özünü daha qabarıq göstərir. Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin öyrənilməsinin vacibliyindən danışarkən bir mühüm məsələni də, unutmamalıyıq ki, sözügedən dövrün hadisələri o qədər də, uzaq tarix deyil və o zaman cərəyan etmiş proseslərin bir çoxu müasir dövrümüzzlə açıq-aşkar səsləşməkdədir.

Həmin tarixin ibrətəməz səhifələri sırasında İranla münasibətlər heç şübhəsiz, xüsusi yer tutur ki, bunun da bir sıra səbəbləri var. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, İranla münasibətlər Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyəti boyunca onun xarici siyasətinin ən mürəkkəb istiqamətlərindən birini təşkil etmiş və çoxsaylı çətinliklər, mübahisə və gərginliklərlə müşayiət olunmuşdur. Demokratik Respublika öz müstəqilliyini 1918-ci ilin 28 mayında elan etsə də, İran Qacarlar dövləti müsəlman ölkəsi olmasına baxmayaraq, uzun müddət Azərbaycanın istiqlalının tanınması məsələsində gözləmə mövqeyi seçməyə üstünlük verdi. Bəli, danılmaz tarixi həqiqətdir ki, Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etdiyi tarixi şəraitdə demək olar ki, heç kəs onun gələcəyinə inamla yanaşmırdı. Xüsusilə də, ölkə ərazisinin əhəmiyyətli qisminin daşnak-bolşevik qüvvələrinin nəzarətində olması, Azərbaycan is-

tiqlalının yaşayıb-yaşamayacağına dair ciddi suallar doğururdu. Bu mənada digərləri kimi İranın da, gözləmə mövqeyi seçməsi, hadisələrin inkişafını izləməyə üstünlük verməsi siyasi maraqlar baxımından müəyyən mənada başadüşüləndir. Ancaq 1918-ci ilin 15 sentyabrında Azərbaycan əsgərlərinin Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə apardığı uğurlu əməliyyatlar nəticəsində Bakıya daxil olmasından və ölkə ərazisində nəzarəti təmin etməsindən sonra müsəlman İranının Qərbi ölkələri kimi dövlətimizin istiqlalına biganə qalması o dövrdə olduğu kimi indi də anlaşılan deyil.

Azərbaycan hökuməti İranla əlaqələrin qurulması üçün uzun müddət ciddi-cəhdlə çalışsa da, bu təşəbbüslər İran tərəfinin irəli sürdüyü müxtəlif bəhanələr səbəbindən yarımçıq qalırdı. İlk vaxtlar Qacar məmurları Xalq Cümhuriyyətini tanımaqqlarının səbəbini dövlətin adı ilə, daha doğrusu "Azərbaycan" sözünün onlar üçün doğurduğu siyasi narahatçılıqla izah edirdilər. Onlar mövqelərini bununla əsaslandırirdilər ki, Azərbaycan İranın şimalında yerləşən və mərkəzi Təbriz olan tarixi bir bölgənin adı olduğu üçün, bu toponim Qafqazda yerləşən, qaynaqlarda isə Arran kimi qeyd edilən əraziyə şamil edilməsi yolverilməzdir. Lakin hadisələrin sonrakı təhlili göstərir ki, iranlıların səsləndirdikləri arqumentlər səbəbdən çox bəhanə səciyyəsi daşıyırdı. Əslində isə, İran Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına ehtiyatla yanaşır, ona 1828-ci ildə ikiyə bölünmüş Azərbaycan torpaqlarının tarixi perspektivdə birləşməsinə təkan verə biləcək siyasi və ideoloji təhlükə kimi baxırdı. Lakin İranın tutduğu mövqeyə baxmayaraq, Azərbaycan diplomatiyası kifayət qədər təmkinlə və uzaqgörənliklə hərəkət edir, bütün mümkün vasitələrdən bəhrələnməyə çalışırdı.

Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqları, görkəmli dövlət xadimləri ilk növbədə İranın hakim dairələrini sakitləşdirəcək, onların Azərbaycana dair şübhələrini dağıdacaq müttəmadi yazı və bəyanatlarla çıxış etməyə başladılar. Həmin çıxışlarda Azərbaycanın qətiyyəti İranın ərazi bütövlüyünü şübhə altına almaq niyyətinin olmadığı, ölkəminin qonşularının sərhədlərinə hörmətlə yanaşdığı xüsusilə vurğulanırdı. Məsələn, Xalq Cümhuriyyətinin əsas qurucularından və ideoloqlarından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan" qəzetinin 28 aprel 1919-cu il tarixli (№168) sayında dərc edilmiş "Azərbaycan və İran" adlı məqaləsində Azərbaycan adının sırf tarixi bağlılıq amilinin qorunması, mənəvi, mədəni bağların həmişəlik qopmaması naminə seçildiyini vurğulamış, İranın bu səbəbdən hansısa gizli siyasi məqsədlər, yaxud təxribat və iddialar axtarmasını mənasız hesab etmişdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İran hakimiyyətinə yaxın qəzetlərdə səslənən iddiaları təkzib edərək yazırdı:

"İran qəzetlərincə bizim, Qafqasiyanın bir qismindən ibarət olan məmləkətimizə Azərbaycan ismi verməyə həqqimiz yoxdur. Bu, İranın minləqədim vilayəti kibi tanınan Azərbaycan əyalətinin həqqidir. Biz burada tarix, irq və coğrafiyaca Azərbaycan ismini daşımağa haqlı olub-olmadığımızı isbat və bu münasibətlə "İran" rəfiqi-möh-tərimimizin adla və istidlalatı həqqindəki mülahizələrimizi bayan etmədən əvvəl bir mütəalia dərmian etmək istəriz: Biz istərdik İran mətbuatı burasına diqqət etsin ki, Qafqasiyadakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənəsindən ziyadə qövmi bir mənada istemal ediyorlar. Dünyada yalnız bir Azərbaycan qitəsi degil, bir də Azərbaycan camaət vardır. Bu camaət kəndisinə məxsus

bir ləhcə ilə qonuşur türk əqvamından bir millətdir ki, "İran" rəfiqimiz bunlara "ətraki-müsəlmani-Qafqaz" deyir. "Ətraki-müsəlmani-Qafqaz"ın bir ədəbiyyatı var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı denilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində və yaxud təbiri-mərufilə, şivəsində yazırlar. Məktəblərində o dili tədris edərler. Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir. "Ətraki-müsəlmani-Qafqaz" ilə azərbaycanlı təbirinin eyni mənanı ifadə elədiklərini coğrafiya nöqteyi-nəzərindən cərh eləmək mümkün olsa da, qövmiyyət nöqteyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün degildir. Zira İravan, Gəncə və Bakı quberniyalarındaki "ətrak" ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaraca Dağ mahallarındaki ətrakin bir-birindən nə ilə ayrıldıqlarını bən iyi fərq edəmiyorum. Eyni lisan, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənət burada da, orada da hökmfərma, ortada yalnız yüz sənəlik digər bir həyatı-siyasiyyə ilə yanaşmanın təsiri mövcuddur"¹.

Bənzər fikirlər cümhuriyyət diplomatiyasının tanınmış siması, respublikanın Türkiyədəki ilk səfiri, görkəmli ədib və ictimai xadim Y.V.Çəmənzəminlinin (1887–1943) 1919-cu ildə qələmə alınmış "Xarici siyasətimiz" adlı kiçik həcmli əsərində də öz əksini tapmışdır:

"Dövlətimizin Azərbaycan adlandığı sui-təfəhhümlərə səbəb oldu. Halbuki, Təbriz əyalətinin, yəni İran Azərbaycanının İranın olub-olmaması barədə ortalıqda heç bir məsələ yoxdur. İranın hüququna təcavüz etmək fikrində deyilik; olmamışıq və olmayacağıq. Bizim tərəqqi və isti-

¹ M.Ə.Rasulzadə. Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918–1919). Araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirəni, ön sözlün müəllifi, lüğətin tərtibçisi: Ş.Hüseynov. Bakı, 2013, səh. 62–63.

rahatimizi təmin edən yalnız qonşularımız ilə dostluğumuz olacaqdır"¹.

Azərbaycan tərəfinin həyata keçirdiyi uğurlu təbliğat, həmçinin diplomatik kanallar vasitəsilə apardığı inadkar fəaliyyət öz bəhrəsini 1919-cu ilin yazında verməyə başladı. Məhz həmin vaxt tərəflər arasında ilk dialoq cüvətiləri özünü göstərdi. 1919-cu ilin martından etibarən Xarici İşlər Nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun rəhbərliyi altında Azərbaycan nümayəndə heyəti İrana yollanı və uzun müzakirələrdən sonra tərəflər 14 bənddən ibarət razılaşma imzalayırlar. Lakin yenə də, İran hakimiyyəti daxilində Azərbaycanla münasibətlərin normallaşmasını istəməyən müəyyən dairələr proseslərə müdaxilə edərək, sazişin ratifikasiya edilməsinə əngəl törədirlər. Ancaq siyasi reallıqlar öz sözünü deyir və tədricən İranda Azərbaycanla hesablaşmağın, onun suveren hüquqlarını tanımağın zəruriliyini anlamağa başlamışdılar. Qoyulan məqsədə çatmaq naminə Azərbaycan hökumətinin öz ixtiyarındaki məcburetə mexanizmlərindən məharətlə istifadəsi də az rol oynamamışdı. Belə ki, cümhuriyyət rəhbərliyi Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqdan hər vəchlə boyun qaçıran, lakin eyni zamanda ölkəmizin ərazisindən istifadə edərək sərfəli ticarət aparmaq istəyən İrana münasibətdə gömrük prosedurlarını ciddi şəkildə mürəkkəbləşdirdi. Üstəlik Bakıda fəaliyyət göstərən İran tacirlərinin və digər təbəələrinin hüquqi problemlərinin həllindəki bürokratik mexanizmlər də əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirildi. Doğrudur, bu sətirlər onları oxuyanlara müəyyən qədər qəribə gələ bilər, ancaq gəlin

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Xarici siyasətimiz. // Əsərləri (3 cildə). Bakı, 2005, III cild, səh. 264.

unutmayaq ki, diplomatiyanın nəzakətə söykənən zahiri tərəfi ilə yanaşı, dövlətin həyati maraqları uğrunda bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyi tələb edən görünməz üzü də var. Tarixi təcrübə onu da göstərir ki, dövlətin mənfəətləri uğrunda mübarizədə müraciət olunan vasitələrin mənəvi tərəfi arxa plana keçir. Vaxtilə məşhur florensiyalı diplomat və siyasi nəzəriyyəçi Nikkolo Makiavellinin "Tit Livinin birinci dekadası haqqında düşüncələr" əsərində vətənin mənfəələri naminə nə cür hərəkət etməyin lazım olduğuna dair qələmə aldığı fikirlər 500 il əvvəl olduğu kimi indi də aktualdır və bundan sonra da dəyərini həmişə qoruyub saxlayacaqdır:

"O vaxt ki, söhbət vətənin xilasından gedir, nəyinsə haqlı, yaxud ədalətsiz, mülayim və ya qəddar, tərifləyici, ya da utanverici olduğuna dair düşüncələri bir kənarə atmaq lazımdır. Hər şeyi unudub, yalnız vətənin mövcudluğunu və azadlığını qorumaq naminə hərəkət etmək gərəkdir".

Ümumiyyətlə götürdükdə isə, həmin dövrdə Qacar hökumətinin Azərbaycanla münasibətdə müsəlman qardaşlığı və qonşuluq amilindən yox, bilavasitə əhəmiyyətini itirmiş tarixi iddialardan qaynaqlanan mənfəətlərindən çıxış etdiyi halda Xalq Cümhuriyyətinin öz suverenliyini və haqqını qorumaq üçün çalışmasında qəbahət axtarmağın bir mənası varmı? Təbii ki, yox!

Zaman özü də, Azərbaycanın seçdiyi yolun nə qədər düzgün olduğunu göstərdi və Qacarlardan məcburiyyət qarşısında qalıb, Xalq Cümhuriyyəti ilə münasibətləri rəsmiləşdirməyin yollarını axtarmağa başladılar. Tədqiqatçılar da,

¹ Н.Макиавелли. Сочинения. Москва-Ленинград, 1934, том I, стр. 94.

qeyd edirlər ki, iranı belə bir addım atmağa əsasən 2 mühüm səbəb sövq etmişdi:

1. Azərbaycanda yaşayan və fəaliyyət göstərən iranlılar davamlı şəkildə üzləşdikləri bürokratik əngəllər səbəbindən çoxsaylı şikayət məktubları ilə öz hökumətlərinə müraciət edir və yardım istəyirdilər. Tehran məcburiyyət qarşısında qalıb öz təbəələrinin problemlərini aradan qaldırmaq üçün mütləq şəkildə Azərbaycan rəsmiləri ilə ünsiyyət yaratmalı, hüquqi prosedurlar ətrafında razılığa gəlməli idi.

2. Qafqaz, xüsusilə də, Azərbaycan İrəvanın xarici ticarətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən, gəlirli istiqamətlərdən biri idi. Bu istiqaməti itirmək iranlı tacirlərin ciddi narazılığına səbəb olar, onları şah hakimiyyətindən narazı sala bilərdi. Yəni, iqtisadi maraqlar da, Azərbaycanla siyasi münasibətləri səhmana salmağı zəruri edirdi.

Beləliklə də, İran tərəfi Azərbaycanla diplomatik münasibətlərin yaradılması, tərəflər arasında mühüm hüquqi problemlərin həll edilməsi məqsədilə Bakıya nümayəndə heyətinin göndərilməsinə dair qərar qəbul etdi. Nümayəndə heyətinə rəhbərlik İrəvan nüfuzlu siyasi qəzeti sayılan "Rəd" nəşrinin rəhbəri Seyid Ziyaəddin Təbatəbairə¹

¹ Ziyaəddin Təbatəbai (1888–1969) – XX əsr İran tarixinin tanınmış siyasi xadimlərindən biri hesab olunur. Gənc yaşlarından siyasətə qoşulan Ziyaəddin Təbatəbai ilk vaxtlar Qacar rejiminə qarşı ifşaedici kəskin məqalələri ilə məşğurlaşmışdı. Avropada iki il təhsil aldıqdan sonra İrana qayıdan Təbatəbainin o vaxtki baş nazir Vüsuq-əd-Dövlə ilə dostluğu onun karyerasında da əhəmiyyətli irəliləyişə səbəb oldu. Əvvəlcə o ingilislərin maliyyə dəstəyi ilə nəşr olunan "Rəd" qəzetinin redaktoru vəzifəsinə irəli çəkildi, daha sonra 1918-ci ildə isə Çar Rusiyasının süqutundan sonra müstəqillik qazanmış Qafqaz ölkələri ilə diplomatik münasibətlərin yaradılması məqsədilə təsis olunmuş Qafqaz Fövqəladə Kommissiyasının rəhbəri postuna təyinat aldı. 1925-ci ildə İranda ingilis komandanlığının bilavasitə dəstəyi ilə baş verən və Qacarlardan taxtdan salınması ilə nəticələnən dövlət çevrilişinin ardınca Britaniyaya

həvələ olundu. İran tərəfinin məhz onun namizədliyinə üstünlük verməsi əsla təsadüf deyildi və bu seçimə bir neçə ciddi səbəb təsir göstərmişdi. İlk növbədə Ziyaəddin İranın ictimai-siyasi və dini həyatında daim mühüm rol oynamış Təbatəbai soyadının daşıyıcısı olmaqla nüfuzlu bir nəslin nümayəndəsi idi. Bu soyadın daşıyıcı olan və İran tarixində silinməz iz qoymuş görkəmli şəxsiyyətlərdən görkəmli müctəhid Seyid Həsən Təbatəbai Burucerdinin, Məşrutə inqilabının rəhbərlərindən hesab edilən Seyid Muhəmməd Təbatəbainin, məşhur Mərcəi təqlidlərindən Seyid Muhəmməd Təbatəbainin, şüa ələminin ən mötəbər Quran təfsiri "Əl-Mizanın" müəllifi, həmçinin XX əsr İran fəlsəfəsinin parlaq nümayəndələrindən sayılan Seyid Muhəmməd Hüseyn Təbatəbainin adlarını çəkə bilərik. İranın sonuncu şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin (1919–1980) xanımı Fərəh Təbatəbai – Pəhləvi də məhz bu nəslin nümayəndələrindəndir. Məlumat üçün qeyd edim ki, Təbatəba – şüalərin ikinci imamı Həsən ibn Əlinin (ə.s.) nəvələrindən olan İsmayıl ibn İbrahim ləqəbi ol-

xususi rəğbəti ilə seçilən Təbatəbai baş nazir postuna gətirilir. Lakin bu vəzifəni tutduqdan sonra kəskin siyasi islahatlara cəhd göstərməsi, cəmi 93 gün sonra onun məqamını itirməsi ilə nəticələnir. Rza şah Pəhləvinin əmri ilə o, İrandan sürgün edilir və 1942-ci ilə qədər mühacirətdə yaşamalı olur. Vətənə qayıdan kimi Təbatəbai növbəti dəfə siyasətə qoşulur, təsis etdiyi "Rəd" və "Karvan" qəzetlərinin səhifələrində kəskin anti-sovet təbliğatı ilə məşğurlaşır. İngilislərin dəstəyi ilə o bu dövrdə İran parlamentiə üzv seçilməyə də müvəffəq olur. Lakin 1946-cı ildə yenidən siyasi çəkişmələrin qurbanı olan Təbatəbai həbs edilir. 1947-ci ildə ingilislərin təzyiqləri nəticəsində azadlığa buraxılan Təbatəbai 1956-cı ilə qədər siyasətlə məşğul olur. Həmin il o, növbəti dəfə həbs olunur, lakin qısa müddətdən sonra azadlığa buraxılır. Zindandan çıxan Təbatəbai bu səfər siyasətdən həmişəlik uzaqlaşır. Ömrünün sonunadək Tehrandakı bağ evində yaşayan Təbatəbai 1969-cu ildə, 81 yaşında dünyasını dəyişir. Tehrandə Nəsirəddin şah məqbərəsində dəfn olunur. Bu kitabın şərhlər və qeydlər bölməsində Ziyaəddin Təbatəbainin həyat yolu və siyasi fəaliyyəti haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir.

muşdur. Onun tam adı isə belə idi – Əbu Əbdullah Muhəmməd ibn İbrahim ibn İsmayıl ibn İbrahim ibn Həsən Musənnə ibn imam Həsən ibn imam Əli. "Təba" sözünün mənası bəzilərinə görə baba deməkdir. "Təba təbai" ifadəsi isə Azərbaycan dilində "babanın babası" mənasını verir. "Təbatəbai" sözünün seyidlər seyidi, ağalar ağası mənasını daşıdığını deyənlər də var.

Digər tərəfdən, Ziyaəddin Təbatəbai 1917-ci il fevral inqilabından sonra yaranmış siyasi vəziyyəti öyrənmək üçün bir müddət Rusiyada yaşamış və imperiya daxilində mövcud olan etnik problemlərdən, bölgələrdəki, o cümlədən Qafqazdakı vəziyyətdən ətraflı şəkildə məlumat toplamışdır. Üçüncüsü o, İran hakimiyyətinə yaxın nüfuzlu bir nəşrə rəhbərlik etdiyindən ölkədəxili və regiondakı siyasi proseslər haqqında yaxından məlumatlı idi. Qacarların siyasi mətbəxinə bələd olan Təbatəbai İranın maraqlarını daha etibarlı bir şəkildə qoruya bilərdi. Nəhayət, seçimə təsir göstərmiş üçüncü amil Təbatəbainin İranın ovaxtkı baş naziri Mirzə Həsən xan Vüsuq əd-Dövlə ilə yaxın dostluq münasibətlərinin olması idi.

14 nəfərdən təşkil olunmuş nümayəndə heyətinə Mirzə Musa xan Məxfəm əl-Məmalik, xarici işlər nazirinin katibi Baqer Kazimi, daxili işlər nazirliyinin nümayəndəsi Yusif Muşar, maarif nazirliyinin nümayəndəsi Rza Fəhmi, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin nümayəndəsi Rəhim Ərcümənd, maliyyə nazirliyinin nümayəndəsi Tərcüman əs-Sultan, ümumi mənfəət nazirliyinin nümayəndəsi Məhəmməd Cəfər Mirza və digərləri daxil idi. Diplomatlar 1919-cu ilin 6 noyabr tarixində Qafqaz Merkuri Şirkətinə aid gəmi ilə Ənzəlindən yola düşərək 1 gün sonra Bakıya çatdılar. Onları Azərbaycan Respublikasının rəsmi şəxsləri ilə yanaşı Bakıda yaşayan iranlılar da qarşıladılar.

İran hökuməti öz nümayəndələrinin qarşısına iki mühüm məqsəd qoymuşdu ki, onlardan birincisi Azərbaycan hökumətini regional konfederasiyanın yaradılmasına razı salmaqdan, digəri isə iranlı tacirləri narahat edən gömrük, poçt və qeydiyyat kimi mühüm məsələlərin həllində Bakı ilə razılıq əldə etməkdən ibarət idi. Konfederasiya məsələsinə dair paralel olaraq Paris sülh konfransına ezam edilmiş İranın nümayəndəsi Nüsrət əd-Dövlə ilə Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi olan Əlimərdan bəy Topçubaşov arasında danışıqlar həyata keçirilirdi. Nüsrət əd-Dövlə xarici işlər nazirinə vurduğu teleqramda bu istiqamətdə Azərbaycan nümayəndə heyəti və Britaniya xarici işlər naziri olan lord Kerzonla geniş və faydalı müzakirələrin aparıldığını bildirmiş, Bakıya ezam edilmiş komissiyanın bu məsələ ilə daha yaxından məşğul olmasını xahiş etmişdi.

Tərəflər arasında bir neçə ay davam edən danışıqlar nəhayət ki, 1920-ci ilin mart ayında uğurla başa çatır. Danışıqların uğurunu təmin edən başlıca səbəblərdən biri də, heç şübhəsiz, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransının nəticələrinə əsasən aparıcı dünya dövlətləri tərəfindən tanınması oldu. 20 mart 1920-ci ildə tərəflər arasında keçirilən sonuncu görüşdə İran tərəfindən tam tərkibdə nümayəndə heyəti Azərbaycan tərəfindən isə Xarici İşlər naziri Fətəli xan Xoyski, Ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, Ticarət və Sənaye naziri Məhəmməd Həsən Hacinski, Yollar və Küçələr naziri Xudadat bəy Məlik Aslanov, Poçt və Teleqraf naziri Cəmo Hacinski iştirak etdilər. Tərəflər 7 sahə üzrə müqavilə imzaladılar:

1. Tranzit;
2. Konsulluq;
3. Poçt əlaqələri;
4. Poçt daşımaları;
5. Gömrük;
6. Teleqraf əlaqələri;
7. Dostluq müqaviləsi.

Razılışmanın ən mühüm cəhəti İranın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini de-yure tanıması ilə bağlı idi. Nəhayət ki, Azərbaycan diplomatiyası qarşısında duran müşkül vəzifələrdən daha birinin öhdəsindən gəlməyə müyəssər olmuş, Qacarlarla bərabər hüquqlu münasibətlər təmin edilmişdi. İran heyətinin rəhbəri Seyid Ziyaəddin bütün müqavilə və protokolları heyət üzvlərindən biri vəsisilə baş nazir Vüsuq əd-Dövlənin təsdiqinə göndərdi. Özü isə heyəti Bakıda qoyaraq bir sıra texniki məsələləri həll etmək üçün Ənzəliyə yollandı. O, 19 aprel tarixində Ənzəlidən Tehrana gəldi və dərhal baş nazirlə görüşüb, müzakirələr apardı. Lakin 1920-ci ilin 28 aprel tarixində XI Qızıl Ordunun Bakını işğal etməsi danışıqların yarımçıq kəsilməsinə səbəb oldu. İmzalanmış müqavilələr rətifikasiya edilmədən arxivə göndərildi. İran Gürcüstan və Ermənistanla da, müzakirələr aparıb, bənzər müqavilələr bağlamaq niyyətində olsa da, Azərbaycanla aparılan danışıqların uzanması və sonradan bolşeviklərin bu respublikaları da, işğal etməsi Tehranın Qafqazdakı diplomatik fəallığına nöqtə qoydu.

Azərbaycan tarixçiləri mənimlə razılışarlar ki, bərsində söz açdığımız bu siyasi proseslər tarixşünaslığımızda ümumi şəkildə işıqlandırılmaqdadır və 1918–1920-ci illərdə İran-Azərbaycan münasibətlərini geniş şəkildə, arxiv sənədlərinin işığında oxuculara təqdim edən sanballı tədqiqat işləri isə hələ də gözə dəymir. Bunun başlıca səbəbi isə mövzuya dair söz deməyə imkan verəcək sənədlərin Azərbaycanda elmi dövriyyədən kənar qalmasıdır. Həmin sənədlər olmadan isə tarixçinin söyləyəcəyi hər hansı fikir söz yığınınından və şəxsi mülahizələrdən daha uzağa gedə bilməz.

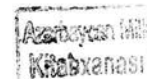
Heç kəsə sirr deyil ki, müasir dövrdə Azərbaycanın siyasi tarixini ədəbiyyatını və mədəniyyətini tədqiq edən yerli tədqiqatçılar arasında ilkin mənbələrlə işləmək üçün zəruri olan ərəb və fars dillərini bilənlərin sayı barmaqla sayılacaq qədər azlıq təşkil edir. Belə bir vəziyyətdə isə tədqiqatçılarımızın işini asanlaşdırmaq, onların ilkin mənbələrlə birbaşa təmasını təşkil etmək vəzifəsi mənbəşünaslarımızın öhdəsində qalır. Onların ən kiçik tapıntısı belə tariximizin və mədəniyyətimizin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılması üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada qarşımızdakı bu nəşr Azərbaycan mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı üçün irəliyə atılmış uğurlu addım hesab oluna bilər. Söhbət yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz İran nümayəndə heyətinin 1919–1920-ci illərdə Azərbaycanla apardığı diplomatik danışıqlarla bağlı arxiv sənədlərinin toplusundan gedir. “Qafqaz fəvqəladə komissiyasının sənədləri” adlanan topluda İran Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində saxlanılan o dövrə aid məktublar, məxfi hesabatlar, siyasi vəziyyətin təhlilinə dair gizli yazışmalar öz əksini tapmışdır. Topluya Ziyaəddin Təbatəbainin rəhbərliyi altında İran nümayəndə heyətinin Bakıya göndərilməsi ərəfəsindəki diplomatik yazışmalar, həmçinin bu heyətin fəaliyyəti dövrünə aid sənədlər daxildir.

Həmin sənədlər ilk dəfə 2001-ci ildə Tehranda Rza Azəri Şəhrzainin redaktorluğu ilə İran Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən nəşr olunaraq elmi ictimaiyyətin geniş müzakirəsinə təqdim edilmişdir. Nəsrə İranın o vaxtkı xarici işlər naziri Kamal Xərrazinin ön söz yazması isə heç şübhəsiz, onun mühüm elmi-tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini vurğulamağa xidmət etmişdir. Topluya ümumilikdə 98 sənəd daxildir. Sənədlərin əhəmiyyətini anlamaq üçün on-

ların əhatə etdiyi mühüm məsələlərdən bir neçə nümunə təqdim etmək məqsəduyğun olardı.

Azərbaycan dövlətinin tanınması və bu prosesin ətrafında yaranmış siyasi vəziyyət İran diplomatlarının yazışmalarında diqqəti cəlb edən başlıca məsələlərdən biridir. Diplomatik sənədlərin ümumi təhlilindən görünən odur ki, Tiflisdə və Bakıda fəaliyyət göstərən diplomatlar Qafqazda mövcud olan siyasi vəziyyəti Tehranda əyləşən və keçmişin xülyası ilə yaşayan vəzəlpərvər məmurların çoxundan daha aydın şəkildə dərk edir, realıqdan çıxış etməyi vacib sayırdılar. Onlar öz məktub və hesabatlarında Qafqaz ölkələri, xüsusilə də, Azərbaycanla İran arasında sağlam münasibətlərin yaradılması üçün ilk növbədə dövlətlərarası əlaqələrin formalaşdırılmasının əhəmiyyətini vurğulayıb, əks halda Tehranın bu gedişlə Qafqazdan tamamilə təcrid olunacağına dair narahatlıq ifadə edirdilər. Tiflisdəki İran konsulunun Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı 20 sentyabr 1919-cu il tarixli № 1697 sənəddə Azərbaycan–İran münasibətlərinin cari vəziyyətinə və gələcək perspektivlərinə dair əksini tapmış ətraflı təhlildə sözügedən narahatlıq açıq-aşkar hiss olunmaqdadır. Azərbaycanla rəsmi münasibətlərin mövcud olmaması səbəbindən İran diplomatlarının və təbəələrinin Bakıda adi teleqram və poçt xidmətlərindən belə faydalana bilmədiklərindən şikayətlənən konsul yazırdı:

“Açıq-aşkar deyirlər ki, İran dövləti ilə bizim aramızda teleqraf və yazılı müqavilə olmayana qədər Badkubədən heç bir teleqram və kağızın keçməsinə imkan verməyəcəyik. Bununla belə hörmətli nazirliyimizin hansı qərarı verəcəyi və nə vaxta qədər bəzi faydasız mülahizələr ucbatından bu yerlərdə dövlətin və İran vətəndaşlarının hüququ-

Arx. 300523

nun tapdalanacağına imkan verəcəyi məlum deyil. Mənim fikrimcə ya gərək nizəucu ilə hüquqlarımızı qorumalı və ya da praktik tədbirlər görülməlidir. Birinci variant təəssüf ki, dövlətimiz üçün mümkün deyildir. Bu halda ali dövlət rəhbərlərinin Qafqazın yeni təsis edilən hökumətləri ilə rəsmi formada müzakirələrə daxil olmaqdan başqa çarəsi qalmır. Rəiyyətin hüququ və dövlətin mənafeyinin qorunması istiqamətində müvəffəqiyyət əldə etmək və bir sıra işlər görmək üçün bəzi zəruri müqavilələr və öhdəliklərin bağlanması icazə verməyiniz lazımdır. Əks halda bu gedişlə mən də daxil heç kəs bir iş görə bilməyəcəkdir. Qarşı tərəf bu müddət ərzində arz etdiklərimə heç bir halda diqqət yetirməyib, azəmətli nazirliyin rəhbərləri adi rəsmi yazışmalarla kifayətlənmiş və əlavə olaraq qeyd edim ki, belə mühüm mövqedən istifadə edilməmişdir. Qafqazda İran dövlətinin əvvəllər sahib olduğu adi hüquqlar belə get-gedə səhlənkarlıq və diqqətsizlik üzündən itirilməkdədir. Dünyanın bütün böyük və kiçik dövlətləri davamlı olaraq Qafqaza siyasi və hərbi komissiyalar göndərir və öz nüfuz dairəsini genişləndirmək və hüquqlarını qorumaq üçün əlavə məbləğlər xərcləyirlər. Amma təəssüf ki, ali dövlət rəhbərləri, sadəcə biz yeni hökumətləri rəsmi olaraq tanıya bilmərik məntiqi ilə sakit əyləşib və Qafqazda olan həmin bir neçə nəfər vasitəsilə bütün mühüm niyyət və məqsədlərinə nail olacaqlarını təsəvvür edirlər. Dövlətin vəzifəsini icra etməli olduğum üçün açıq-aşkar deməyə məcburam ki, bu gedişlə Qafqazda İran dövlətinin nüfuz və mövqeyi sarsılacaqdır. Mən də daxil olmaqla bu məmurların heç birinin zərrə qədər də faydası yoxdur və hətta rüsvayçılığa səbəb olurlar¹.

¹ Bax: *Sənəd № 2*. Tiflisdəki İran konsulluğundan Xarici İşlər Nazirliyinə. Tarix: 20 sentyabr 1919-cu il, № 1697

Qapalı xarakter daşıyan sənəddə konsul özündən əvvəl bu məsələlərlə məşğul olan iranlı həmkarlarının fəaliyyətsizliyini, mərkəzə yanlış və mənasız məlumatlar ötürməsini tənqid etməyi də unutmur. Onun fikrincə iranlı diplomatların indiyədək yeganə məşğuliyəti pasport satmaq olmuş və onlar əsla siyasi münasibətlərin qaydaya salınması istiqamətində heç bir səmərəli addım atmamışlar. Diplomat belə bir vəziyyətin tez bir zamanda aradan qaldırılmalı olduğunu vurğulayaraq, Tehran hakimiyyətini konkret addımlar atmağa çağırır:

“Əgər mənim sələflərim özlərini göstərmək üçün bir sıra şeylər ərz ediblərsə də, hamısı əsassızdır və niyyətləri də vaxt öldürmək, daha yüksək dərəcə və məqam əldə etməkdən ibarət olmuşdur. Allah şahiddir ki, bir pul (dinar) qədər dövlət və məmləkət üçün iş görməyib və görə bilməyiblər. Bu durumda mən və mənim kimilər də bir iş görə bilmirik. Mən vicdanım qarşısında müqəssir olmayum deyə reallığı ərz etdim.

İran məmurları bu gün Qafqazda pasport satmaqdan başqa bir iş görmürlər. O da, belə getsə yaxın vaxtda olmayacaqdır. Qafqazın yeni hökumətləri heç bir halda özlərini İrana möhtac hesab etmirlər. Buna görə də heç vaxt İran məmurları və ali dövlətin rəhbərlərinin razılığını cəlb etmək və əlaqələri möhkəmləndirmək niyyətində deyillər. Əlbəttə onlara hər cəhətdən möhtac olduqlarını təsdiq edirlər. Hər nə yol ilə olursa olsun öz mənafe və hüquqlarımızı qorumalı və məqsədlərimizi reallaşdırma bilməliyik¹.

Konsul sözügedən məktubunda Tehranın Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması məsələsində tutduğu anla-

¹ Həmin yerdə.

şılmaz gözləmə mövqeyini zərərli qiymətləndirir, sonradan atılacaq gecikmiş təşəbbüslərin fayda verəcəyinə inamsız yanaşdığını gizlətmir. Onun fikrincə İran Azərbaycanın və digər Qafqaz ölkələrinin dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınmasını gözləmədən təşəbbüsü ələ almalı, bu dövlətlərlə ikitərəfli formatda əlaqələri tənzimləməyə çalışmalıdır:

"Əgər bu hökumətlərin bir gün de-yure tanınacağını və sonra müzakirələrə başlayaraq bir sıra addımlar atacağımızı gözləsək düşünürəm ki, böyük səhv etmiş olarıq. Çünki dünyanın mövcud bu durumunda belə tezliklə həmin hökumətlərin müqəddəratının təyin olacağı məlum deyildir. Bunlar tələsmədən tam müstəqil formada işləri ilə məşğul olurlar və qanun qəbul edirlər. Elə addımlar atırlar ki, qədim dövlətlər də bəlkə bundan çəkinərlər. Böyük dövlətlər hərbi qüvvələri vasitəsilə öz hüquqlarını qorumaq və niyyətlərini reallaşdırmağa qadir olmasına baxmayaraq siyasi komissiyalar göndərir və rəsmi müzakirələri tam loyallıqla apararaq öz mənafeyinin qorunması və nüfuzunun artması istiqamətində bir sıra müqavilələr bağlayırlar. Əvvəl qeyd etdiyimi yenə də təkrar edirəm ki, bundan artıq qəflətdə qalmağa icazə yoxdur və heç bir mülahizə irəli sürmədən bu yeni hökumətlərlə bütün iqtisadi məsələlər üzrə lazım olan müqavilələri bağlayın. Əgər həmin hökumətlər qalarsa dövlətin hüquqları qorunacaq və gələcəkdə problemlər yaşanmayacaqdır. Əgər aradan gedərsə İran dövləti bir şey itirmir və zərər əldə etmir. Bundan savayı heç bir formada dövlətin hüququ və rəiyyətinin mənafeyi qoruna bilməz".

¹ Həmin yerdə.

Tiflis konsulunun İran rəhbərliyi üçün təsvir etdiyi acınacaqlı mənzərə öz təsdiqini o dövrün digər rəsmi sənədlərində də tapırıq. Belə sənədlərdən biri də Bakıda yayınan iranlı iş adamlarının İran dövlətinin başçısı, Qacar hökmdarı Əhməd şahı ünvanladıkları kollektiv müraciət məktubudur. 1919-cu ilin oktyabr ayında qələmə alınan məktubun yalvarış və şikayət dolu məzmunu iranlıların Tehrandakı bəzi məmurların mənasız iddiaları ucbatından düşükləri çıxılmaz vəziyyəti bütün emosionallığı ilə ortaya qoyur:

"Pak Əlahəzrətin mübarək ayaq tozuna qurban olaq. Ruhlarımızın fəda olduğu əlahəzrətin ali dövlətinin nöqərləri olan əsnaf və tacirlərin acizənə ərz halı (məktubu) Bakubənin yerli hökuməti inqilab baş verəndən indiyə qədər müxtəlif adlar altında bu nöqərlərin mövcud və idxal edilən mallarını zəbt və qarət edərək Qafqazın digər yerləri və Rusiyaya daşınmasına mane olmuşdur. Son ana qədər bu dözülməz ziyanlar qarşısında sinə gərdik. Biz iranlıların milliyətinə minlərlə təhqir yağdırdılar. İran və digər mərkəzlərə gedib-gələrkən bizə bütün azab-əziyyətləri rəva görüb izahı münasib olmayan nalayiq hərəkətlər etdilər.

Yerli hökumət və rəsmi dairələrə müraciət etdik. Biz acizlərin ah-nalə və məzlumana fəryadına hay verən olmadı. Nöqərlərinizin əlahəzrətin ayaqtozundan acizənə xahişi, oğurlanmış və qəsb edilmiş mallar müqabilində dəyən ziyanın ödənməsi, milliyətin heysiyyətinin [qorunması] və qəyyumsuz qalan 80 min iranlı vətəndaşın asayışı yөнündədir. Çünki hər dəqiqə təzyiqlik altında, xəsarət artır və müxtəlif növ zərərlərlə qarşı-qarşıya qalırıq. Ali dövlətin nümayəndələrinin diqqətsizliyi üzündən [bizdən] əskər

*istəyir, alır və aparırlar. Biz biçarələr ruhumuzun fəda olduğu tac sahibi olan atamız əlahəzrətdən dəyən xəsarətin ödənməsi, əsəyiş və rifahın əldə edilməsi haqqında fərmandan başqa bir şey istəmirik*¹.

Lakin təəccüb doğuran odur ki, İranın o zamanki hökuməti vətəndaşlarının rahatlığını təmin etmək məqsədilə əməli addımlar atmağa qərar verərkən belə, riyakarlıq edir, ikibaşlı oyun oynamaqla vəziyyəti bir qədər müəkkəbləşdirirdi. Deyilənlərin ən bariz sübutunu yenə də İran arxivlərində qorunan sənədlərdə tapırıq. Məsələ burasındadır ki, bir tərəfdən Tehran rəsmiləri ADR rəhbərliyinə ünvanladığı məktublarda Azərbaycan-İran qardaşlığından dəm vurur, tezliklə dövlətlər arası rəsmi münasibətlərin yaradılacağına vəd edir, məsələ ilə bağlı səbirsizliklə Paris Konfransının nəticələrini gözlədiklərini bildirirdilər. İranın baş naziri Vüsüq üd-Dövlədən, Azərbaycanın baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə göndərilən 18 noyabr 1919-cu il № 5305 məktubda İran-ADR münasibətlərinin cari vəziyyətindən məhz bu kontekstdə söz açılır:

"İran, hal-hazırda qardaş Azərbaycan xalqının yaratdığı qonşu ölkəni görməkdən xoşaldır. Bu vaxta qədər Azərbaycanın İran (dövləti tərəfindən rəsmi bildiriş əsasında) rəsmən tanınmamasının yeganə dəlili, hal-hazırda böyük konfransa görə hər gün baş verən gözlənilməz dəyişikliklərin reallaşdırıldığı siyasi mülahizə və diplomatik məsələlərdir. De-fakto dövlət kimi tanınan Azərbaycan dövlətinin de-yure dövlət kimi də tanınacağı günün intizarundayıq. Şahənşah dövləti elə indidən qonşu və qardaş

Azərbaycan Respublikası ilə səmimi əlaqələr quracağına ümidvardır. Çünki bu əlaqələrin yaranmaması hər iki dövlətin mənafeyinə ziddir. Buna görə də İranın şahənşah dövləti Qafqaza komissiya göndərmək qərarına gəlir. Tərkibi, həyata keçirməli olan araşdırmalara, ikili razılaşma əsasında atılacaq addımlar və standartlara dərinədən bələd olmalıdır. Komissiyanın sədri vəzifəsi şahənşah dövlətinin tam etimadına malik və həm də İranın ictimai fikrinin təmsilçisi olan əlahiddə nümayəndəmiz cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbaiyə həvalə edilirdir.

*Cənabınız və möhtərəm dövlətinizin onu qəbul edəcəyindən əminəm. Yalnız bu qəbul onun vəzifəsini uğurlu həyata keçirməsinin və əziz ölkənizin maarifi istiqamətində səmimi qonşuluq əlaqələrində yaranmalı olan qarşılaşma anlaşma əminliyinin qarantı ola bilər¹ Cənab sədr! Sizə öz əlahiddə ehtiramımı bildirməklə fəxr edirəm! Nazirlər Kabinetinin sədri!"*².

Paralel olaraq İran hökuməti yeni yaranmış Sovet Rusiyası ilə danışıqlar aparır, onlara Qafqazda yeni yaranmış respublikaların heç birinin Tehran tərəfindən tanınmayacağına dair vədlər verir, vaxt qazanmağa çalışırdı. İran Xarici İşlər Nazirliyinin Rusiya şöbəsinin 19 dekabr 1919-cu il tarixli raportunda sovet səfiri ilə keçirilən görüşün məhz bu məzmununda olduğu qeyd edilir və Tehranın Qafqaz ölkələrinə münasibətdə tutacağı mövqeyin xarakteri açıqlanırdı:

"Rus səfriliyinin noyabr ayının 27-də etdiyi bildirişlərə dair mübarək əmrinizin tələbi ilə misyo Balayev ilə görü-

¹ Sənədin orijinalı fransız dilindədir.

² Sənəd №14. Baş nazir Vüsüq üd-Dövlədən Azərbaycanın baş nazirinə. № 5305. 18 noyabr 1919-cu il

¹ Sənəd № 10. Badkubədə yaşayan iranlı tacirlər heyətindən Əhməd xan Qacara. Tarix: Oktyabr 1919-cu il

şüb məsələlər izah edildi. Aydın oldu ki, qeyd edilən komissiyanın göndərilməsi İran və Rusiya dövlətlərinin dostluğuna zidd deyildir. Yalnız ticarət məsələlərini yoluna qoymaq, İran vətəndaşları və tacirlərinin mənafeyini qorumaq məqsədi daşıyır. İran dövləti Qafqazda yeni təsis edilən dövlətləri de-yuri olaraq tanıyır. Cənab müvəqqəti işlər vəkilisi də təşəkkür edib bildirdi ki, ümidvaram ali dövlət rəhbərləri yeni təsis edilmiş dövlətlərin nümayəndələrini Tehrana daxil olarkən rəsmi şəkildə qəbul etməyəcək və onlarla ticari partnyor kimi davranacaqdır¹.

Bildiyimiz kimi, 1920-ci ilin əvvəllərində Paris Sülh Konfransının qərarları nəticəsində dünya siyasətində meydana çıxan yeni reallıqlar İranın Azərbaycana münasibətə dəki yanaşmasını dəyişməyə vadar etdi. İran uzun manevr və tərəddüdlərdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini müstəqil dövlət kimi tanıdı, onunla diplomatik əlaqələrin yaradılması istiqamətində müvafiq addımlar da atdı.

Bununla belə İran Azərbaycana münasibətində yenə də axıra qədər səmimi deyildi və iranlı diplomatların Azərbaycanın mənafeələrinə zidd siyasi oyunları bunun ən bariz sübutu sayılmalıdır. 25 mart 1920-ci il tarixində, yəni İranın Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımasından az sonra Tehrandan gəlmiş nümayəndə heyətinin rəhbəri Ziyaəddin Təbatəbəinin öz ölkəsinin baş nazirinə göndərdiyi məktubda həmin manevrlərə dair etirafları hər şeyi açıq bir şəkildə ortaya qoyur. Sənəddə iranlı diplomat Azərbaycan hökumətinin ADR-ə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən və ona qarşı hərbi təcavüzə belə əl atmaqdan çəkinməyən Ermənistanla mübarizə aparmaq üçün İran-

dan silahların alınmasına dair xahişindən məharətlə yayınmasından ağız dolusu söhbət açır, Bakıya belə bir köməyin göstəriləcəyi təqdirdə Ermənistan-İran münasibətlərinin pozulacağından narahatlığını dilə gətirir:

"Nəhayət geniş müzakirə və addımlardan və Azərbaycan dövlətini ali dövlətin maddi və mənəvi yardımları ilə şirnikləşdirdikdən sonra 2 ay öncə türk dilində biri gizlin və digəri aşkar olan iki müqavilənin surətini mənə verdilər. Onları tərcüməsi ilə birlikdə hüzurunuza təqdim edirəm.

Dostluq müqaviləsində gördüyünüz kimi Rusiya və İran sərhəd xətlərini müharibədən (I dünya müharibəsindən – tərcüməçi) öncə olduğu kimi təyin ediblər. Gizlin müqavilədə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında döyüş olan zaman ali dövlətin Azərbaycan üçün silah-sursat tədarük görməsini xahiş ediblər. Bu iki layihəni alandan sonra bir müddət gözlədim və nəhayət dostluq müqaviləsinə cavab verərək bildirdim ki, prinsip etibarilə razıyıq, amma bir məsələni digər müqavilələrlə iş bitəndən sonra müzakirə edirik. Çünki əvvəlcədən gördüm ki, əgər sərhəd məsələsini digər məsələlərdən ayrı formada müzakirə etsəm, problemlərimiz artacaqdır. Gizlin müqaviləyə cavab olaraq bildirdim ki, Azərbaycan dövlətinin İrana etdiyi təklif, bitərəf qalmaq [siyasətinə] ziddir və Ermənistanla qəti düşmənçilik deməkdir. İran Azərbaycanla dost olmaq niyyət və arzusunda olarkən özünün beynəlxalq və bitərəf mövqeyinə zərbə vuracaq təklifə də razı olmaz¹.

Sözügədən məktubda o, Ermənistan və Azərbaycan arasında mövcud olan Naxçıvan probleminə də konkret

¹ *Sənəd № 30.* Raport. 19 dekabr 1919-cu il Xarici İşlər Nazirliyi, Rusiya şöbəsi

¹ *Sənəd № 68.* Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən Nazirlər Kabinetinə. № 315. 25 mart 1920-ci il

mövqe tutmaqdan yayındıqlarını yazır, bitərəfliyin bu mübahisədə ən optimal mövqe olduğu fikrini müdafiə edir. Sənəddə maraq doğuran məqamlardan biri də İranın sərhəd xətləri ilə məsələni açıq qoyması ilə bağlıdır. Ziyaəddin Təbatəbai bildirir ki, İranın Azərbaycanın sərhəd xətləri ilə bağlı təklif etdiyi yanaşma Tehran üçün qətiyyəən qəbul edilməzdir, ona görə də dostluq müqaviləsinin imzalayarkən sərhəd məsələsinin üzərindən sükutla keçmək, onu gələcəyin öhdəsinə buraxmaq gərəkdir. İran tərəfinin bu manevrini də, təhlil edərkən görürük ki, onun arxasında yenə də Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanıtmamaq niyyətindən qaynaqlanan qeyri-səmimi yanaşma dayanmaqdadır:

"Dostluq müqaviləsində sərhəd məsələsini ortaya atıb, qəti surətdə bildirdim ki, 1914-cü ildə olan sərhədləri İran və Azərbaycan sərhədləri kimi tanısaq, birincisi beynəlxalq mənafelərə zidd, müxtəlif dövlətlər və Ermənistanın isə düşmənçiliyinə səbəb olacaqdır. İran çalışacaq ki, Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətləri arasındakı sərhəd problemləri Azərbaycanın maraqları çərçivəsində öz həllini tapsın. Amma rəsmi müqavilədə bunu qeyd edə bilmərik. Uzağı belə yazıb bilərik: "Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətlərinin sərhədlərinə dair sülh konfransının qəti qərarı olmayana qədər sərhədlərin indiki status-kvosu dəyişilməz olaraq qalacaqdır". Bu müzakirələrdə mənim əsas diqqətim Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münaqişə ocağı olan Naxçıvan məsələsinə yönəlmişdi. Ona görə də özümü digər məsələlərlə məşğul etmədim. Nəhayət anladı bildim ki, sizin aranızda razılıq əldə edilməzdən öncə Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi kimi tanınması İran dövlətinin Ermənistan qarşı tutduğu düşmənçilik mövqeyidir. Şübhəsiz ki

Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndələri razılaşırdılar. Sonra təklif etdim ki, müqavilədə sərhəd məsələsinin öz əksini tapmaması daha yaxşıdır. Sevindirici haldır ki, cənab alinin bəxtindən uzun – uzadı müzakirələrdən sonra uğur əldə etdik və dostluq müqaviləsində bu barədə hər hansı bir qeyd öz əksini tapmadı"¹.

İranın ADR-in ayrı-ayrı ərazilərinə iddia etməsinin, Azərbaycanın mövcud sərhədlərini tanımaqdan boyun qaçırmasının heç bir başqa məntiqli izahını tapmaq çətindir. Axı 1826-1828-ci il Rusiya-İran müharibəsinin nəticələrinə əsasən həmin əraziləri Rusiyanın mülkü kimi tanıyan Tehranın müsəlman Azərbaycanının sərhədlərini şübhə altına alması heç bir müsəlman qardaşlığına, qonşuluğa uyğun gəlməyən bir davranış tərzidir və o, ADR-in məhvi, Azərbaycan ərazilərinin qəsbində maraqlı olan Ermənistanın təcavüzkar mövqeyindən mahiyyətə ciddi heç nə ilə fərqlənmirdi. İran diplomatları nə zamansa Azərbaycanın mütləq İrana birləşdiriləcəyinə ümid ifadə edir, Türkmənçay sazişi nəticəsində meydana gəlmiş tarixi ədalətsizliyin bir gün aradan qaldırılacağına inandıqlarını gizlətmirdilər:

"İkincisi, İranın həyatı maraqları Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasını tələb edirdi. Ali dövlət rəhbərlərinin diqqətsizliyi üzündən digərləri meydanı doldurubsa və İran üçün əlverişli olmayan durum yaranıbsa da, bu müvəqqəti məsələdir.

Qafqaz Azərbaycanını İrana qoparıla bilməyən bağlar bağlayır, dövlət məmurlarının səmimiyyət və ciddiyyəti buna (ölkələrimiz arasında uçurumun yaranmasına – tər-

¹ Həmin yerdə.

cüməçi) imkan verməz. Vəziyyət tamamilə dəyişəndə əhali üzünü İrana tutacaqdır. Necə ki, bir neçə aylıq əziyyətdən sonra fikirlər tamamilə dəyişib, sanki dörd ildir bununla məşğuluq. Üçüncüsü Türkmənçay müqaviləsinin də, daxil olduğu İran ilə Rusiya arasındakı müqavilələrin ləğvi bərasində Leninin söylədiklərinə əsasən Rusiyanın İrandan zorla aldığı torpaq da İrana aid olur. Fikrimcə İran dövlətinin Azərbaycanın müstəqilliyini tanımasına haqqı çatır. Çünki bu tanımaq əslində İranın Azərbaycan əhalisinə özündən verdiyi bir hüquqdur. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan rəhbərlərinin bütün meyl və təkidlərinə baxmayaraq dostluq müqaviləsinin birinci maddəsində de-yure ifadəsi işlənmədi. Buna baxmayaraq tanımaq ifadəsini qeyri-müəyyən olsa da, praktik və hüquqi baxımdan hər iki tanımağa şamil etmək olur”¹.

Əminliklə deyə bilərik ki, iranlı diplomatın bu sənəddə qeyd etdiyi “Azərbaycanla Bakıya heç bir imtiyaz və güzəşt etmədən saziş imzalamaq” prinsipi əslində, Tehranın Azərbaycanı münasibətdə nə qədər qeyri-səmimi mövqedən çıxış etməsinin iranlıların öz dili ilə edilməş tarixi təsdiqindən savayı bir şey deyil. Təsadüfi deyil ki, İran nümayəndə heyətinin başçısı danışıqlar zamanı rəhbər tutduqları həmin prinsipi böyük diplomatik məharət kimi səciyyələndirir və danışıqların nəticələrini Tehran üçün uğurlu adlandırır:

“Ezam edilmiş komissiyaın ən böyük uğuru dostluq müqaviləsinin bağlanmasıdır. Qeyd etdiyim kimi Azərbaycan qarşısında heç bir öhdəlik götürmədən və heç bir imtiyaz vermədən”².

¹ Həmin yerdə.

² Həmin yerdə.

“Qafqaz fəvqəladə komissiyası”nın sənədlərində ADR tarixinin obyektiv şəkildə öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən əksini tapmış mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycanın 1919–1920-ci illərdəki daxili siyasi vəziyyətinə, dövlət quruluşuna, həmçinin ADR rəhbərlərinə dair məlumatlarla bağlıdır. İran nümayəndə heyətinin məktub və hesabatlarının ətraflı təhlili onların Azərbaycandakı siyasi proseslərin öyrənilməsinə nə qədər diqqətlə yanaşdıqlarını göstərməkdədir. Hətta deyə bilərik ki, nəzərdən keçirdiyimiz yazışmalardakı məlumatlar diplomatik yox, kəşfiyyat xarakterlidir. Müasir dövrdə isə onların Azərbaycan tarixçiləri üçün o dövrdəki hadisələrin qaranlıq tərəflərini işıqlandırmaq üçün müəyyən maraq kəsb edəcəyi şübhəsizdir. Müvafiq xarakterli sənədlər arasında maraq doğuranlardan biri İran nümayəndə heyətinin rəhbəri Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin bu ölkənin baş nazirinə yazdığı 4 dekabr 1919-cu il tarixli №3 rapordur. Sənəd İran nümayəndə heyətinin Bakıda ADR-in dövlət və hökumət nümayəndələri, həmçinin xarici ölkə səfirləri ilə keçirdikləri görüşlər haqqında müfəssəl məlumatları ehtiva etməkdədir. İranlı diplomat keçirdiyi görüşlər haqqında danışarkən 4 dekabr tarixində İslam Peyğəmbəri Hz.Məhəmməd (s.ə.s.)-in mövludu münasibətilə baş tutmuş qəbulun üzərində xüsusilə dayanır və ADR-in baş ideoloqu və aparıcı siyasi simalarından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nitqini təhlil edərək, onun sözlərini İranın ünvanına atmaca kimi qiymətləndirir:

“Aydın 12 (4 dekabr) şənə gününü sonuncu Həzrəti Peyğəmbər (s.ə.s.)-in saadət dolu viladət bayramı münasibətilə xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən klub adlanan yerdə əzəmətli bayram tədbiri keçirildi. Təbrik mərasimində bütün

nazirlər, parlamentin millət vəkilləri, partiyaların təmsilçiləri, çoxlu sayda yerli sakin, Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstan respublikalarının nümayəndələri, mədrəsə şagirdləri və İranın möhtərəm tacirləri iştirak edirdi ki, mən və digər bir neçə nəfər komissiya üzvü də orada iştirak etdik.

...Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də nitq söylədi. Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s)-in fəzilətləri sırasında bu məsələni də xatırladı ki, Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s)-in təvəllüdünün xoş nəticələrindən biri də Kəsrə sarayının tağı idi. Belə ki, Kəsrə sarayının tağının yerə düşməsi ilə zəif millətlər zülmkar bir dövlətin əsarətindən xilas oldular. İndi də şimal imperiyası dağılıb və digər bir Kəsrə sarayının tağı da üzü üstə yerə gəlmişdir. Onların əsarəti altında olan millətlər üçün yeni bir xoşbəxtlik dövrü başlayıbdır. Nitqi əsnasında müxtəlif formada iranlı nümayəndələr haqqında da danışdı.

Rəsulzadənin nitqi bizim məzhəbi adət-ənənəmizə uyğun olsa da, amma fikrimcə burada İranın tarixi keçmişi və milliyəti haqqında kinayəli formada nə isə çatdırmaq istədi. Xüsusilə də Kəsrə tağının tarixi hissəsinin arxasıya türk milləti və türkün birliyindən söhbət açdı. Onun bu nitqi məni qəmgin etdi. Lakin xoşbəxtlikdən orada iştirak edənlərin bəlkə də heç 10 nəfəri onun bu sancmasını başa düşmədilər. Bu nitqə cavab verməyim üçün şərait, mənasız deyildi¹.

İran diplomatiyasının o dövrdəki davranışını və Azərbaycanla münasibətdə tutduğu qeyri-səmimi mövqeyi nəzərə alsaq, siyasi proseslərin mahiyyətini olduğu kimi anlamağa çalışsaq görərik ki, M.Ə.Rəsulzadənin nitqindəki bənzətmə, yəni Sasaniləri Çar Rusiyası ilə müqayisə

etməsi əslində atmacadan daha çox Tehran hökumətinin xalqımıza münasibətdəki riyakar siyasətinə emosional bir etiraz idi. Bütün azərbaycanlılar kimi, ADR üçün tələpə yüklü anlarda İrandan müsəlman həmrəyliyi, qardaşlıq münasibəti gözləyən M.Ə.Rəsulzadənin nitqindəki giley və tənqidin həqiqətən də ciddi səbəbləri var idi.

ADR-in dövlət quruluşuna, xüsusilə də parlamentin fəaliyyətinə, qanunverici orqanda təmsil olunan siyasi qüvvələrin nisbətində və səciyyəsinə dair məlumat bolluğu ilə seçilən sənədlərin ən mühümü Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin İran Nazirlər Kabinetinə göndərdiyi 23 dekabr 1919-cu il tarixli №37 hesabatdır. Parlament haqqındakı məlumatını iranlı diplomat onun yaradılması tarixçəsindən başlayır. O, parlamentin 1918-ci ilin sonunda təzə tələsik formalaşdırılmasını ingilis qoşunlarının Bakıya daxil olması ilə əlaqələndirir və Azərbaycan hökumətinin bu qərarını müdrik siyasi gediş kimi qiymətləndirir. Belə ki, ingilislər Bakıya daxil olduqları zaman hökuməti və parlamenti olan dövlətlə qarşılaşacaqlarına görə, ona münasibətdə daha ehtiyatlı və dözümlü mövqe tutmağa məcbur olacaqdılar. Çünki qanunilik nöqtəyi-nəzərindən parlament Azərbaycan xalqının siyasi iradəsini əks etdirirdi və ingilis komandanlığının onun qərarları ilə hesablaşmaq imkanı olmayacaqdı:

"İndiki Məclisi-Məbusanın yaranması və açılışından 1 (bir) il, bir neçə gün vaxt ötür. Azərbaycanın komitə və partiyaları, milli və şəhər dərnəklərindən seçiliblər. Təfşilatı belədir: Osmanlılar Badkubəni tərk etdikdə və ingilislər daxil olduqda Badkubə hökumətinə milli görkəm vermək üçün Nuru paşa bir parlamentin təsis edilməsini zəruri hesab etdi və Azərbaycan rəhbərlərinə bu məsələni

¹ Sənəd № 19. Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən Nazirlər Kabinetinə. № 3, 4 dekabr 1919-cu il

xatırlatdı. *Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil edilən hökumət ümumi seçkilər üçün şəraitin olmaması və digər tərəfdən bir həftə ərzində (çünki bir həftə sonra ingilis qoşunu daxil olacaqdı və onlar gələnə qədər parlament yaradılmalı idi) parlamentin təşkil edilmə zəruriliyi reallığında parlamentin partiyalar, komitələr, milli və digər dərnəklərdən təşkil edilməsi variantını gündəmə gətirdi. Bu qərardan sonra onlara müraciət edildi və onlar da nümayəndələrini göndərməklə parlament formalaşdı. Nuri Paşanın bu tövsiyəsi və Azərbaycan hökumətinin ağıllı qərarı səmərəli oldu və 1 həftə ərzində parlament təşkil edildi. Məclisi-Məbusan vəkillərinin təmsil etdiyi düşüncə istiqamətləri və 1 il ərzində fraksiyalarda baş verən dəyişikliklərin təfəsilatı çox uzundur. Diqqət yetiriləsi məsələ Məclisi-Məbusanın indiki durumudur*¹.

Daha sonra İran diplomatı Azərbaycan parlamentində təmsil olunmuş siyasi qüvvələr haqqında topladığı məlumatları təqdim edir, deputatların sayı, onların milliyəti kimi maraqlı məqamlara toxunur. Verilən məlumatlardan o da məlum olur ki, Azərbaycan hökuməti ölkədə yaşayan bütün milli və dini azlıqlara dövlət idarəçiliyində təmsil olunmaq imkanı yaratsa da, rusların, ermənilərin və yəhudilərin bir qismi nəinki bu imkandan faydalanmaq istəməyiblər, hətta Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etməkdən belə boyun qaçırıblar:

"Məclisi-Məbusan vəkilləri 11 ad və firqəyə ayrılırlar. Müsavat firqəsi, bəziləri Müsavata qoşulan və bir neçə nəfəri isə hələ də bitərəf kimi qalan bitərəflər, İttihad firqəsi,

¹ *Sənəd № 33.* Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən Nazirlər Kabinetinə. № 37, 23 dekabr 1919-cu il

Əhrar firqəsi, sosialistlər, heç bir firqəyə mənsub olmayanlar, sol bitərəf, rus slavyan, azlıq, milli erməni, erməni daşnakstun.

Vəkillərin adları və hansı vəkilin hansı partiyaya mənsub olmasını ayrıca olaraq yazıb mübarək hüsurunuza göndərəcəm. Vəkillərin sayı 94 nəfər olsa da, parlamentdə təqribən 60-70 nəfər iştirak edir. Qalanları ya səfərdə, ya da Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olurlar. Hesaba görə vəkillərin sayı ümumiyyətlə 120 nəfər olmalıdır. Amma rusların əksəriyyəti, ermənilər və rusun təbəçiliyində qalan bir çox yəhudi seçkilərdə iştirak etmədilər. Azərbaycan hökumətinin parlamenti və Nazirlər Kabineti bir müddət öncə Məclisi-Müəssisə seçkilər keçirmək üçün zəmin hazırlamağa başlayıbdır. Məclisi-Müəssisən Novruz bayramı günündə açılacaqdır (çünki həmin bayramı Azərbaycan hökuməti milli bayram kimi qəbul etmişdir). Bu məqsədlə yeni siyahıyaalmaya başlayıblar. Bu siyahıyaalmada yəhudi və rusların böyük bir hissəsi və ermənilərin isə az bir hissəsi Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etməkdən imtina ediblər. Buna görə də gələcək seçkilərdə əksəriyyət müsəlmanlardan ibarət olacaqdır¹.

İran XİN-ə və Baş nazirinə görə ünvanlanan hesabatlarda Azərbaycan parlamentinə seçilən etnik azlıqlara mənsub deputatların adları belə öz əksini tapmışdır:

"Slavyan – Rus-slavyan fraksiyası: 1. Viktor Viktoroviç Klenevski, **2.** Kravçenko, **3.** Serqey Sergeyeviç Yermizov, **4.** Zaxarin Dmitri.

Milli azlıqlar fraksiyası: 1. Lorens Kun Baqayoviç – Azərbaycanda yaşayan rus vətəndaşları olan almanların

¹ Həmin yerdə.

nümayəndəsi, **2.** Suis Qozcan – yəhudi, **3.** Stanislav Van-soviç – Polyak, Vasil Kujim – ukraynalı.

Erməni fraksiyası. Milli firqə: **1.** Arşak Baronyan, **2.** Bervay Baqyanosov, **3.** İsaq Xocayev, **4.** Stepen Toqionosov.

Daşnaksütun fraksiyası: **1.** A.Malxazyan, **2.** X.Amas-pür, **3.** P.Çubaryan, **4.** A.Papyan, **5.** Aleksandr Ter-Azaryan, **6.** B.Balayans¹.

Barəsində danışdığımız sənəddə iranlı diplomat Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində qadınlara seçki hüququ verilməsinə də toxunur və bu yeniliyə mənfi münasibətini qətiyyənlə qizlətmir. O, məsələ barəsində Azərbaycan parlamentinin rəhbəri Həsən bəy Ağayevlə apardığı söhbətin detallarını da öz hesabatında qeyd etməyi lazım bilmişdir:

"Seçkilər ümumdür, qadınların seçib-seçilmək hüququ vardır. Bələdiyyə seçkilərində də, müsəlman qadınlar iştirak edəcəklər. Bir gün müzakirə əsnasında Məclisi-Məbusanın sadri Həsən bəy Ağayevdən soruşdum ki, qadınlara seçki hüququ vermək və onların seçkilərdə iştirakını bu gün Azərbaycanın tələblərinə cavab verdiyinizi düşünürsünüz? Cavab olaraq bildirdi ki, Rusiya inqilabından sonra orada yaşayan bütün millətlərə bu hüquq verilib və biz də geri dönmə bilmərik. İkincisi erməni və digər qeyri müsəlman qadınlara bu hüquq verilmişkən onlardan bu hüququn alınması bizim üçün çətinidir. Əgər müsəlman qadınlarını bu hüquqdan məhrum etsək seçkilərdə çoxluq müsəlmanların əlində olmayacaqdır. Bununla belə düşünürdü ki, əgər müsəlmanlar parlamentdə üstünlük təşkil edərsə, ola bil-

¹ Həmin yerdə.

sin bu məsələdə yenilik olsun və qadınlar seçilmək hüququndan məhrum olsunlar"¹.

"Qafqaz fəvqəladə komissiyasının" yazışmalarında Bakıya ezam olunmuş iranlı diplomatların əsas vəzifələrindən birini ADR rəhbərliyində təmsil olunan nüfuzlu şəxslərin siyasi baxışlarının, meyil və rəğbət bəslədiyi məqamların dəqiqliklə öyrənilməsi təşkil etmişdir. Nəzərdən keçirdiyimiz 23 dekabr 1919-cu il tarixli №37 hesabatda İran diplomatlarının Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və daxili işlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınski haqqındakı məlumatlar bizə belə deməyə əsas verir:

"Rusiya inqilabından sonra meydana çıxan Müsavat partiyası türk birliyi əqidəsinin tərəfdarıdır və Azərbaycan dövlətinin təsisçisi kimi tanınır. Bu firqənin üzvləri İrana xoş münasibətdə deyil, xüsusilə də Rəsulzadənin təbliğatı vasitəsilə İrani zəif və gücsüz hesab edir və öz müstəqilliklərini Osmanlılarla ittifaqda görürlər. Lakin 1 illik təcrübədən sonra bu gün artıq həmin əqidənin təəssübkeşi deyillər. Öz müstəqillikləri üçün faydalı olan hər bir yolu seçəcəklər. Rəsulzadə və onun səmimi silahdaşları İranın yardım və dəstəyini özləri üçün faydalı hesab etsələr belə, yenə də, İrana qarşı ehtiram və səmimiyyətləri yoxdur. Bitərəf partiya isə ümumiyyətlə İran üçün əlverişlidir. Onların bəzi nüfuzlu şəxsləri İrana ümid və dostluq yeri kimi baxırlar. Müsavatçıların özündən hesab etdiyi, Azərbaycanın Parisə göndərdiyi və bir neçə gündür geri qayıdan nümayəndələrindən biri və növbəti kabinetdə daxili işlər naziri olacaq Məhəmməd Həsən Hacınski fəvqəladə dərəcədə İran üçün əlverişlidir (İranın dostudur – tərcüməçi).

¹ Həmin yerdə.

Mən bir neçə dəfə onunla görüşdüm. İrənin durumu, İran və ingilis müqaviləsi haqqında ona izahlar verəndən sonra çox şad oldu. Azərbaycanın İrana yaxınlaşmasına səbəb olan hər cürə müzakirə və güzəştlərə hazırdır¹.

İran nümayəndə heyətinin yazışmalarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə erməni amilinin ölkəmiz üçün yaratdığı ciddi problemlərə, həmçinin onun İran-Azərbaycan münasibətlərinə göstərdiyi xoşagəlməz təsirə dair mühüm faktlar da yer almaqdadır. Məsələn, İran diplomatlarının verdikləri məlumatlardan görünür ki, Ermənistan hər vasitə ilə Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyinə əngəl törətməyə çalışmış, onların güclənməsinə bütün mümkün vasitələrlə mane olmağa cəhd göstərmişdir. Seyid Ziyaəddin Təbatəbai Nazirlər Kabinetinə göndərdiyi № 42, 26 noyabr 1919-cu il tarixli məktubunda Azərbaycan və Ermənistan arasında Zəngəzur bölgəsində baş verən gərginlik haqqında xəbər verir, həmçinin qeyd edir ki, Ermənistan bütün proseslərin yekununda Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyi ilə barışmalı olacağını anlamağa başlamışdı. Denikinin uğusuzluqlarından sonra ermənilərin bu məsələdəki mövqeyi əhəmiyyətli dərəcədə yumşalmışdı:

"Denikin son uğursuzluqları erməniləri Rusiyanın yardımından naümid etdi və anlamağa başladılar ki, İngiltərə Rusiyanı bölmək siyasəti yürüdü. Nəticədə Azərbaycan və Gürcüstan haqiqətən müstəqillik əldə edə bilərlər. Ermənilər son günlərə qədər Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqillik məsələsini qeyri-mümkün hesab edir və hələ də, öz əqidələrində qalırlar. Lakin hadisələrin gedişati onlara başa saldı ki, bunun reallaşması mümkündür. Buna

¹ Həmin yerdə.

görə də Azərbaycan və Gürcüstan dövləti ilə razılıq və dostluq münasibətləri qurmaq üçün hazırlaşmağa başladılar¹.

İran gömrüyündə fəaliyyət göstərən ermənilərin Azərbaycan vətəndaşlarına yaratdıqları süni maneələr, baş verənlərin azərbaycanlı əhalidə İran hakimiyyətinə qarşı ciddi narazılıq və etiraz doğurması faktına dair isə iki sənəd böyük əhəmiyyətə malikdir. Seyid Ziyaəddin Təbatəbai öz hökumətinə müraciət edərək, İran gömrüyündə kök salmış ermənilərin tez bir zamanda həmin məntəqələrdən uzaqlaşdırılmasının zəruri olduğunu xatırladır, Ənzəli limanında yaranmış vəziyyətin xüsusi diqqət tələb etdiyi vurğulanır:

"Ənzəli limanında ali dövlətin qoşunu və dövlət məmurları bütün səlahiyyətlərdən məhrumdur və ingilislərin tərcüməçisi olan bir nəfər erməni və ya yəhudinin qüdrət və nüfuzu Ənzəli hakimi və gömrük rəisindən daha çoxdur. Ölkəyə gəlib gedən gəmilərə iranlı məmurların müdaxilə edə bilməməsi bir yana, hətta ingilis dairələrinin tərcüməçilərinin icazəsi olmadan gəmilərə də, daxil ola bilmirlər. Ənzəli poçt müdiri mirzə Əliəsgər xan Bəhmənə ingilislərin Stefan adlı erməni müfəttişinə ezam edilmiş komissiyanın məktublarını təqdim etmədiyi üçün qəzəblənmişlər, ona gəmilərə daxil olmağı və gəmilər daxil olan zaman körpünün başında durmağı qadağan ediblər. Ənzəlidən xaric olub Badkubəyə daxil olan bütün müsafirlər deyirlər ki, "Ənzəlidə İran dövlətindən əsər-alamət yoxdur. Bu liman tamamilə ingilis və ermənilərin nəzarət və təbəçiliyi altındadır." Ənzəliyə gələn müsafirlər arasında erməni və Rusiya fərariləri varsa əksəriyyəti pasport olmadan ingilis

¹ Sənəd № 37. Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən Nazirlər Kabinetinə № 42, 26 noyabr 1919-cu il

dairələrində olan ermənilər vasitəsilə sahila yan alırlar. Eləcə də Rusiyadan olan fərarilər özləri bildikləri yol ilə aidiyyəti dairələr və ermənilərin yardımı ilə İran ərazisinə daxil olurlar. Lakin iranlılara və müsəlmanlara ingilis məmurlar və hətta gömrükdə olan ermənilər tərəfindən çoxlu problemlər və əngəllər yaradılır"¹.

İranlı diplomat azərbaycanlıların gömrük məntəqələrində yaranmış özbaşınalıqlardan cana doyduqlarını və bunun başlıca günahkarı kimi Tehran hökumətini göstərdiklərini də əlavə etməyi unutmur. O bildirir ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı milli ədavətdən doğan açıq-aşkar düşmənçilik hərəkətlərinin qarşısı alınmasa, bundan ilk növbədə İran dövlətinin nüfuzu xələl görəcəkdir.

"Hamısından pis olanı budur ki, Qafqaz və Azərbaycan müsəlmanlarına qarşı xüsusi kin və düşmənçilikləri vardır. Azərbaycan vətəndaşlarının İran sərhədlərinə giriş-çuxusu zamanı çox çətinliklər yaradırlar. Bu məsələ Badkubədə xüsusi narahatlıq doğurur. Badkubə gömrük məmurlarından hər dəfə iranlı müsafirlərə qarşı olan pis davranış haqqında etiraz edəndə cavabları belə olur ki, əgər İran öz azərbaycanlı müsəlman qardaşlarına dostcasına yanaşsa idi, müsəlman düşmənləri olan erməniləri gömrükdə xidmətə cəlb etməzdi. Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə yeni təsis edilən Ermənistan dövlətinin mövcudluğu fonunda qərb və şimal sərhədlərində ermənilərin xidmət etməsi İran üçün problem və çətinliklər yaradacaqdır. Buna görə də xahiş edirəm ki, yuxarıda qeyd edilənlərə xüsusi diqqət ayırasınız. Əgər qəbul etsəniz gömrük baş idarəsinin rəisi və sərhəd məsələləri ilə bağlı aidiyyəti qurumlara ciddi və

məxfi göstəriş veriniz ki, erməniləri bütün dairələrdən xüsusilə də gömrük dairələrindən xaric edib mərkəzi və ya İranın cənub ərazilərində işlə təmin etsinlər. Əgər bu addım dərhal atılmazsa, ermənilər şimal liman və sərhədlərdən xaric edilməzsə, bizim üçün çox başağrı olacaq ki, təcili olaraq burada onları qeyd etməyi lazım bilmədim və xahişimin qəbul edilməsində israr edirəm"².

Tehrana göndərilən məxfi məktublardan aydın olur ki, iranlı diplomatlar ermənilərin xəyanətə meyilli xislətini yaxşı başa düşür, onlarla ehtiyatlı davranmağın zərurliyini anlayırdılar. Onlar İran hökumətini xəbərdar edirdilər ki, ermənilərin böyük əksəriyyəti Rusiya meyillidir və onlar Tehran hakimiyyətinə arxadan zərbə vurmaq üçün əlverişli fürsət gözləyirlər. Qafqazda Ermənistan dövlətinin yaranmasından sonra bu bölgəyə yaxın ərazilərdə yaşayıb fəaliyyət göstərən İran erməniləri bir qədər də arxayınlaşmış, özlərini güclü hiss etməyə başlamışlar. Göstərilən səbəblərdən İranın Qafqaz regionu ilə qonşu şəhərlərdə işləyən erməni mənşəli məmurların iş yerini ölkənin daha uzaq məntəqələrinə dəyişmək təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından çox vacibdir:

"Çoxdandır ki, İran sərhəd və gömrük dairələrində işləyən ermənilərə dair mühüm bir məsələni mübarək diqqətinizə çatdırmaq istəyirdim. Ali dövlətin dövlət sərhəd və gömrük dairələrində işləyən bütün ermənilər heç vaxt öz vətəndaşı olduğu dövlətə qarşı səmimi olmamış və bütün fəaliyyətlərini mənfəət əldə etmək və xaricilərin planlarını icra etməyə yönəldiblər. Ticarət mallarının böyük miqdarda qaçaqmalçılığı ermənilərə aiddir. Ali dövlətin

¹ Sənəd № 86. Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən Nazirlər Kabinetinə № 348, 7 aprel 1920-ci il

² Sənəd № 88. Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən Nazirlər Kabinetinə № 346, 7 aprel 1920-ci il

konsulluğunun vizası olmadan Ənzilayə daxil olan və Gilan əhalisinin hal-hazırda önəmli hissəsini təşkil edən Rusiyadan qaçan bütün rus və ermənilər gömrükdə işləyən və ingilis dairələrində olan ermənilərin vasitəsilə gəliblər. Eləcə də dövlət məmurları tərəfindən səfərə çıxmasına icazə verilməyən çox sayda erməni və ruslar pasportu olmadan yola çıxaraq İran və ingilis dairələrində işləyən erməni məmurlar tərəfindən Ənzəliyə daxil edirlər. Şübhəsiz ki, bu hadisə Qafqaziyyədə ali dövlətin məmurlarının heysiyyət və nüfuzunu aradan aparır. Çox sayda ermənin Gilana daxil olub, orada qalmasının bizim üçün hansı problemlər yarada biləcəyi məlumdur. Bundan əlavə İranda məskunlaşan və buraya miqrasiya edən ermənilərin hamısı rusparəst, ya rus tərəfdarı və ya bolşeviklərin havadarlarıdır. Hamısından pis olanı budur ki, Qafqaz və Azərbaycan müsəlmanlarına qarşı xüsusi kin və düşmənçilikləri vardır”¹.

Gətirdiyimiz misallar Azərbaycan oxucusunun ixtiyarına verilən bu dəyərli sənədlər toplusunun əhatə etdiyi məsələlərin yalnız bir neçəsidir. Aydındır ki, ön söz çərçivəsində sözügedən yazışmaların hamısını ətraflı şəkildə təhlil edib, qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Ancaq inanmaq istədim ki, elmi dövriyyəyə gətirilən bu sənədlər tarixçilərimiz tərəfindən lazımcınca qiymətləndiriləcək və geniş bir şəkildə tədqiqatlara cəlb ediləcəkdir. Ümid edirəm ki, öz növbəsində həmin tədqiqatlar da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zəngin siyasi irsinin öyrənilməsi işinə mühüm töfhələr vermək iqtidarında olacaqdır.

Akademik Ramiz Mehdiyev

¹ Həmin yerdə.

QAFQAZ FÖVQƏLADƏ KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİ

Sənəd № 1

Tiflisdəki İran konsulluğundan

Xarici İşlər Nazirliyinə

Tarix: 11 sentyabr, 1919-cu il¹.

№ 1604

*Aliməqam Xarici İşlər Nazirliyinin əzəməti
əbədi olsun*

Badkubədən Batuma gedərkən cənab xarici işlər nazirinin hüzuruna Qafqazdakı durumu və xüsusilə də Azərbaycan məmurlarının İran vətəndaşlarına qarşı xoşagəlməz davranışları və hüquqlarını pozması barəsində ərz etdim. Məsləhət gördü ki, Badkubədə baş verənləri və yerli məmurların xoşagəlməz davranışını, cənab naziri ev sahibi kimi müşayiət edən Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun yanında müzakirə edək. Cənab xarici işlər naziri mənim Qafqaz Azərbaycanı hökumət məmurlarının münasibətləri və xoşagəlməz davranışı haqqında verdiyim izah və söylədiyim ifadələr əsasında giley-güzar edərək, açıq-aşkar bildirdi ki, əgər sizin hökumət rəhbərləri tərəfindən ixtilafli məsələlər təcili olaraq öz həllini tapmazsa və Qafqaz Azərbaycanında yaşayan ali dövlətin (İran – tərcüməçi) vətəndaşlarının asayışı təmin edilməzsə tərəflər arasındakı münasibətlər büsbütün korlanacaq və ali dövlətin rəhbərləri öz hüquq və mənafeələrini qorumaq üçün bəzi ciddi addımlar at-

¹ Hicri-qəməri və hicri-şəmsi təqvimləri ilə yazılan bütün tarixlər, miladi təqviminə uyğunlaşdırılmışdır – tərcüməçi.

maq məcburiyyətində qalacaqdır. Xüsusilə də vurğulandı ki, dövlətimizin Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsi və sizin qardaşınız olan İsmayıl xan Ziyadxanova Teh-randa mövcud ictimai fikirlərə baxmayaraq göstərdiyi qonaqpərvərlik və hüsnrəğbətdən sonra sizin məmurların bu cür zorakı davranış sərgiləmələri, konsulluq və iranlı tacirlərin işlərində bu qədər problemlərin yaranması heç cür rəva deyildi. Adil xan, adətə uyğun olaraq hökumətlərinin yeni təsis edildiyini və hələ də idarəçiliyin formalaşmadığını, işlərin təbii məcraya yönəlmədiyini və məmurların xarici əlaqələri qorumaq qaydaları ilə tanış olmadığını əsas gətirməklə onlara bəraət qazandırmaq istədi. Həmişə olduğu kimi bu cür üzr və bəhanələrlə özlərini müdafiə edib cənab naziri sakitləşdirmək və onu bir sıra əsassız vədlərlə razı salmağa çalışdı. Mən dərhal ona cavab verdim ki, Qafqazda Azərbaycan hökuməti ilə yanaşı digər hökumətlər də təsis edilmişdir. Məzhəb, qanunlar və əxlaq baxımından durumlarının bizdən çox fərqli olmasına baxmayaraq xarici əlaqə və münasibətləri möhkəmləndirməyə çalışırlar. İran vətəndaşlarının mənafe və hüquqlarının qorunması və işlərin irəli getməsi istiqamətində ali dövlətin məmurları ilə hər cür əməkdaşlıq edirlər. İran vətəndaşları onların hakimiyyət altında olan ərazilərdə son dərəcə əsəyş içərisində yaşayırlar. Təəssüf ki, İslam amili və ali dövlətin Azərbaycan hökumətindən gözləntilərinə rəğmən sizin hökumət məmurlarının İran vətəndaşlarına qarşı zorakılıq və xoşagəlməz davranışı dözülməz həddədir. Badkubə və Gəncədə yaşayan İran vətəndaşları və tacirlərindən Tiflisdəki baş konsulluğa edilən şikayətlərin ardı-arası kəsilmir. Yerli məmurlar hər yerdə onlara zülmü-sitəm rəva görürlər. Badkubə konsulluğu və ya Tiflis baş konsulluğu hər zaman

etiraz etdikdə sizin qeyd etdiyiniz şablon cavabları söyləyirlər. Bu cür xoşagəlməz davranışa bundan artıq dözmək mümkün olmadığı üçün mən, xarici işlər nazirinin yanında rəsmən sizə bildirim ki, sizin hökumət rəhbərləri təcili olaraq İran vətəndaşlarının mənafe və hüququnun qorunması və əsəyşin əldə edilməsi üçün zəruri addımlar atmazsa və davranışında dəyişiklik etməzsə, mənim tabe olduğum dövlət, nəticəsi Azərbaycan hökuməti üçün ağır olacaq addımlar atmaq məcburiyyətində qalacaqdır.

Adil xan bu deyilənlərdən sonra dərhal başqa bir bəhanə gətirərək bildirdi ki, əgər Teh-randa mənim nümayəndəliyimi təsdiq etsəniz, mən, bütün ixtilafın aradan qalxacağına, həllini gözləyən məsələlərin həll ediləcəyinə və sizin məmurların tam razılığını əldə edəcəyimə söz verirəm. Cənab xarici işlər naziri cavabında bildirdi ki, mənim sizi qəbul etməyimə etirazım yoxdur. Amma daha yaxşı olar ki, siz, əvvəlcə bu məsələləri yoluna qoyun, İran vətəndaşları və tacirlərinin problemlərini həll edin və elə edin ki, mən, İran mətbuatı və ictimai fikrində sizə qarşı hüsnrəğbət yarada bilim. Siz xarici işlər nazirinin müavini olduğunuz üçün mənim dediklərimi birbaşa öz rəisinizə və dövlətinizə çatdırarsınız. Çalışın ki, aramızda olan fikir ayrılıqları öz həllini tapsın. Mən, xüsusilə də Tiflis baş konsuluna tapşırıram ki, Batumdan qayıdarkən Badkubəyə gəlib Azərbaycan hökumət rəhbərləri ilə bu məsələlər barəsində ciddi müzakirələr aparıb alınan qərarlarla gələcəkdə yarana biləcək problemlərin qarşısını alıb, tərəflər arasında əlaqələrin davam etməsinə nail olsun.

Beləliklə, Adil xan bildirdi ki, Badkubədə olan möhkəm istiyə görə yaylağa gedən xarici işlər və digər nazirlər şəhərə qayıdandan sonra dərhal sizə teleqram vuracam və

siz də Badkubəyə qayıdaraq nazirlər heyəti ilə görüşüb cari məsələlər barəsində zəruri fikir mübadiləsi edərsiniz. Ona görə də mən, Adil xan Ziyadxanovla əldə edilən razılışmaya və cənab xarici işlər nazirinin əmrinə uyğun olaraq bu həftə ərzində Badkubəyə gedib işləri yoluna qoymaq üçün zəruri addımlar atacaq, müzakirələr aparacaq və nəticəni də sizə ərz edəcəyəm. Cəsarət edib hüzurunuza göndərdim.

Müəzziz əl-Dövlə (imzası var)
Dərkənardə qeyd edilənlər:
№ 437 06 noyabr, 1919-cu il

Sənəd № 2

Tiflisdəki İran konsulluğundan
Xarici İşlər Nazirliyinə
Tarix: 20 sentyabr, 1919-cu il.
№ 1697

Aliməqam Xarici İşlər Nazirliyinin əzəməti əbədi olsun

2256/4186 №-li məktub nəzərdən keçirildi. Yazmısınız ki, Qafqaz Azərbaycanı hökumətinin nümayəndəsi İsmayıl xan Ziyadxanov ilə "Rus yazışmaları (məktubları) idarəsi" arasında bağlanan müqavilədən çıxış edərək həmin hökumətin müqavilənin maddələrinə zidd olaraq atdığı bir sıra addımlara etiraz etmək lazımdır. Mübarək nəzərinizə açıq-aşkar ərz edirik ki, Azərbaycan hökumət rəhbərləri heç bir halda həmin müqaviləyə əhəmiyyət vermir və maddələrini icra etmirlər. Çünki Ziyadxanovun Badkubəyə qayıtmasından sonra rəsmi və qeyri-rəsmi bütün yerli qəzetlər ali dövlətin bir idarəsi ilə qeyri-rəsmi formada bağlanan müqaviləyə, İran dövlət rəhbərlərinin diqqətini cəlb edə bilməməsinə və Azərbaycan hökumətinin heysiyyətini qoruya bilməməsinə görə onu tənqid edərək etirazlarını bildirmişlər. Buna görə də Azərbaycan hökumət rəhbərləri onun bağladığı müqavilənin icrasını məqbul hesab etməyərək Badkubə konsuluna təkrar-təkrar bildiriblər ki, İran dövləti bizi rəsmi olaraq tanımadığına və bütün işlərdə bizimlə rəsmi müqavilə bağlamadığına görə heç bir işdə razılıq və uzlaşmadan söhbət gedə bilməz. Hətta iranlı məmuru da, rəsmi olaraq tanıya bilmərik.

Bundan sonra onlar konsulluğa dair işlər və İran vətəndaşlarına münasibətdə daha da, sərt davranmağa başlamış və zorakılıqlar artmışdır. Hətta Qafqaz və Badkubənin digər yerlərinə çatdırılan İran poçtunu da, bağlayıb bütün kağızları zəbt edirlər. Buna görə də, bir müddətdir ki, baş konsul və digər məmurlara heç bir bağlama və qəzet göndərilə bilmir. Halbuki bir müddət öncə davamlı olaraq poçt alırdıq. Açıq-aşkar deyirlər ki, İran dövləti ilə bizim aramızda teleqraf və yazılı müqavilə olmayana qədər Badkubədən heç bir teleqram və kağızın keçməsinə imkan verməyəcəyik. Bununla belə hörmətli nazirliyimizin hansı qərarı verəcəyi və nə vaxta qədər bəzi faydasız mülahizələr ucbatından bu yerlərdə dövlətin və İran vətəndaşlarının hüququnun tapdalanacağına imkan verəcəyi məlum deyil. Mənim fikrimcə ya gərək nizəucu ilə hüquqlarımızı qorumaq və ya da praktik tədbirlər görülməlidir. Birinci variant təəssüf ki, dövlətimiz üçün mümkün deyildir. Bu halda ali dövlət rəhbərlərinin Qafqazın yeni təsis edilən hökumətləri ilə rəsmi formada müzakirələrə daxil olmaqdan başqa çarəsi qalmır. Rəiyyətin hüququ və dövlətin mənafeyinin qorunması istiqamətində müvəffəqiyyət əldə etmək və bir sıra işlər görmək üçün bəzi zəruri müqavilələr və öhdəliklərin bağlanmasına icazə verməyiniz lazımdır. Əks halda bu gedişlə mən də, daxil heç kəs bir iş görə bilməyəcəkdir. Qarşı tərəf bu müddət ərzində ərz etdiklərimə heç bir halda diqqət yetirməyib, əzəmətli nazirliyin rəhbərləri adi rəsmi yazışmalarla kifayətlənmiş və əlavə olaraq qeyd edim ki, belə mühüm mövqedən istifadə edilməmişdir. Qafqazda İran dövlətinin əvvəllər sahib olduğu adi hüquqlar belə get-gedə səhlənkarlıq və diqqətsizlik üzündən itirilməkdədir.

Dünyanın bütün böyük və kiçik dövlətləri davamlı olaraq Qafqaza siyasi və hərbi komissiyalar göndərir və öz nüfuz dairəsini genişləndirmək və hüquqlarını qorumaq üçün əlavə məbləğlər xərcləyirlər. Amma təəssüf ki, ali dövlət rəhbərləri, sadəcə biz yeni hökumətləri rəsmi olaraq tanıya bilmərik məntiqi ilə sakit əyləşib və Qafqazda olan həmin bir neçə nəfər vasitəsilə bütün mühüm niyyət və məqsədlərinə nail olacaqlarını təsəvvür edirlər. Dövlətin vəzifəsini icra etməli olduğum üçün açıq-aşkar deməyə məcburam ki, bu gedişlə Qafqazda İran dövlətinin nüfuz və mövqeyi sarsılacaqdır. Mən də daxil olmaqla bu məmurların heç birinin zərər qədər də faydası yoxdur və hətta rüsvayçılığa səbəb olurlar. Əgər mənim sələflərim özlərini göstərmək üçün bir sıra şeylər ərz ediblərsə də, hamısı əsassızdır və niyyətləri də vaxt öldürmək, daha yüksək dərəcə və məqam əldə etməkdən ibarət olmuşdur. Allah şahiddir ki, bir pul (dinar) qədər dövlət və məmləkət üçün iş görməyib və görə bilməyiblər. Bu durumda mən və mənim kimilər də bir iş görə bilmirik. Mən vicdanım qarşısında müqəssir olmayım deyər reallığı ərz etdim.

İran məmurları bu gün Qafqazda pasport satmaqdan başqa bir iş görmürlər. O da belə getsə yaxın vaxtda olmayacaqdır. Qafqazın yeni hökumətləri heç bir halda özlərini İrana möhtac hesab etmirlər. Buna görə də heç vaxt İran məmurları və ali dövlətin rəhbərlərinin razılığını cəlb etmək və əlaqələri möhkəmləndirmək niyyətində deyillər. Əlbəttə onlara hər cəhətdən möhtac olduqlarını təsdiq edirlər. Hər nə yol ilə olursa olsun, öz mənafe və hüquqlarımızı qorumaq və məqsədlərimizi reallaşdırma bilməliyik. Əgər bu hökumətlərin bir gün de-yuri tanınacağını və sonra müzakirələrə başlayaraq bir sıra addımlar atacağımızı gözləsək düşünürəm ki, böyük səhv et-

miş olarıq. Çünki dünyanın mövcud bu durumunda, belə tezliklə həmin hökumətlərin müqəddəratının təyin olacağı məlum deyildir. Bunlar tələsmədən tam müstəqil formada işləri ilə məşğul olur və qanun qəbul edirlər. Elə addımlar atırlar ki, qədim dövlətlər də bəlkə bundan çəkinərlər. Böyük dövlətlər hərbi qüvvələri vasitəsilə öz hüquqlarını qorumaq və niyyətlərini reallaşdırmağa qadir olmasına baxmayaraq, siyasi komissiyalar göndərir və rəsmi müzakirələri tam loyallıqla apararaq öz mənafeyinin qorunması və nüfuzunun artması istiqamətində bir sıra müqavilələr bağlayırlar. Əvvəl qeyd etdiyimi yenə də təkrar edirəm ki, bundan artıq qəflətdə qalmağa icazə yoxdur və heç bir mülahizə irəli sürmədən bu yeni hökumətlərlə bütün iqtisadi məsələlər üzrə lazım olan müqavilələri bağlayın. Əgər həmin hökumətlər qalarsa, dövlətin hüquqları qorunacaq və gələcəkdə problemlər yaşanmayacaqdır. Əgər aradan gedərsə, İran dövləti bir şey itirmir və zərər əldə etmir. Bundan savayı heç bir formada dövlətin hüququ və rəiyyətin mənafeyi qoruna bilməz. Daha yaxşı olar ki, bu məsələyə bir qədər çox diqqət yetirəsiniz və həmin bir neçə kəlmə rəsmi cavabla kifayətlənməyəsiniz. Sırf dövlətçilik baxımından cəsarət elədim.

Müəzziz əl-Dövlə (imzası var)

Dərkənar qeyd edilənlər: Cavab göndərin və sizin təkliflərinizə uyğun olaraq addım atılacaq

Mühəmməd (imzası var)

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 3

Xarici İşlər Nazirliyi

Protokol – 12 oktyabr, bazar ertəsi.

Qafqaz məsələlərini araşdırmaq və Tiflis Baş Konsulu cənab Müəzziz əl-Dövlənin raportuna əsasən Xarici İşlər Nazirliyində aşağıda qeyd edilən cənablardan ibarət komissiya təşkil edildi və baş konsulun təklifinə əsasən aşağıdakı qərarlar yekdilliklə qəbul edildi. Cənab Etila əl-Mülk, cənab Nazim əl-Mülk, cənab Mənsur əl-Mülk, cənab Müəzziz əl-Dövlə, cənab Mötəsim əl-Səltənə.

1) Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətləri ilə müvəqqəti olaraq bir sıra müqavilələr bağlamaq və yerli məsələləri araşdırmaq üçün ali dövlət tərəfindən Qafqaza bir komissiya ezam edilir ki, ilk öncə Badkubəyə gedib Qafqaz Azərbaycanına dair məsələləri araşdırandan və işləri yekunlaşdırandan sonra Xarici İşlər Nazirliyindən verilən ayrıca təlimatlara uyğun olaraq Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri ilə də müqavilələr bağlasınlar. Həmin komissiyanın üzvləri aşağıdakı kimidir:

Xarici İşlər Nazirliyindən 1 nəfər komissiya rəhbəri və 2 nəfər üzv olmaqla cəmi 3 nəfər, Poçt və Teleqraf Nazirliyindən 2 nəfər, gömrük baş idarəsindən 1 nəfər üzv, maarif nazirliyindən 1 nəfər, ticarət və ümumi faydalar nazirliyindən 1 nəfər, ədliyyə nazirliyindən 1 nəfər;

2) Dövlət büdcəsi ilə Maarif Nazirliyi tərəfindən lazım olan müəllimlər və direktorun təyin edilməsi və yerli elmi tələbatların təbiiqi ilə Maarif nazirliyinin proqramına uyğun və birbaşa nəzarəti altında Tiflis, Badkubə, Gəncə və İrəvanda minimum 6 siniflik 4 məktəb təsis etmək;

3) Dövlət xərcləri hesabına Badkubədə fars və türk dilində bir qəzetin təsis edilməsi. Həmin qəzetin direktoru Badkubədə olan məktəbin də direktoru vəzifəsini icra edəcəkdir;

4) Dövlət tərəfindən xüsusi təyinatla Tiflis, Badkuba, Gəncə və İrəvandan ibarət dörd bölgədə ruhani rəhbərlərin təyin edilməsi;

5) Komissiyanın rəsmi cavabdehliyi altında komissiya sədrinin planlaşdırılmayan xərclərinin qarşılınması və siyasi məqsədləri reallaşdırmaq istiqamətində edəcəyi səfərlərin xərcləri üçün müəyyən bir məbləğin ayrılması;

6) Bütçə və lazım olan üzvlərlə Odessada rəsmi konsulluğun təyin edilməsi;

7) Habelə komissiya sədrinin nəzərlərinə uyğun olaraq Qafqazın yerli məmurları arasından bir nümayəndənin təyin edilməsi;

8) Qars üçün bütçə ilə bərabər rəsmi vitse-konsulun təyin edilməsi;

9) Azərbaycan sərhədlərindəki yeni qaydalara bələd olan hakimlərin təyin edilməsi;

10) Badkubə, Tiflis və İrəvanda ki konsulluq üçün qvardiya (mühafizə) ezam etmək, gələcəkdə həmin dövlətlər qarşılıqlı olaraq sövdələşməyə gedərlərsə həmin qvardiyanı geri çağırmaq olar.

Bütçə, gələcəkdə Qafqaz baş konsulunun təklifi əsasında Qafqaz məmurları işə cəlb ediləcəyi halda yenidən mübarək nəzərdən keçiriləcəkdir.

(İmza)

Dərkənarada qeyd edilənlər:

Komissiya sədrinin işi bitəndən sonra ali dövlətin Qafqazda siyasi nümayəndəsi olaraq öz üzvləri ilə birlikdə Tiflisə gedir və komissiyanın digər üzvləri isə Tehrana qaçdacaqlar.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 4

Badkubədəki İran konsulluğundan

Xarici İşlər Nazirliyinə

Tarix: 16 oktyabr, 1919-cu il.

№ 77

Aliməqam Xarici İşlər naziri

Badkubə tacirlərinin ittifaqı şurasında gömrük, ticarət, teleqraf və poçt əlaqələrinə dair dinləmələr keçirildi və dövlətə təkliflər səsləndirildi. Maraqlı məqam bundan ibarətdir ki, həmin şura üzvlərinin əksər ifadələrində İranda digər qabaqcıl dövlətlərin vətəndaşlarının malik olduğu hüquqa Qafqaz Azərbaycanı rəiyyətinin də, malik olması təklif edilirdi. Aidiyyəti üzrə bəzi müzakirələr apararaq xatırlamışam ki, qafqazlılar iranlılarla eyni hüquqa malikdir, yaranan mübahisələrə İranın ədliyyə məhkəmələrində baxılmalıdır. Bəzi avropalıların əvvəllər imtiyaz sahibi olması isə onların həmin dövrdə təzyiqlərinin nəticəsi idi. Tez bir zamanda bunlar da həllini tapacaq və onların hər hansı bir təmənnası qalmayacaqdır. İttifaq şurasının təkliflərini kənara qoyub dövlətlə öz fikirlərini müzakirə etmişəm. Qəzet kuponu da, bununla bərabər təqdim edildi.

Muhəmməd (imzası var)

Dərkənarada qeyd edilənlər:

Göndərilən komissiyaya təqdim edilməlidir. Ezam edilən komissiyaya tapşırıq vermənin barədə konsulu da məlumatlandırın.

(İmza) № 390 02 noyabr 1919-cu il
1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 5

Badkubə konsulluğuna
Xarici İşlər Nazirliyindən
Tarix: 11 noyabr 1919-cu il.
Ümumi № 5161
Xüsusi № 390

Badkubə konsulluğu

Gömrük, ticarət, teleqraf və poçt əlaqələrinə aid 16 oktyabr tarixli 77 №-li raportunuz gəlib çatdı və "Qafqaz Azərbaycanının yeni təsis edilən hökumətinin rəiyyətləri İranda digər dövlətlərin vətəndaşlarının malik olduqları hüquqlara malik olmalıdır" ifadəsi ilə tanış oldum. Ezam edilən komissiyaya ümumi göstəriş veriləcəkdir. Lakin siz də müzakirə etdiyiniz həmin məsələ üzrə söhbəti davam edin və ümumiyyətlə bu cür ifadələrə qarşı çıxın. Özlüklə də vurğulayın ki, İran vətəndaşlarına necə münasibət göstərilirsə, Qafqaz Azərbaycanı vətəndaşlarına da eyni münasibət göstəriləcəkdir. İran dövləti heç bir halda onlara İran vətəndaşlarının imtiyazı fəvqündə bir imtiyaz verməyəcəkdir.

Mötəsim əl-Səltənə (imzası var)
1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 6

Tiflisdəki İran konsulluğuna
Xarici İşlər Nazirliyindən
Tarix: 13 noyabr, 1919-cu il.
Ümumi № 725
Xüsusi № 511

Tiflis Baş Konsulluğu

İran ilə Qafqazda yeni təsis edilmiş hökumətlər arasında ticari əlaqələrdə yaranan problem və çətinliklərdən baş konsulluq yaxşı xəbərdardır. Ali dövlət qərara gəlibdir ki, kifayət qədər təlimatlandırılmış bir komissiyanı Qafqazda yeni yaranmış hökumətlərin paytaxtlarına ezam edərək həmin hökumətlərlə ticari və iş əlaqələri qurmasına nail olmaqla bu problemləri aradan qaldırsın. Şübhəsiz ki, sizin vəzifəniz Gürcüstan hökumətini rəsmən ali dövlətin bu qərarı ilə tanış etməkdir. Yuxarıdakı göstərişin surətini bu barədə Ermənistan hökumətini məlumatlandırmaqları üçün İrəvan vitse-konsulluğuna da bildirin.

Mötəsim əl-Səltənə (imzası var)
1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 7

Xarici İşlər naziri Nüsrət əd-Dövlə Firuzdan
Xarici İşlər Nazirliyinə
Tarix: 13 noyabr, 1919-cu il.
№ 107

Xarici İşlər naziri şahzadə Nüsrət əd-Dövlədən

33 №-li [məktub] gəlib çatdı. Azərbaycan haqqında onların Parisdə olan nümayəndələri ilə çox faydalı və geniş müzakirələr apardım. İndi isə lord Kerzonla bu məsələ haqqında danışıram. Heç bir halda addım atmayın və heç kəsi göndərməyin ki, yaxın günlərdə təfsilatı haqqında teleqram vuracağam.

9 noyabr № 72 Firuz (imzası var)

Dərkənar qeyd edilənlər:

- 1) Qafqaz Azərbaycanı nəzərdə tutulur.
- 2) 33 №-li [məktub], Müəzziz əl-Dövlənin Tehrana gəlməsi və dövlət komissiyasının Qafqazda yeni təsis edilən hökumətlərə göndərilməsi haqqındadır.
- 3) Bu mövzuda fərqli bir tarixə malik növbəti bir teleqram da göndərilibdir.
- 4) Nazirlər Kabinetində saxlanılır.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 8

Bakıdakı İran konsuluna
Xarici İşlər Nazirliyindən
Tarix: 18 noyabr, 1919-cu il.
Ümumi № 5397
Xüsusi № 554
Ənzəli teleqrafxanası vasitəsilə

Badkubədə yerləşən ali dövlətin konsulu

Qafqaz Azərbaycanı hökumətindən gələn məlumata görə Tehrana komissiya göndərmək istəyirlər. Qeyd edilən hökumət rəhbərləri ilə müzakirə etməklə bu komissiyanın yola düşməsinə İran komissiyasının Badkubəyə daxil olması vaxtınadək ləngidin.

İmza

Dərkənar qeyd edilən:

Xarici işlər nazirini əvəzləyən cənabın əmrinə əsasən yazıldı.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 9

Xarici İşlər Nazirliyindən
Rus idarəsinə
Tarix: Oktyabr, 1919-cu il.

Qafqaz fəvqəladə komissiyası sədrinin göstərişi

Bildiyiniz kimi rus-osmanlı müharibəsi başa çatdıqdan sonra, Rusiyada baş verən daxili iğtişaşlar və gərginliyin artması fonunda mərkəzi qüvvənin (hakimiyyətin) olmaması Rusiyada müxtəlif hökumətlərin yaranması ilə sonlandı. Rusların hakimiyyəti altında olan zəif millətlər də, müstəqillik bayrağı qaldırdılar. Müxtəlif millətlərdən ibarət olan Qafqaz regionu da, İranla qonşu olduğu üçün İran dövlətinin xüsusi diqqət ayırdığı yerdir. Bu kəşmə-keşlərin içində olan Qafqazın müxtəlif millətləri fürsətdən istifadə edərək hər biri öz azadlığını elan etdi və nəticədə hal-hazırda mövcud olan Qafqaz Azərbaycanı, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan və s. hökumətlər yarandı.

Əlbəttə Qafqazla qonşu olduğuna görə orada baş verən sosial-iqtisadi vəziyyət və siyasi dəyişiklərə İran ali dövlətinin necə həssas yanaşması sizə məlumdur. Bundan əlavə bu gün Qafqaz Azərbaycanı adlanan respublikanın əksər şəhərləri İrana aid (məxsus) olub və indiyə qədər də İrana meyillidirlər.

Bununla belə müxtəsər formada desək Rusiyada inqilabların baş verməsi və yeni hökumətlərin yaranması ilə xarici hiylələr (müdaxilələr) vasitəsilə vəziyyət o həddə gəlib çıxdı ki, Qafqaz Azərbaycanında yaranan respublika

İranla özünün məzhəb, millət və tarixi bağlılığını unutmaması bir yana hətta İran dövlətinin eyni millət və etnik tərkibini tələb etdiyi möhkəm bir ittifaqda birləşmək kimi səmimi istəyini də, qəbul edə bilmədi və ya etmək istəmədi.

Təfəsilatı ilə belədir ki, rus qoşununun geri dönməsi, dövlətin zəifləməsi və inqilabların baş verməsindən sonra Osmanlı qoşun dəstələri yaranan fürsətdən istifadə edərək Qafqaz və Azərbaycan torpaqlarına daxil oldular. Türk təbliğatçıları zahirdə eyni dil və millət amilindən istifadə etməklə Qafqazda yaşayanları aldatdılar. O qədər hiylə işlətdilər ki, Qafqaz Azərbaycanı Respublikası və orada yaşayan müsəlmanların İranla olan münasibətlərini korladılar. Yenəcə təşkil edilən nın qurucularının öz qədimi vətəni və gələcək qonşusu olan İran dövlətinin maddi və mənəvi imkanlarından yararlanmasına mane oldular. Həmin təbliğatçıların hiyləsinə aldanıb İranın şimal əyalətlərini birləşdirmək təməli ilə öz qonşusu olan qədim dövlətin mənafeyinə zidd olaraq İranın böyük əyalətlərindən birinin adını yeni qurulan dövlətin adı kimi "Azərbaycan Respublikası" adlandırdılar. Bakubənin yerli qəzetləri və digərləri vasitəsilə həqiqətə zidd məqalələr dərc etməklə İran dövləti ilə olan münasibətləri ümumiyyətlə korladılar. Buna baxmayaraq, ilk vaxtlar İran dövlətinin Qafqaz Azərbaycanı Respublikasına mənəvi, iqtisadi və siyasi maraqlarından qaynaqlanan meyl və istək, yeni yaranmış qonşu dövlətin nümayəndə və təmsilçisi olan İsmayıl xan Ziyadxanovu qəbul etməklə nəticələndi. Dünyanın durumunun kifayət qədər qeyri-müəyyən olduğu bir vaxtda mümkün olan həddə birlik və vəhdət nümayiş etdirərək tərəflər öz aralarında müvəqqəti olaraq müqavilə bağladılar. Qeyd edilən nümayəndələr öz vəzifəsini başa vurduqdan sonra razı və məmnun halda qayıtdılar. Ancaq

çox təəssüf ki, verilən vədlərin yerinə yetirilməsi gözləntisinin əksinə olaraq İsmayıl xan Ziyadxanovun Badkubəyə qayıdışından sonra Qafqaz Azərbaycanı Respublikası öz nümayəndəsinin verdiyi vədlərin heç birinə əməl etmədi. Münasibətləri elə korladılar ki, bu gün arada hər hansı bir ticari və digər əlaqələrdən söhbət gedə bilməz. Cənabınızın hüzuruna İsmayıl xanla bağlanan müqavilənin şərhini aşağıda yazıb göndəririk.

"İranın ali dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyi və Qafqaz Azərbaycanının indiki hökuməti Rusiyada baş verən son hadisələrdən sonra bir-biri ilə dostcasına olan ticari əlaqələri qorumaq məcburiyyətində olduqları üçün (sülh konfransında millətlərin taleyi həll edilməzdən öncə) müvəqqəti olaraq aşağıdakı maddələri razılaşdırırlar."

Birinci; İranın ali dövləti və Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının indiki hökuməti öhdəlik götürür ki, poçt və teleqraf əlaqələrini Bern konfransı, cari beynəlxalq qanunlar və qüvvədə olan müqavilələrə əsasən həyata keçirəcəklər.

İkinci; Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının indiki hökuməti öhdəlik götürür ki, qeyd edilən hökumətin ərazisindən tranzit formada keçən bütün əmanət və poçt məhsulları İranın ali dövləti və Rusiya arasında bağlanan əvvəlki müqavilələr və Rusiya inqilabına qədər olan normal qanunlara şamil edilir. İran adına bu tarixə qədər Badkubəyə gəlib çıxan bütün əmanət və poçt məhsullarının gecikdirilməsinə beynəlxalq qanunlara əsasən son verilərək İrana göndərilməlidir.

Üçüncü; 1903-cü il gömrük müqaviləsi İranın ali dövləti tərəfindən ləğv edilsə də, İranın ali dövləti ilə Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının indiki hökuməti arasında yeni müqavilə bağlanana qədər 1903-cü ildə Rusiya ilə

İranın ali dövləti arasında bağlanan gömrük müqaviləsi və 1904-cü il 15 sentyabrda bağlanan nizamnamə müvəqqəti olaraq icra ediləcəkdir. Tərəflər öhdəlik götürür ki, həmin nizamnamə və müqavilədə əksini tapan miqdarda vergi alsınlar (həmin müqavilənin dördüncü fəslində qeyd edilən layihə istisna olmaqla). Habelə tərəflər öhdəlik götürür ki, öz ərazilərindən digərinə məxsus olan düyü məhsulu və digər malların keçirilməsinə mane olmasınlar.

Dördüncü: İranın ali dövləti tərəfindən proqnozlaşdırılan indiki tələbatlara nəzərən neft və neft məhsullarına aid olan aşağıdakı proje vaxtında icra ediləcəkdir.

Benzin və mädəndən [çıxarılan] digər qiymətli daşlar:

– Qablaşdırılmadan 5 şahılıq xalis çəki [qablaşdırılmamış] olan bir batman¹;

– Çəllək, bidon və s.-də [qablaşdırılan] 10 şahılıq qeyri-xalis [qablaşdırılma ilə birlikdə] bir batman.

Emal edilmiş və ya edilməmiş neft:

– Qablaşdırılmadan 2 şahılıq xalis çəki [qablaşdırılmamış] olan bir batman;

– Çəllək, bidon və s.-də [qablaşdırılan] 3 şahılıq qeyri-xalis [qablaşdırılma ilə birlikdə] bir batman.

Az distillə edilmiş ağır yağlar (mazut):

– Qablaşdırılmadan 1 şahılıq xalis çəki [qablaşdırılmamış] olan bir batman;

– Çəllək, bidon və s.-də [qablaşdırılan] 2 şahılıq qeyri-xalis [qablaşdırılma ilə birlikdə] bir batman.

Beşinci: Badkubənin manat və qiymətli kağızlarında baş verən mütəmadi dəyişikliklərə görə Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının indiki hökuməti öhdəlik götürür ki,

¹ Təqribən 3 kiloqram – tərcüməçi

İrandan öz ərazisinə daşınan ticarət mallarının qiymətinin əvəzində metal və ticarət malları tədarük görəcəkdir.

Altıncı: Cənab İsmayıl xan Ziyadxanov öhdəlik götürür ki, Badkubəyə qayıdandan sonra orada saxlanan (tranzitinə icazə verilməyən – tərçüməçi) düyü, quru meyvə, tarla məhsulları və s. qiyməti məsələsində qətiyyətli addımlar ataraq İran tacirlərinə dəyən ziyanı ödəyəcəkdir.

Yeddinci: Tərəflərin ərazisində İran vətəndaşları ilə Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının indiki hökumətinin vətəndaşları arasında və ya əksinə, baş verən çəkişmələr, mübahisələr və qaldırılan iddialara daxili (ölkə) məhkəmələrdə baxılacaqdır.

Səkkizinci: Öhdəlik götürən tərəflər qarşı tərəfin ərazisinə sığınan siyasi müqəssirləri onların dövləti və hökumətinin tələbi əsasında qeyd-şərtsiz olaraq təslim etməlidirlər. Habelə dövlətlərin qanunlarına əsasən cinayətkar hesab edilən şəxslər də, tələb edildiyi surətdə tərəflər qeyd-şərtsiz olaraq qarşı tərəfin dövlət və hökumətinə təslim etməlidir.

Doqquzuncu: Tərəflərin qarşı tərəfin ərazisində öz vətəndaşlarına çıxardığı məhkəmə hökmləri yerli hökumət tərəfindən (ekzekvatura) veriləndən sonra icra edilməlidir. Bu şərtlə ki, həmin hökmlərin məzmunu hökmün icra ediləcəyi məmləkətin nüfuzunu yüksəldə biləcək qanunlara zidd olmamalıdır.

Onuncu: Tərəflərdən birinin müstəntiq və qazilərinin qarşı tərəfin müstəntiq və qazilərinin rəsmi xahişinə əsasən apardığı tədqiqat işləri nəticəsində verilən hökm və əmrilər tərəflərin ərazisində icra ediləcəkdir.

On birinci: Tərəflərin vətəndaşları qarşı tərəfin ərazisində bütün dövlət rüsumlarını, birbaşa və dolaylı olan vergiləri heç bir bəhanə gətirmədən ödəməlidirlər.

On ikinci: Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının indiki hökuməti İranın ali dövlətinin vətəndaşlarının pasportla bağlı cari qanunlarına riayət edəcəkdir. Şübhəsiz ki, Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının indiki hökuməti hər vaxt pasportla bağlı qaydalar tərtib edib, İranın ali dövlətinə təqdim edərsə, ali dövlət də riayət edəcəkdir.

On üçüncü: Tərəflərin vətəndaşları qarşı tərəfin ərazisində hər cür əsgəri mükəlləfiyyətdən azaddırlar.

On dördüncü: İşlərin irəli getməsi üçün özlərini Qafqaz Azərbaycanı hökumətinin vətəndaşları kimi təqdim edənlərdən biri Tehran, digəri isə Təbrizdə olmaqla iki nəfər nümayəndə seçilsin və yuxarıda qeyd edilən hökumət tərəfindən təsdiq edilsin ki, gələcəkdə baş verə biləcək hadisələr zamanı cari məsələləri tənzimləyə bilsinlər.

Bu müqavilə Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının indiki hökuməti və İranın ali dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinin imzasından 15 gün sonra icra ediləcəkdir.

Rus yazışmaları idarəsinin müdiri Mötəsim əl-Səltənənin imzası var. 3 iyun 1919

İsmayıl xan Ziyadxanovun imzasının yeri

Bu müqavilə bağlandıqdan və İsmayıl xan qayıtdıqdan sonra İranın dövlət rəsmiləri Qafqaz Azərbaycanı hökuməti ilə özlərinin ən böyük razılışmalarını həyata keçirdiklərini və sülh konfransında yeni yaranan dövlətlərin taleyinə aydınlıq gətirilənə qədər qeyd edilən hökumətlə mövcud yaxşı əlaqələrin davam edəcəyini təsəvvür edirdilər. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, Qafqaz Azərbaycanı hökuməti İranın bu mövqə və razılışmasından istifadə edib, irəli addım atmalı olduğu halda xarici hiylələrə uyaraq öz əvvəlki məsləklərinə sadiq qalmaqla İran dövlətinin

məqsəd və niyyətlərini digər formada yozdular. İrənin ali dövləti özünün İngilis dövləti ilə əlaqələrini möhkəmləndirməyə böyük ehtiyacı olmasınə baxmayaraq, bu müqaviləni bağladığını elan etdi. Bu müqavilənin bağlanması Bakıdan verilən təkini xarici təbliğatin nəticəsi olan müxəlif fikir və qərəzdən başqa heç nə ilə izah etmək olmaz. Osmanlı təbliğətçiləri öz gizlin niyyətlərini həyata keçirməkdən və İrən Azərbaycanını növbəti dəfə ciddi bələlər ilə qarşı-qarşıya qoya bilmədiyindən məyus olub, Qafqaz Azərbaycanı əhalisini həmin müqaviləyə qarşı çıxmağa vadar etmək istəyir, şahsevər əyalətlər olan Maku, Xoy və Səlmə hüdudlarında düşüncələrə şübhə salmağa çalışır, libaslarını dəyişərək təbliğətlə məşğul olur və nə ilə bitəcəyi məlum olmayan işlər görürlər. Osmanlılar öz sərhədlərindən kənarında qonşu dövlətə qarşı müxəlif mövqə tutmaqla yanaşı, ölkə daxilində də iranlılara qarşı bütün təzyiqlərdən istifadə edib, qaydalara zidd olaraq onları silahlı əsgərə çevirmiş, ticarət yolunu tamamilə bağlamış, poçt və teleqraf əlaqələrini kəsmişlər.

Təbii ki, Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının hökuməti hiyləgərlərin bütün niyyət və fikirlərindən qəti şəkildə hali olduğu üçün bu mövzuya nöqtə qoyuram.

Əgər Qafqaz Azərbaycanı Respublikası hökuməti İrən dövlətinin keçmiş və gələcəyinə nəzər salarsa İrən dövlətinin öz sərhəd və qonşuluğunda yeni bir müsəlman dövlətinin mövcud olmasında nə qədər maraqlı olduğunu bilər. Şübhəsiz ki, İrən dövləti zülmkar və imperialist dövlətdən çox əziyyət gördüyü və çətinliklə öz siyasətini yürütdüyü üçün indi qonşuluğunda bir müsəlman respublikasının yaranmasından son dərəcə asudə və xoşhəldir. Şübhəsiz ki, İrən, bu yeni dövlətin qalması və davam etməsinə, gələcəkdə öz qonşularının yardımı ilə yaşayıb tə-

rəqqi etməsinə və onların da rahatlıq və xoş vaxt keçirməsinə səbəb olmalarını istəyir. Ona görə də bu yanlış anlaşılımları aradan qaldırmaq, ali dövlətin nəzər və niyyətlərini ifadə etmək, iqtisadi və ticari əlaqələr və dostcasına münasibətləri yeniləmək və ticari əlaqələndirmək üçün ləyaqətli alicənabınızı Qafqaza yola düşən fəvqələdə komissiyanın rəhbəri təyin edir ki, Bədkubədə öz tapşırığınızı yerinə yetirəndən sonra Qafqazın digər hökumətləri ilə də aşağıdakı təlimatlara uyğun olaraq müfəssəl qərarlar qəbul edib, geri dönersiniz.

Qafqaza ezam edilən heyətin vəzifə və prinsipləri

Birinci hissə: Qafqaz Azərbaycanı Respublikasına aiddir:

1) Ezam edilmiş heyət Qafqaz Azərbaycanı Respublikası ilə İrən ali dövləti arasında ayrıca hazırlanan müvəqqəti müqaviləyə uyğun olaraq dostluq əlaqələrinin yaranması üçün kifayət qədər səy göstərməlidir.

2) Ezam edilmiş heyətə tapşırılır ki, tərəflər arasında ticarətə dair müvəqqəti müqavilə bağlasın. Bu müqavilə özündə qaçaqmalçılığın qarşısını alan gömrük müqaviləsini və tərəflərin bərabər hüquqlu tranzit [şərtlərinin] bərqərar olmasını ehtiva edəcək. Lakin İrən ixracda payı çox olduğuna və Bakının qiymətli kağızları kifayət qədər etibarlı olmadığına görə İrən dövləti məmləkətə həmin qiymətli kağızların daxil olması ilə dəyən ziyanın qarşısını almaq və İrən haqlı mənafeyinin qorunması istiqamətində təminat istəyəcəkdir.

Ezam edilmiş heyət qeyd edilən müqavilələrin əlavə edilən təkliflərə uyğun olaraq bağlanmasına çalışsın.

1) Ezam edilmiş heyət çalışsın ki, teleqraf və poçt əlaqələri baxımından tərəflər arasında yaranan çətinliklər aradan qalxsın, əlavə edilən təkliflərə uyğun olaraq bağlanan müqavilə, beynəlxalq hüquq və qanunlara uyğun olsun.

2) Saxlanan və müsadirə edilən düyü və digər məhsulların qiyməti Xarici İşlər Nazirliyinin yazdığı və Badkubə konsulluğunda mövcud olan sənədlərə uyğun olaraq hesablansın.

İkinci hissə: Gürcüstan haqqında

1) Ezam edilmiş heyət Qafqaz Azərbaycanında vəziyyətini icra edəndən sonra Tiflisə gedərək Gürcüstan hökuməti ilə müzakirələrə başlayıb, dostluq münasibətləri qurmalıdır. Bu arada poçt və teleqraf əlaqələrinə və tərəflər arasında tranzit haqqının bərqərar edilməsinə aid müvəqqəti müqavilələr də, bağlayın. Poçt və teleqraf və tranzit məsələsində dövlətin nəzəri, əlavə edilmiş təkliflərə uyğundur. Ruhani (mənəvi) məsələlər və maarif işləri ilə bağlı qərar vermək üçün heyət öncə yerli durumu təhlil edərək dövlətə raport verməlidir.

2) Ezam edilmiş heyət Tiflisdə ali dövlətin vətəndaşlarının təlim-tərbiyəsi və maarif işini irəli aparmaq üçün mədrəsə təsis etməli və büdcəsi barəsində isə Tiflisin yerli durumunu araşdırdıqdan sonra dövlətə təkliflərini verməlidir.

Üçüncü hissə: Ermənistana dair

1) Dövlətlər arasında dostluq münasibətləri yaratmaq, təlimatlara əlavə edilmiş ayrıca bəndlərə uyğun olaraq tranzit haqqı, gömrük məsələləri, poçt və teleqraf əlaqələrinə dair müvəqqəti müqavilələr bağlamaq. Habelə iranlılar və müsəlmanlara edilən zülmərin qarşısını alaraq,

aradan qaldırmaq və onların hər cəhətdən hüquqlarını qorumaq üçün Ermənistan hökuməti ilə danışıqlar aparmaq.

2) İran vətəndaşlarını təlim-tərbiyə etmək üçün mədrəsə təsis etmək və onun büdcəsini yerli şəraitə uyğun olaraq təklif etmək.

3) Ermənilərin dini rəhbəri üçün İranda nəzərdə tutulan hüquqlara uyğun İrəvana ruhani bir nümayəndənin göndərilməsi üçün lazım olan addımları atmaq.

Əgər Denikinin Badkubə və Gürcüstanda olan nümayəndəsi ezam edilmiş heyətdən İran ilə qədim Rusiya dövlətinin əlaqələri və heyətin Qafqazda yenidən təsis edilən hökumətləri ilə dövlət müqavilələri bağlamaq üçün atacağı addımlar barəsində izahat tələb edərsə, heyət belə bir məzmunlu cavab verməlidir. Mühəribə nəticəsində Rusiya imperiyasındakı vəziyyət bir-birinə dəymiş və Qafqazda yeni dövlətlər meydana çıxmışdır. Qonşu olmağın tələbləri, zərurət və ehtiyacları İran dövlətinin həmin dövlətlərlə praktik əlaqələr qurmasını şərtləndirdiyi üçün müqavilələr bağlamaq üçün göndərilmişdir¹.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

¹ Sənədin əslində bu cümlədən sonra "davamı var" deyə qeyd edilmişdir.

Sənəd № 10

Badkubədə yaşayan iranlı tacirlər heyətindən
Əhməd şah Qacara
Tarix: Oktyabr, 1919-cu il.

Pak Əlahəzrətin mübarək ayaq tozuna qurban olaq

Ruhlarımızın fəda olduğu əlahəzrətin ali dövlətinin nö-
kərləri olan əsnaf və tacirlərin acizənə ərz halı (məktubu)

Badkubənin yerli hökuməti inqilab baş verəndən in-
diyə qədər müxtəlif adlar altında bu nöqərlərin mövcud
və idxal edilən mallarını zəbt və qarət edərək Qafqazın
digər yerləri və Rusiyaya daşınmasına mane olmuşdur.
Son ana qədər bu dözülməz ziyanlar qarşısında sinə gər-
dik. Biz iranlıların milliyyətinə minlərlə təhqir yağdırdılar.
İran və digər mərkəzlərə gedib-gələrkən bizə bütün əzab-
əziyyətləri rəva görüb izahı münasib olmayan nalayiq hə-
rəkətlər etdilər.

Yerli hökumət və rəsmi dairələrə müraciət etdik. Biz
acizlərin ah-nalə və məzlumanə feryadına hay verən ol-
madı. Nöqərlərinizin əlahəzrətin ayaqtozundan acizənə
xahişi, oğurlanmış və qəsb edilmiş mallar müqabilində
dəyən ziyanın ödənməsi, milliyyətin heysiyyətinin [qorun-
ması] və qəyyumsuz qalan 80 min İran vətəndaşının asa-
yişi yönündədir. Çünki hər dəqiqə təzyiq altındaydıq, xə-
sarət artır və müxtəlif növ zərərlərlə qarşı-qarşıya qalırıq.
Ali dövlətin nümayəndələrinin diqqətsizliyi üzündən [biz-
dən] əsgər istəyir, alır və aparırlar. Biz biçarələr ruhumu-
zun fəda olduğu tac sahibi olan atamız əlahəzrətdən də-

yən xəsarətin ödənməsi, asayış və rifahın əldə edilməsi
haqqında fərmandan başqa bir şey istəmirik.

Nökər Səttar Mərəndi (imzası var)

Nökər Seyid Ağa (imzası var)

Nökər – [adı qeyd edilməyib] (imzası var)

Muhəmməd Həsənzadə (imzası var)

Nökər – [adı qeyd edilməyib] (imzası var)

Mirza Şirəlizadə (imzası var)

Nökər Əhmədəli Mazandarani (imzası var)

Nökər Mazandarani (imzası var)

Nökər – [adı qeyd edilməyib] (imzası var)

Muhəmməd Muhəmmədzadə Təbrizi (imzası var)

Muhəmməd İbrahim ibn Əl-hac Xanbaba

Haşiyədə qeyd edilənlər:

1) Rus idarəsi

2) № 619, 30 oktyabr 1919

3) Ezam edilmiş komissiyaya göstəriş verilmişdir.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 11

Nazirlər Kabinetindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbəiyə
Qeydiyyat kitabı № 5192
Göndərilmə tarixi: 14 noyabr, 1919-cu il.

*Qafqaza ezam edilmiş fəvqəladə komissiyanın sədri
cənab seyid Ziyaəddinə*

Nəzərinizə çatdırırıq ki, əldə edilən məlumatlara görə son zamanlar bəzi iranlılar Badkubə və Qafqazın digər yerlərinə getmiş, Gilan və Azərbaycan sərhədlərində fitnəkarlıqla məşğul olan bəzi zərərli ünsürlərlə əlaqə yaratmış və onlar tərəfindən pisliliklər törətməyə təhrik edilmişlər. Qafqaz görəvlisi olan siz alicənabə məcbur qalaraq bildirilir ki, oraya çatandan sonra araşdırma aparıb, həmin şəxslərə dövlətin xoş niyyət və məqsədlərini çatdırarsınız. Öz pis niyyətlərindən əl çəkməyə hazır olduqlarına xatircəm olandan və bəzi zəruri öhdəliklər aldıqdan sonra onlara İran dövlətinin yardım və köməyinə arxayın və ümidvar halda qayıtmaları üçün amannamə verin.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 20

Sənəd № 12

Nazirlər Kabinetindən
Qeydiyyat kitabı № 5311
Göndərilmə tarixi: 17 noyabr, 1919-cu il.

Nəzərinizə çatdırırıq ki, Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətləri ilə müvəqqəti müqavilələr bağlamaq, dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək və əlaqələr yaratmaq üçün İranın ali dövləti tərəfindən bir komissiya göndərilməsi zərurəti yaranmışdı. Dövlətin hüsn-niyyətini izhar edib, məqsəd və niyyətlərini həyata keçirmək üçün kifayət qədər səy göstərin. Buna görə də dövlətin inanıb, etibar etdiyi və bu vəzifə üçün zəruri üstünlük və məziyyətlərə malik hesab edilən cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbəi, fəvqəladə məmur kimi ezam edilən komissiyanın sədri vəzifəsinə təyin edilir. Onlara verilən təlimat və səlahiyyət çərçivəsində Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan dövlətləri ilə lazım olan müqavilələri bağlasınlar. Əlaqələr qurmaq və müqavilələr bağlamaqda dövlətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə gözəl formada nail olmağa çalışsınlar.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 13

Gilan hökuməti təmsilçiliyindən
Daxili [işlər] Nazirliyinə
Tarix: 18 noyabr, 1919-cu il.
№ 8385

*Aliməqam Daxili [işlər] Nazirliyinin əzəməti
abadi olsun*

1) Badkubədə daxil olan raporta görə Azərbaycan hökumət məmurları gəmilərin [limana] daxil olduğu zaman iranlı müsafirləri polis idarəsinə çağıraraq bildirirlər ki, sizin pasportunuzda Azərbaycan konsulluğunun imzası olmadığı üçün bizneslə məşğul olmağa zəmin duran olmalıdır. Zəmin şəxs tapıb, təqdim edə bilməyəndə isə geri göndərirlər. Necə ki, iki gün öncə 12 nəfəri geri qaytarıblar.

2) Badkubədə gecədən 7 saat keçmiş 6 nəfər silahlı şəxs Hüseynovun sarayında yerləşən Muavin əl-Mülkün otağına daxil olublar. Orada olan dörd nəfər iranlının qollarını bağlayıb, bütün nağd pullarını götürüb gediblər. İki saat sonra polis gəlir və o dörd nəfəri komissarlığa aparırlar. Onlar bildirir ki, biz belə şəraitdə işləyə və ticarətlə məşğul ola bilmirik. Komissar deyir: Siz burada ticarət etməsəniz nə olacaq ki? Sübh İran konsulu gedib, həmin yeri gözdən keçirir. Onların hansı tədbirlər gördüyü hələ də məlum deyildir.

Əhməd Azəri (imzası var)

Daxili [işlər] nazirliyinin Şimal idarəsinin (möhürü var)

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd №14

Baş nazir Vüsüq üd-Dövlədən
Azərbaycanın baş nazirinə¹
Ümumi № 5305
Tarix: 18 noyabr, 1919-cu il.

Cənab şura sədri

Şahənşah dövlətinin Qafqaza göndərmək istədiyi komissiya ilə qonşumuz olan gənc Azərbaycan Respublikasına, ləyaqətli nümayəndəsi olduğunuz və İran tarixi keçmiş, əxlaq, adət-ənənə və müştərək etiqadın möhkəm bağlar yaratdığı məğrur dövlətinizə öz hörmət və ehtiramımı bildirməyə fürsət əldə etdiyim üçün şadam.

İran, hal-hazırda qardaş Azərbaycan xalqının yaratdığı qonşu ölkəni görməkdən xoşaldır. Bu vaxta qədər Azərbaycanın İran (dövləti tərəfindən rəsmi bildiriş əsasında) rəsmən tanınmamasının yeganə dəlili, hal-hazırda böyük konfransa görə hər gün baş verən gözlənilməz dəyişikliklərin reallaşdırdığı siyasi mülahizə və diplomatik məsələlərdir.

De-fakto dövlət kimi tanınan Azərbaycan dövlətinin de-yuri dövlət kimi də tanınacağı günün intizarındayıq. Şahənşah dövləti elə indidən qonşu və qardaş Azərbaycan Respublikası ilə səmimi əlaqələr quracağına ümidvardır. Çünki bu əlaqələrin yaranmaması hər iki dövlətin mənafeyinə ziddir.

¹ Nəsim bəy Yusifbəyli – tərcüməçi

Buna görə də İranın şahənşah dövləti Qafqaza komisiya göndərmək qərarına gəlibdir. Tərkibi, həyata keçirməli olan araşdırmalara, ikili razılaşma əsasında atılacaq addımlar və standartlara dərindən bələd olmalıdır. Komissiyanın sədri vəzifəsi şahənşah dövlətinin tam etimadına malik və həm də İranın ictimai fikrinin təmsilçisi olan əlahiddə nümayəndəmiz cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbaiyə həvalə ediləlidir.

Cənabınız və möhtərəm dövlətinizin onu qəbul edəcəyindən əminəm. Yalnız bu qəbul onun vəzifəsini uğurlu həyata keçirməsinin və əziz ölkənizin maarifi istiqamətində səmimi qonşuluq əlaqələrində yaranmalı olan qarşılıqlı anlaşma əminliyinin qarantı ola bilər¹.

Cənab sədr! Sizə öz əlahiddə ehtiramımı bildirməklə fəxr edirəm.

Nazirlər Kabinetinin sədri
1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

¹ Sənədin orijinalı fransız dilindədir.

Sənəd №15

[Xarici İşlər Nazirliyinin] Ərdəbil və Astara təmsilçiliyindən
Xarici İşlər Nazirliyinə
Tarix: 28 noyabr, 1919-cu il.
№ 900

Aliməqam möhtərəm Xarici İşlər Nazirliyi

Yəqinliyi şübhə doğurmayan məlumata görə Azərbaycan hökumətinin Müsavat partiyası sərhədlərdə iğtişaşlar yaratmaq üçün fitnə-fəsad yayan bir qrup iranlı və digərlərini Muğan və Biləsuvar sərhədinə göndərmişdir. Badkubədəki ali dövlətin konsulluğu tərəfindən təyin edilən bir məmur 3 gün öncə Astaraya daxil olub və oradan da Biləsuvar tərəfə yola düşüb. Azərbaycan hökuməti elan verərək bildirib ki, 1919-cu ildə Azərbaycan dövlətinin ərazisinə daxil olan bütün iranlı müsafirlər İrana geri qayıtmalıdır. Bu məsələ Badkubədə yaşayan iranlılara böyük ziyan vurmuşdur. Baş verənlər teleqrafla çatdırılıb.

Xarici işlər üzrə Ərdəbil təmsilçiliyinin möhür və imzası vardır.

Dərkənar qeyd edilənlər:

- 1) Rus idarəsi
- 2) № 812 – 09.12.1919
- 3) Xarici İşlər Nazirliyinin kabinetinə daxil olma tarixi 09 dekabr 1919-cu il, № 5744

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd №16

Xarici İşlər Nazirliyindən
Badkubədəki İran konsulluğuna
№ 5510
Tarix: 29 noyabr, 1919-cu il.

Ənzəli teleqraf mərkəzi

İlk fürsətdə Badkubə konsulluğuna aşağıdakı teleqramı çatdırın:

Ali dövlətin Badkubədə yerləşən konsulluğuna – teleqram № 373/5173.

Ezam edilən komissiya cari ayın 6-da (29 noyabr), bazar ertəsi gəmi ilə Ənzəlidən hərəkət edəcəkdir. Onların sayı 14 nəfərdir. Həzəratın yerləşəcəyi yeri müəyyən etmək və qarşılamaq üçün zəruri olan addımları atın. № 655

Etila-əl-Mülk
1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd №17

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 2
Tarix: 2 dekabr, 1919-cu il.
Badkubə

Alimaqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti əbədi olsun

Tehrandan yola düşəndən sonra bir gecə Qəzvində, bir gecə yollarda və bir gecə Rəştdə qalaraq, ayın 6-da (29 noyabr) bazar günü günorta vaxtı Ənzəliyə daxil olduq. Rəşt və Ənzəli idarələrinin rəisləri orada iştirak edir və çoxlu sayda insan Qafqaz Merkuri kompaniyasına məxsus gəminin üzərinə İran bayrağını vurmuşdu. Günəş qürub edərkən oradan hərəkət edib, 19 saat yol gedəndən sonra ayın 7 (30 noyabr) bazar ertəsi günorta vaxtı Badkubə limanına daxil olduq. İran vətəndaşları, İran mədrəsələrinin şagirdləri və Bakı əhalisindən çoxlu sayda insan Qafqaz Merkuriyə dayanacağı yerdə, ezam edilən komissiya üzvlərini gözləyirdilər. Bundan əlavə dənizkənarı bulvar, onun ətrafı və lövbər atan gəmilərdə çoxlu sayda insan da tamaşaya durmuşdular.

Gəmi dayandıqdan sonra ali dövlətin Badkubədə konsulu olan cənab Said-əl-Vüzəra ilə birlikdə xarici işlər nazirinin müavini Məhəmməd xan Təkiniski, Azərbaycan dövlətinin İranda nümayəndəsi Adil xan Ziyadxanov, polkovnik Azad bəy Vəzirov, hökumət və Nazirlər Kabinetinin nümayəndəsi Əziz bəy Tahirov, mübarizə və əks-inqi-

lab komitəsinin sədr müavini Məhmud bəy Səfi Kürdiski gəmiyə qalxdılar. Azərbaycanın hökumət məmurları öz hökumətləri adından şirin ləhcə və səmimiyyətlə "xoşgəldin" dedilər. Komissiyanın üzvləri onlarla birlikdə gəmidən endilər. Bir dəstə qvardiya gəminin yanında cərgə ilə durmuşdu. Musiqi də İran milli nəğməsini tərənnüm edirdi. "İttihad" mədrəsəsinin şagirdləri də öz musiqiləri ilə digər tərəfdə dayanmışdı. Onların hər birindən vətənpərvərlik şövq və sevinci müşahidə edilirdi. Onlar, iranlıların maarif cəmiyyəti və xeyriyyə dərnəyi (Tərəqqi) və iranlılar cəmiyyətinin nümayəndəsi, hər biri öz növbəsində fəvqəladə sevinc içərisində "xoşgəldin" dedikdən sonra komissiya üzvləri Azərbaycan hökumətinin məmurları ilə birlikdə cəmiyyətin arasından keçərək əvvəlcədən qalmağımız planlaşdırılan Metropol mehmanxanasına gəldik. Şəhər hakimi və İranın ticarət nümayəndələri də, mehmanxanaya gələrək son dərəcə sevinc və səmimiyyət içərisində təbriklərini çatdırdılar. Gəldiyimiz gün Azərbaycan hökuməti tərəfindən mehmanxanada verilən nahar yeməyi zamanı Azərbaycan hökuməti tərəfindən Məhəmməd xan Təkinski, Adil xan Ziyadxanov və Əziz bəy Tahirov iştirak etdirdilər. Cənab Said əl-Vüzəra ilk öncə Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə ali dövlət arasında tam razılışma əldə edilməsinin zəruriliyindən, ezam edilən komissiyanın yarada biləcəyi gözəl təsirlərindən və dövlətin dostluq əlaqələrini möhkəmləndirməyə diqqət yetirməsindən danışırdı. Ondən sonra ezam edilmiş komissiyanın sədri və Adil xan Ziyadxanov hər biri cənab Said əl-Vüzəranın fikirlərinin təsdiqi yönündə çıxışlar etdilər. Azərbaycan qəzeti ezam edilmiş komissiyanın gəlişindən sonrakı özünün ilk sayında heyətin gəlməsini təfəsilatı ilə işıqlandırmış və İran məmurlarını tərifləmişdir. Bu gün baş nazir, xarici

işlər naziri, şeyxül-islam, müfti və digərləri ilə görüşlər planlaşdırılır. Şübhəsiz ki, görüşlərin ayrıntılarını ayrıca raport şəklində təqdim edəcəyəm.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyyədə fəvqəladə komissiyasının möhürü var.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 56

Bu hesabat 21 dekabr 1919-cu il tarixində Rəd qəzetinin 205-ci sayında dərc edilmişdir.

Sənəd №18

Xarici İşlər Nazirliyi, rus şöbəindən
Badkubədə yaşayan iranlı əsnaf və tacir heyətinə
Ümumi № 858
Xüsusi № 619
Tarix: 06 dekabr, 1919-cu il.

*Bakıda yaşayan möhtərəm iranlı əsnaf
və tacir heyəti*

Qafqaz Azərbaycanı hökumətinin mallarınızı zəbt etmək və iranlıları əsgər aparması ilə bağlı etdiyi zülmərlə barəsində əlahəzrət şahın ayaqtozuna yazdığınız ərizə gəlib çatdı. Ezam edilmiş komissiya və konsulluğa lazım olan göstərişlər verilmişdir. Yaxın zamanda bu barədə məlumat veriləcəkdir.

Mötəsim əl-Səltəne (imzası var)
1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd №19

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 3
Tarix: 4 dekabr, 1919-cu il.
Badkuba

Alimaqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti əbədi olsun

2 №-li raportda qeyd edildiyi kimi ayın 9-da (1 dekabr) çərşənbə günü günortdan 1 saat sonra cənab Müəzziz əd-Dövlə və Said-əl-Vüzəra ilə birlikdə baş nazirin görüşünə getdik. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli məni çox səmimi və gülərlük qarşıladı. Özümü təqdim edəndən sonra ona Qafqaz Azərbaycanı müsəlmanları üçün meydana gələn yeni duruma görə İran dövləti və millətinin şad olduğunu bildirdim. Dedim ki, İran dövləti Azərbaycan dövləti ilə müqavilələr bağlamağı daha öncəki tarixlərə planlaşdırsa da, lakin mövcud daxili problemlər və İranın xarici siyasət durumunun qeyri-müəyyən olması gecikməyə gətirib çıxardı. İran dövləti daxilə təhlükəsizliyi təmin edəndən sonra xarici siyasətdə də, özü üçün bir metod təyin etdi. Onun ilk fikir və diqqəti Qafqazın yeni təsis olan hökumətləri və xüsusilə də Azərbaycana yönəldi. Ali dövlət mənə tapşırıb ki, edəcəyimiz müzakirələrdən sonra davamlı münasibətlər üçün zəmin hazırlayam. Daha sonra cənab alinin məktubunu ona təqdim edərək, dedim ki, bu məktubda yazılanlardan əlavə mənə buyurublar ki, onun səmimənə təbriklərini yeni təsis edilən Azərbaycan dövləti

lətinin rəhbərlərinə və xüsusilə də, siz baş nazirə çatdım. Azərbaycan baş naziri mənim dediklərimə ən gözəl ifadələrlə cavab verir, İran və Azərbaycanın müştərək mənafehləri haqqında danışır. Sonra mən ona ərz etdim ki, İran və İngiltərə arasında bağlanan müqavilə anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarmışdır. Dövlət tərəfindən mənə, sizə istədiyiniz hər cür izahı vermək ixtiyarı verilib. Baş nazir şad olaraq məndən bu barədə kifayət qədər izahat istədi. Mən də, vacib hesab etdiklərimi dedim. Bu barədə təqribən 1 saatdan artıq söhbət etdik. Görkəmindən belə başa düşdüm ki, izahlardan məmun qalıbdır. Baş nazir ilə görüş 2 saat 15 dəqiqə çəkdi. Oradan Xarici İşlər Nazirliyinin binasına xarici işlər naziri olan Məmməd Yusif Cəfərovun yanına getdim. Xarici işlər naziri ilə görüş çox qısa oldu və yalnız mən xahiş etdim ki, müzakirələrə başlamaq üçün Azərbaycan rəhbərləri və nümayəndələrindən ibarət bir konfrans təşkil etsin. Onlar da, tezliklə təşkil olacağı barəsində söz verdi.

Ayın 10-da (2 dekabr), cümə günü baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli və xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov Metropol hotelinə görüşə gəldilər. Orada komissiyanın üzvlərini onlara təqdim etdim. Ayın 10-da (2 dekabr) cümə axşamı günü ortadan 2 saat sonra komissiyanın bütün üzvləri ilə birlikdə "Məbusan" Məclisinə getdik. Xarici nümayəndələrə məxsus lojada bizi qəbul etdilər. Dərhal Məbusan Məclisinin sədri Həsən bəy ayağa qalxaraq bizim gəlişimizlə bağlı nitq söylədi, Məbusan Məclisi və Azərbaycan milləti adından ezam edilmiş heyətə "xoşgəldin" dedilər. Həmin vaxt Məbusan Məclisinin sədr müavini lojaya gələrək məclis sədri adından bizə "xoşgəldin" dedi. Cənab Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də, lojaya gələrək təbrik dedi. Lojadan endikdən sonra Məbusan Məclisinin sədri-

nin otağına getdik və orada bir az dayandıqdan sonra məclis sədri tərəfindən xoş qarşılandıq. Məbusan Məclisindən qayıdandan sonra Gürcüstan dövlətinin nümayəndəsini görməyə getdim və kart qoyaraq oradan İtaliya komissiyasının sədrinin yanına gedib, lazım olacağı təqdirdə tərəflərin müştərək addımlar ata bilməsi üçün (bunu təfəsilatı ilə ayrıca raport edəcəyəm) Qafqazdan ticarət mallarının tranzitinə dair müzakirələr apardıq. Ayın 10-u (2 dekabr) cümə axşamı və ayın 11-i (3 dekabr) cümə günü İrana xüsusi simpatiyası olan sabiq baş nazir və gələcəyin xarici işlər naziri olan Fətəli xan Xoyski ilə geniş müzakirələr apardıq. Cümə günü özəl olaraq parlamentin sədri və orada olan üç millət vəkili ilə 2 saat yarım İranın durumu, İran və İngiltərə müqaviləsi, İran və Azərbaycanın münasibətləri barəsində müzakirələr apardıq. Müqaviləyə dair olan izahların çox böyük təsiri oldu. Parlamentin sədri özünü saxlaya bilməyib dedi ki, biz İranın əldən getdiyini düşünürdüksə, bu izahlardan sonra çox şad olduq.

Ayın 12-də (4 dekabr), şənbə günü sonuncu Həzrəti Peyğəmbər (s.ə.s)-in səadət dolu viladət bayramı münasibətilə xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən klub adlanan yerdə əzəmətli bayram tədbiri keçirildi. Təbrik mərasimində bütün nazirlər, parlamentin millət vəkilləri, partiyaların təmsilçiləri, çoxlu sayda yerli sakin, Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstan respublikalarının nümayəndələri, mədrəsə şagirdləri və İranın möhtərəm tacirləri iştirak edirdi ki, mən və digər bir neçə nəfər komissiya üzvü də, orada iştirak etdik. İranlı nümayəndələrin kluba daxil olmasını çox sevincə qarşıladılar. Səslənən musiqi də İranın "İttihad" adlı ibtidai məktəbinə məxsus idi, musiqiçilər də, həmin məktəbin şagirdləri idi (bu məsələ də çox diqqətçəkicidir ki,

iranlı tacirlərin səy və yardımı nəticəsində yaranan və hələ də davam edən iranlıların İttihad mədrəsəsinə indiyə qədər dövlət rəhbərləri tərəfindən heç bir diqqət göstərilməmə də əxlaq və mənəvi baxımdan çox böyük uğurlar əldə edilə bilər. Onların fəaliyyəti nəticəsində o cümlədən Azərbaycan hökumətinin xüsusi və rəsmi musiqi qrupları da bu gün iranlıların İttihad mədrəsəsinə aiddir. Komissiya üzvləri daxil olandan sonra xeyriyyə cəmiyyətinin sədri Qasım Qasimov ali dövlətin nümayəndələrinə Qafqaz Azərbaycanı əhalisinin ehtiramı və sevinci barəsində nitq söyləyərək nitqini "Yaşasın İran!" ifadələri ilə bitirdi. İştirakçılar əl çalmaqla həmrəylik nümayiş etdirdilər. Onun nitqindən sonra bütün nazirlər və millət vəkillərinin də, iştirak etdiyi 1000-dən artıq insan qarşısında mən də, çıxış etdim. Nitqin girişi fars dilində idi. Dedim: Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s)-in mövlud bayramı günü İran millətinin salamını Azərbaycan millətinə çatdırma bilmək üçün ən yaxşı fürsətdir. Dərhal da bu ifadəni türk dilində ifadə etdim. Təqribən 8 dəqiqə türk dilində Qafqaz Azərbaycanı və İran millətinin məzhəb, tarix və etnik münasibət və əlaqələrinə dair çıxış etdim. Sonda "Yaşasın Qafqaz Azərbaycanı milləti və onun əhalisinin xoşbəxtliyi daimi olsun!" deyərək çıxışımı bitirdim. Nitqim təsirli oldu və əhali tərəfindən əl çalmaqla alqışlandı. Ondan sonra isə baş nazir, Məbusan Məclisinin sədri və digər bir neçə nəfər də, nitq söyləyərək İran nümayəndələrinə xoşgəldin dedilər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də, nitq söylədi. Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s)-in fəzilətləri sırasında bu məsələni də, xatırladı ki, Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s)-in təvəllüdünün xoş nəticələrindən biri də Kəsrə sarayının tağı idi. Belə ki, Kəsrə sarayının tağının yerə düşməsi ilə zəif millətlər zülmkar bir

dövlətin əsarətindən xilas oldular. İndi də, şimal imperiyası dağılıb və digər bir Kəsrə sarayının tağı üzünü yerə gəlmişdir. Onların əsarəti altında olan millətlər üçün yeni bir xoşbəxtlik dövrü başlamışdır. Nitqi əsnasında müxtəsər formada iranlı nümayəndələr haqqında da danışdı.

Rəsulzadənin nitqi bizim məzhəbi adət-ənənəmizə uyğun olsa da, amma fikrimcə, burada İranın tarixi keçmişini və milliyəti haqqında kinayəli formada nə isə çatdırmaq istədi. Xüsusilə də, Kəsrə tağının tarixi hissəsinin arxasınca türk milləti və türkün birliyindən söhbət açdı. Onun bu nitqi məni qəmgin etdi. Lakin xoşbəxtlikdən orada iştirak edənlərin bəlkə də heç 10 nəfəri onun bu sancmasını başa düşmədilər. Bu nitqə cavab verməyim üçün şərait, münasib deyildi. Məclisin sonunda İrana xüsusi sevgisi olan xeyriyyə kompleksinin sədri Qasım Qasimov yenə də, iranlı nümayəndələrə xoşgəldin söylədi. Komissiyayı bu məclisdə ən gözəl formada qarşıladılar (ümidvaram ki, lazım olduqda İranda Qafqaz Azərbaycanı nümayəndələrini də, belə qarşılayacaqlar). Orada olarkən İran komissiyası adından kompleksin ianə ofisinə 10 min manat təqdim etdim. Ayın 13 (5 dekabr) bazar günü gecə vaxtı mən və bütün komissiya üzvləri cənab Müəzziz əl-Dövlə və Said-əl-Vüzəra ilə birlikdə Badkubə dövlət teatrına getdik. Cənab şahzadə Ərfəu əl-Dövlə də iştirak edirdi. Bu teatra getməkdən məqsədimiz tamaşaya baxmaq deyil, Azərbaycan əhalisinin düşüncəsi ilə tanış olmaq idi. Pərdəarası fasilədə teatr idarəsi tərəfindən bir nəfər, dövlətə məxsus lojalarda tamaşaçılara iranlı nümayəndələri təqdim etdi. İştirakçıların sayı 2 mindən artıq oldu, qadın və kişilərdən ibarət Badkubə müsəlmanları idi. Onlar əl çalmağa başladılar. Bir neçə dəfə təkrar olundu və komissiya

üzləri də ayağa qalxıb başını əyməklə tamaşaçılara təşəkkür etdilər. Bu fəvqəladə hadisə əhalinin düşüncəsi və İran dövlətinin heysiyyətinə yaxşı təsir qoydu.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqəladə komissiyasının möhürü var.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 56

Bu hesabat 21 dekabr 1919-cu ildə Rəd qəzetinin 215 №-li sayında dərc edilmişdir.

Sənəd № 20

Xarici İşlər Nazirliyi, rus şöbəsidən Baş nazirə
Tarix: 8 dekabr, 1919-cu il.

Raporta bəndlərin üstünü olan cənab ali baş nazir – ali kölgəsi daimi olsun – mübarək nəzar salacaqdır.

Ayın 15-də (8 dekabr) çərşənbə axşamı rus müvəqqəti işlər vəkili ilə görüşdüm. O, aşağıdakı məsələləri mübarək hüzurunuza çatdırmağı xahiş etdi. Müvəqqəti işlər üzrə vəkil belə dedi:

Cənab ali, Qafqaza komissiya göndərmək niyyətində olduğunuz zaman mübarək hüzurunuza gəlib "Qafqazın yeni təsis edilmiş hökumətlərinin hələ tanınmadığı üçün Qafqazda hadisə baş verəcəyi halda, oranın konsuluna müraciət etməyinizi və xüsusi komissiya göndərməməyinizi" xahiş etmişdim. Cənab ali, buyurdunuz ki, general Baratov Tiflisdə general Denikin tərəfindən nümayəndə təyin edilibsə, İran komissiyasının göndərilməsinə niyə razı olmursunuz? İndi isə general Denikin xarici işlər nazirindən mənə əmr edilibdir ki, İranın ali dövlət rəhbərlərinə bildirim ki, bu davranışınız ali dövlətin Rusiya ilə olan dostluğuna ziddir. Xatırlamağımı istədi ki, general Denikin general Baratova yeni təsis edilmiş hökumətlərin yanında deyil, İngiltərə komandanlığı yanında xüsusi görəv vermişdir. Yenə də xahiş etməyimi istədi ki, bu komissiya Qafqazda bir şey edə bilməz və ona görə də gəriyə yanınıza çağırıın.

Mötəsim əl-Səltənə (imzası var)

Dərkənar qeyd edilənlər:

Cənab və hörmətli Etila əl-Mülk (ömrün uzun olsun) – Müvəqqəti işlər vəkilinin dediyi məsələlər xatirimdə deyil, ola bilsin unutmuşam. Hər halda komissiya göndərmək heç bir halda İran dövlətinin Rusiya ilə dostluğunun əleyhinə yönəlməyib. Çünki İran dövləti onları de-yuri olaraq tanımır. Sadəcə ticari və digər işləri qaydasına qoymaq məqsədi daşıyır. Əlbəttə özləri də təsdiq edirlər ki, dövlət, özünün Qafqazla olan ticarət və vətəndaşlarının halından tamamilə kənarında dura bilməz və bu kənarında durmağın indiyə qədər vurduğu ziyanlar və xəsarətlərin davam etməsinə seyrçi qala bilməz.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 21

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 6

Tarix: 08 dekabr, 1919-cu il.

Badkuba

Aliməqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti əbədi olsun

Əvvəlcədən təyin edilən vaxtda yəni ayın 11-də (4 dekabr) cümə günü axşam saat 6-da Xarici İşlər Nazirliyinin binasında ilkin müzakirə məqsədi ilə konfrans keçirildi. İştirak edənlər bunlar idi: Xarici işlər naziri Məhəmməd Yusif Cəfərov, yol və küçə naziri Xudadat bəy Məlik Aslanov, ədliyyə naziri Xəlil bəy Xas Məmmədov, ticarət naziri Eminov, poçt və teleqraf naziri Cəmo bəy, [...] Xarici İşlər Nazirliyinin müdiri Adil xan Ziyadxanov. İran tərəfinin nümayəndələri isə mən, hacı Mirzə Musa xan, şahzadə Məhəmməd Cəfər Mirzə, Tərcüman əl-Sultan, Mirzə Rəhim xan, Qafqaz baş konsulu cənab Müəzziz əl-Dövlə və Badkubə konsulu Said əl-Vüzəra. Xarici işlər naziri konfransa sədrliyi mənə təklif etdikdə, mən imtina edib məclisi elə özünün açıq elan etməsinə xahiş etdim. Giriş olaraq Məhəmməd Yusif Cəfərov öz açılış nitqində İslama bağlı iki millətin münasibətlərindən söz açdı. Mən də münasib cavab verərək qeyd etdim ki, cənab İsmayıl xan Ziyadxanovun Tehranda bağladığı müqavilənin son maddəsinə görə müqavilə imzalandıqdan 15 gün sonra Azərbaycan dövləti onun maddələrini müzakirəyə çıxarmalı

idi. İndiyə qədər 6 ay ötsə də, rədd və ya qəbul edilməsi haqqında heç bir cavab yoxdur. İran dövlət rəhbərlərinin komissiya göndərməkdən imtina etməyə haqları var idi. Düşünürəm ki, mənim tabe olduğum dövlət Azərbaycana doğru ilk dostluq addımlarını atıbdır. Lakin sizin dövlət bu gözəl fürsətdən yararlanmaq istəməyibdir. Ticarət, yollar və küçələr naziri cavablar söyləsə də, qaneedici deyildi. Nəhayət, onlara sübut etdim ki, münasibətlərdə olan qüsur Azərbaycan dövləti tərəfinin öhdəsindədir. Bunu da, xatırladım ki, ötən müddət ərzində burada İran vətəndaşlarına qarşı xoşagəlməz davranışlar sərgilənmişdir ki, ona da göz yummaq olmaz. Komissiya Badkubəyə daxil olandan İndiyə qədər yerli məmurların pis rəftarı barəsində bütün tacir və iranlı təbəqələrdən şikayətlər eşitməkdədir. Yollar və küçələr naziri bildirdi ki, biz həmin müqavilə ətrafında araşdırma aparmış, indi isə düşünce və ehtirazlarımızı bildirmək istəyirik. Siz həmin məsələ ətrafında müzakirə aparmağa hazırsınızmı? Mən cavab olaraq bildirdim ki, biz onu vaxt məhdudluğu olduğu üçün, həm Azərbaycan nümayəndələrinin gözəl qarşılandığını göstərmək, həm də iqtisadi münasibətlərimizdə mövcud təhlükəni aradan qaldırmaq məqsədi ilə bir müqavilə çərçivəsinə sığışdırdıq. Dərhal nəticə əldə edəcəyimizə ümidvar olsaq da, gözləntimizin əksinə olaraq istənilən nəticəni əldə etmədik. Bu halda, həmin müqavilə ətrafında müzakirələr apara bilmərik və yeni müqavilələrin bağlanması labüddür.

Ədliyyə naziri danışarkən Azərbaycanın Rusiyanın vətəni olduğunu bildirdi. Buna görə də Rusiya hüququndan ona aid olanları irs aparacaqdır. Mən cavab olaraq dedim ki, Rusiyadan ayrılan məmləkətlərin müstəqilliyi rəsmi olaraq tanınarsa onlara və Rusiyaya aid olan hüquqdan istə-

dikləri irsi apara bilərlər. Lakin Rusiya məhkəmələrindən irs aparmamaq qərarına gəlibse, o zaman İranın digərlərinə belə bir icazə verməməyə daha çox haqqı çatır. Yenə də, deyirəm ki, İran ilə Rusiya arasında bağlanan müqavilələrin hamısı Rusiyanın zoru və təzyiqi altında bağlanmışdır. İndi ki, xoşbəxtlikdən həmin təhdid və təzyiq aradan qalxıb, İran özünün itirilmiş hüquqlarını ən şərəfli formada qorumağı öz vəzifəsi hesab edir. Bu cavabla ortaya bir müddət sükut çökdü və sonra bəzi nazirlər təsdiq etdilər ki, İranın şərəfə və heysiyyətinə toxunan məsələlərə qayıtmaq lazım deyil.

Bir sıra ümumi müzakirələrdən sonra tərəflər məsələlərin həlli üçün komissiyaların yaradılması haqqında razılığa gəldi. Bir komissiya gömrük, ticarət və tranzitlə bağlı digəri isə poçt və teleqram, siyasi və hüquqi məsələlərə dair. Mən təklif etdim ki, Azərbaycan dövlət rəhbərləri və ezam edilmiş komissiyanın üzvlərindən ibarət məhdud sayda özəl bir komissiya yaradılsın. Çünki siyasi məsələləri aşkara çıxarmaq və Məbusan Məclisinin iştirakı ilə həll etmək olmaz. Bu təklif qəbul edildi və qərara alındı ki, dövlət nazirlərindən ibarət məhdud sayda komissiya müəyyən edilərək, xəbər verilsin. İlk iki komissiyada nazirlərdən başqa texniki mütəxəssislər və aidiyyəti idarə üzvləri də iştirak edəcəklər. Xarici işlər naziri Culfa-Təbriz dəmiryolu haqqında və həmin dəmiryolun durumunun indi necə olması barədə məndən soruşdu. Mən cavab verdim ki, İran dövləti həmin dəmiryolunu Rusiya qoşununun İrana vurduğu ziyanın qarşılığı olaraq zəbt edib. Çünki İranın Rusiyaya olan borcu həmin vurulan ziyandan azdır. Xarici işlər naziri cavab verdi ki, çox yaxşı etmişiniz. Amma biz keçən il həmin dəmiryolunu İrana satmaq ba-

rədə düşünürdük. Cənab Müəzziz əd-Dövlə də, bildirdi ki, guya Azərbaycan dövləti bizim Rusiya ilə hesablaşmaları-mızdan xəbərsiz olub.

Sonra ərazi iddiaları, dəymiş ziyanın ödənməsi, sabiq müqavilələrin ləğvi, gömrük rüsumlarına yenidən baxmaq və bizim İngiltərə dövləti ilə bağladığımız müqavilədə nə-zərdə tutulan hədəfləri irəli aparmaqda uğurun olması barədə qısaca söhbət etdik. Mən dedim və əmin ifadələrlə başa saldım ki, Azərbaycanla Ermənistan arasında olan müzakirələrin təxirə düşməsindən çox sevinirəm. Çünki onlar arasında razılışma əldə olunsaydı, İranın xeyrinə Naxçıvan məsələsinin həllində çoxlu problemlər yarana bilərdi. Öz düşüncələrimi bəlli etmədən müzakirə əsnasında baş nazir və xarici işlər nazirinə dedim ki, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında aparılan müzakirələr həlledici mərhələyə daxil olmadan öncə bizim sizinlə olan müzakirələrimizin sona çatması daha yaxşı olar. Mənim bu fikrim də, Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən xoş qarşılandı. Ümidvaram ki, müzakirələr əsnasında Naxçıvan məsələsini də həll edə biləcəyik. Azərbaycan və Ermənistanın münasibətləri olduğu kimi qalarsa, Naxçıvan məsələsinin həlli asan olacaqdır. Qafqaz məmləkətlərinin konfederasiya məsələsi gündəmə gələrsə, çoxlu problemlər meydana çıxacaqdır. Naxçıvan məsələsində mən, cənab alinin əmrini gözləyirəm. Eyni halda müzakirələrə də davam edəcəyəm. Mübarək hüzurunuz üçün göndərildi.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaziyyədə fəvqələdə komissiyasının möhürü var. 1919

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 22

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 7

Tarix: 08 dekabr, 1919-cu il.
Badkubə

*Aliməqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti
abadi olsun*

Əvvəlcədən təyin edildiyi və 6 №-li raportda öz əksini tapdığı kimi dekabrın 5-də bazar günü axşam saat 6-dan sonra Xarici İşlər Nazirliyinin binasında ticarət, gömrük və digər məsələlərə dair komissiya təşkil edildi. Azərbaycan hökuməti tərəfindən yollar və küçələr naziri cənab Xudat bəy, ticarət naziri Eminov, Adil xan Ziyadxanov, ticarət və gömrük üzrə 2 mütəxəssis, ezam edilmiş komissiya tərəfindən isə cənab hacı Mirzə Musa xan, Tərcüman əl-Sultan, şahzadə Məhəmməd Cəfər Mirzə və Badkubə konsulu Said əl-Vüzərə iştirak edirdi. Azərbaycan tərəfi bildirdi ki, Məbusan Məclisində çox məşğul olduqlarından layihəni hazırlamağa vaxtları olmayıb. İlk iclasda şifahi şəkilə fikir mübadiləsi edək və fikirlərimizi iki gün ərzində həm də yazılı formada sizə təqdim edərik. Beləliklə, İran nümayəndə heyəti də əvvəlcədən hazırladığı layihəni təqdim etməyərək şifahi formada ticarət və gömrük məsələlərinin müzakirəsinə qoşuldu. Dediklərinə görə bu iki

gündə öz fikirlərini yazılı formada təqdim edəcəklər, zəruri mülahizələr o zaman irəli sürüləcək və lazım olan qərarlar qəbul ediləcəkdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqələdə komissiyasının möhürü var. 1919

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 23

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən

Nazirlər Kabinetinə

№ 8

Tarix: 08 dekabr, 1919-cu il.

Badkubə

*Aliməqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti
abədi olsun*

Əvvəlcədən qərarlaşdırıldığı kimi komissiya poçt və teleqraf məsələləri ilə bağlı dekabrın 6-sı, bazar ertəsi axşam saat 6-da Xarici İşlər Nazirliyinin binasında toplandı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən poçt və teleqraf naziri Cəmo bəy, Adil xan Ziyadxanov, poçt və teleqraf nazirinin müavini və iki mütəxəssis, İrə tərəfindən cənab hacı Mirzə Musa xan, Mirzə Rəhim xan, şahzadə Məhəmməd Cəfər Mirzə və cənab Said əl-Vüzərə iştirak edirdilər. Azərbaycan hökumət nümayəndələri poçt və teleqraf məsələlərinə dair öz layihələrini təqdim etdikdən sonra müzakirələr başlandı. Hamısı beynəlxalq qayda-qanunlar əsasında hazırlansa da, tərəflərin mənafeyi və işin asanlaşması ifadə edilən bəzi məsələlərə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edirdi. Ona görə də, tərcüməsinin ezam edilmiş komissiyaya verilməsi qərara alındı. Biz də ətraflı tədqiq etdikdən sonra fikrimizi bildirəcək və növbəti iclasda onları həll etmək üçün müzakirəyə çıxararaq lazım olan qərarlar qəbul edə biləcəyik.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqələdə komissiyasının möhürü var. 1919

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 24

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 10
Tarix: 08 dekabr, 1919-cu il.
Badkubə

Qurbanın olum

Bu bir neçə gün ərzində baş verənlər və atılan addımları ayrı-ayrı raportlar şəklində müxtəsər olaraq mübarək hüzurunuza təqdim etdim. Partiyaların ümumi durumu, Məbusan Məclisi və onların nüfuzlu liderləri, qəzetlər və s. haqqında da, raportlar təqdim etməyi nəzərdə tutmuşuq. Ötən bir neçə gündə ilkin sıxıntılar və görüşlər səbəbindən fürsət olmadığından Allah qoysa tezliklə təqdim edəcəyəm. Oraya daxil olduğumuz, ümumi vəziyyət və s. haqqında qəzetlər və nazirliklərə heç bir məlumat verilməyibdir. Məsləhət bildiyiniz hissələri ümumi məlumat üçün qəzetlərə yollayıb və nazirlikləri də işlərin gedişatından xəbərdar edərsiniz. Mübarək əmriniz əmrdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai (imzası var)
1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 25

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 12
Tarix: 08 dekabr, 1919-cu il.
Badkubə

Aliməqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti əbədi olsun

Bu gün Ermənistan Respublikasının İranda nümayəndəsi olan prens Arqotinski (şahzadə Arqutiyan) ilə görüşərək ondan ezam edilmiş komissiya işlərini sona çatdırana qədər İrana yola düşməsini təxirə salmasını istədim. O bildirdi ki, üç aydır mənə iş tapşırılsa da, bir müddətdir ki, Bakıda məəttəl qalmışam və İrana gedəcəyim günü gözləyirəm. [Ona görə də] İrəvana qayıtmağım xoş qarşılanmayacaq. Bundan əlavə mən əminəm ki, Ermənistan dövləti İranın ezam edilmiş komissiyasının təkliflərinin qəbulundan imtina etməyəcəkdir. Mən bundan artıq israr etməyib, Ənzəlidə yerli məmurlar lazımı səviyyədə qarşılaya bilsinlər deyə sadəcə cümə gününə qədər onu ləngitdim. Bu münasibətlə Gilan hökuməti təmsilçisi cənab Azəriyə həmin şahzadəni son dərəcə ehtiram göstərməklə Ənzəli və Rəştdə qeyri-rəsmi və dostcasına qarşılamağımı yazdım. İstərdim ki, Tehrana daxil olan zaman ona lazım olan ehtiramın göstərilməsi barədə əmr edəsiniz.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.
İranın şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqəladə komissiyasının möhürü var. 1919

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 26

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 13
Tarix: 08 dekabr, 1919-cu il.
Badkubə

*Aliməqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti
əbədi olsun*

56 №-li mübarək teleqramı aldım. Məsələ təsəvvür edildiyi qədər önəmli deyildir. Xüsusilə də, komissiya gələndən sonra düşüncələr normallaşdı və İran vətəndaşlarının tez-tələsik köçürülmə prosesi müvəqqəti olaraq dayandırılmışdır və digər vətəndaşlarla da, bağlı praktik olaraq problemlər yaşayırlar. Ona görə də, ilkin söylənilənlər əvvəlki kimi ciddi deyildir. Xüsusilə 3 ay əvvəl fəaliyyətə başlayan Nazirlər Kabinetinin böhran yaşaması və ötən gün baş nazirin rəsmən istefa ərizəsini təqdim etməsi ilə bu məsələnin icrası dayandırılrsa da, ehtimal etmək olar ki, tezliklə xarici vətəndaşların deportasiya edilməsinə qərar verəcəklər. Hər bir halda bu işin fəsadlarının qarşısının alınması və iranlı müsafirlərin konsulluqdan icazənamə almaqla yola düşmələri üçün lazım olan işlər görülmüşdür. Konsulluq da, bu barədə elan verəcək ki, surətini növbəti poçt ilə göndərəcəyəm. Gilan hökuməti təmsilçisinə də yazılı məlumat verib xatırlatdım ki, gəmidən düşən müsafirlərin durumundan xəbərdar olmaq üçün zəruri

addımlar atılsın. Şübhəsiz ki, aliməqam Nazirlər Kabineti – əzəmətiniz əbədi olsun – tərəfindən sərhədlərdə yalnız konsulluğun icazənaməsi olanlara daxil olmağa icazə verilməsi barədə göstəriş də veriləcəkdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqəladə komissiyasının möhürü var. 1919

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 27

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 17
Tarix: 12 dekabr, 1919-cu il.

Aliməqam Nazirlər Kabinetinin azaməti əbədi olsun

Bu gün rus xəbərləri yayan Azərbaycan qəzeti məlumatlı mənbəyə əsasən xəbər verib ki, Denikinin hərbi qüvələrinə İran limanlarına gəmilərin daxil olmasının qarşısının alınması barədə əmr verilib. Dövlətin heysiyyətinə zidd, iranlı tacirlər və ticarətin tamamilə zərəmə uğraması və heyətin müvəffəqiyyətinin məhv olmasına səbəb olan bu əmrin ziyanları cənab aliyə aydındır. Lazım olan dairələrlə müzakirə edərək Denikini bu xəyallardan əl çəkməyə vadar etsinlər. Nəticəni də mənə teleqramla bildirərsiniz.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai

Dərkənardə qeyd edilən: Cənab Etila əl-Mülk, seyid Ziyaəddinin teleqramı barəsində məlumat vermədən rus səfəri ilə müzakirələrə başlayıb bu təhlükəni sovuşdurmaq üçün lazım olan addımlar atsın.

16 dekabr 1919
1919-cu il (1338), kataloq 15, qovluq 15

Anlaşılan odur ki, orijinalda olan sual işarəsi doğru yerdə qoyulmayıb. Ola bilsin belə bir cümlə nəzərdə tutulub: Azərbaycan Respublikasında xəbərlər yayan rus dilli qəzet.

Sənəd № 28

Xarici İşlər Nazirliyi, rus idarəsindən
Badkubədəki İran konsulluğuna
Ümumi № 5792
Xüsusi № 836
Tarix: 12 dekabr 1919-cu il.

Badkubə konsulluğu

Ərdəbil kargüzarlığı Qafqaz Azərbaycanın "Müsavət" firqəsinin sərhədlərdə iğtişəşlər yaratmaq haqqında pis niyyəti və bu ilin yanvar ayının əvvəlindən oraya gedən iranlıların deportasiya edilməsi barədə son qərarı haqqında raport göndərüb ki, onun bəzi hissələri konsulluğun tanış olması üçün qoşma vəraq kimi göndəriləcəkdir. Müsafirilər barəsində bundan öncə sizə göstəriş verilib. Lakin sərhədlərdə iğtişəş yaradılması barəsində ezam edilən komissiyaya dərhal məlumat verin və köməkləşərək bunun qarşısını almağa çalışıb, nəticə barədə xəbər verin.

Mötəsim əl-Səltənənin (imzası var)
1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 29

14 dekabr, 1919-cu il.

Qurbanın olum

Əvvəlki məktubda yazılıb ki, ezam edilmiş komissiya tərəfindən geniş formada rəsmi raportlar olmasına rəğmən konkret olaraq ayrıca bir rəsmi raport da, göndəril-sin. Özəl olaraq yenə də, cənab alinin hüzuruna müxtə-sər formada raport göndərilər. Rəsmi raportlarda müşa-hidə edəcəksiniz ki, ezam edilən komissiya, daxil olandan iki gün sonra Qafqaz Azərbaycanı hökumət rəhbərləri ilə müzakirələrə və zəruri problemləri həll etməyə başlayıb. İndiyə qədər poçt- teleqraf, tranzit və gömrük məsələlə-rinə dair Xarici İşlər Nazirliyində ayrı-ayrılıqda 3-4 iclas keçirilib. Mən və Müəzziz əd-Dövlə hər iki komissiyada iştirak etmişik. Tərəflərin mütəxəssis məmurları öz fikir-lərini yazılı və şifahi formada ortaya qoymuş, biri-birini qane etmək və tərəflərin mənafeyini təmin etmək üçün ilkin müzakirələr aparılmışdır. Yerli hökumət nümayən-dələrinin özləri işləri sürətləndirməyin faydalı olduğunu təsdiqləsələr də, amma kabinetin böhranda olması təbii olaraq müzakirələrdən nəticə əldə etməyi təxirə saldı. Qarşıdakı 1-2 gün ərzində yeni kabinetin formalaşacağı ehtimal edilir. Ezam edilmiş heyət də, öz vəzifəsini daha tez yerinə yetirmək üçün hər saat qarşı tərəfdən xəbər gözləyir. Gömrük, poçt və teleqrafa aid problemlər hələ həllini tapmasa da və son qərar verilməsə də, bu prob-lemlər həll ediləcəyi təqdirdə belə, əsas problem yenə

də, pul ilə bağlı olaraq qalır. Yəni İran ticarət mallarının qarşılığında İran tacirləri hansı pulu alacaqlar. Pulun əvə-zində ticarət malını mübadilə etməli olsalar, qeyd edək ki, Qafqaz Azərbaycanının neft və bəzi dəmir məmulatlardan savayı sata biləcəyi bir şey yoxdur. Onlar da iranlıların ti-carət mallarının yarısının ekvivalenti ola bilər. Yenə də di-gər yarısı ödənməmiş qalacaqdır. Alacaqları pul həmin dövriyyədə olan pullardır ki, ona da, qəbul edib etibar et-mək olmaz. Pul problemini həll etmək bir az çətin məsələ kimi görünür. Hal-hazırda bu məsələni necə həll edəcəkləri məlum deyil. Hər bir halda şübhəsiz ki, ali dövlətin vətəndaşlarının hüquq və mənafeyinin tələb etdiyi hər bir qərarı əldə etməkdə əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik.

Rus şöbəsi

Dərkənardə qeyd edilənlər: Bu kağızın kim tərəfin-dən yazıldığı məlum deyildir. Nə imzası var, nə də hansı səbəbdən raport etdiyi anlaşılmır.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 30

Tarix: 19 dekabr, 1919-cu il.

Rus şöbəsi

Xarici İşlər Nazirliyi

Raport

Rus səfirliyinin noyabr ayının 27-də etdiyi bildirişlərə dair mübarək əmrinizin tələbi ilə misyo Balayev ilə görüşüb məsələlər izah edildi. Aydın oldu ki, qeyd edilən komissiyanın göndərilməsi İran və Rusiya dövlətlərinin dostluğuna zidd deyildir. Yalnız ticarət məsələlərini yoluna qoymaq, İran vətəndaşları və tacirlərinin mənafeyini qorumaq məqsədi daşıyır. İran dövləti Qafqazda yeni təsis edilən dövlətləri de-yuri olaraq tanımır. Cənab müvəqqəti işlər vəkili də təşəkkür edib bildirdi ki, ümidvaram ali dövlət rəhbərləri yeni təsis edilmiş dövlətlərin nümayəndələrini Tehrana daxil olarkən rəsmi şəkildə qəbul etməyəcək və onlarla ticari partnyor kimi davranacaqdır.

Mötəsim əl-Səltənənin (imzası var)

Haşiyədə qeyd edilənlər:

Rus şöbəsi, saxlansın.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 31

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən

Nazirlər Kabinetinə

№ 27

Tarix: 20 dekabr, 1919-cu il.

Badkubə

Aliməqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti abədi olsun

Rəbiul-əvvəl ayının 17-i (29 noyabr), cümə axşamı Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s)-in mövlud gününə təsadüf edirdi. Dəvət edildiyimiz kimi komissiyanın bütün üzvləri, cənab Müəzziz əd-Dövlə və Said əl-Vüzəra ilə birlikdə həmin gün bayram şənliyi təşkil edilən iranlıların İttihad mədrəsəsinə getdik. Girişdə ezam edilmiş komissiya adından 100 min manat məbləği xeyriyyə cəmiyyətinin hesabına ödədik. Orada bir qrup iranlı tacir və mötəbər şəxslər, cənab Muazid əl-Səltənə, şəhərin bir neçə mötəbər şəxsi və Badkubə xeyriyyə cəmiyyətinin sədri Qasım Qasimov iştirak edirdilər.

Bayram tədbiri başlamazdan öncə və nitqlərarası fasilələrdə ayrıca raportda təfəsilatı ilə qeyd etdiyim İran milli nəğmələri ilə müşayiət edilən mədrəsə musiqisi oxunurdu. Ondan sonra xeyriyyə cəmiyyətinin sədri, mədrəsə direktoru və tərəqqi-maarif cəmiyyətinin nümayəndəsi tərəfindən söylənen nitqlərdə mübarək bayram təbriki söyləndi, ezam edilmiş komissiyanın gəlməsinə şad olduqlarını ifadə etdilər, mədrəsə qarşısında

duran problemlər və bu problemlərin aradan qaldırılması, mədrəsənin normal fəaliyyəti üçün İran nümayəndələri və ali dövlət rəhbərlərinin diqqət və qayğısının zəruriliyindən söhbət açıldı. Mən də cavabında izahlar verdim və xüsusilə də vurğuladım ki, son illərdə İran dövlət rəhbərlərinin daxili problemlərə diqqətinin yönəlməsi onları xarici durum və vətəndaşlarının asayiş və rifahını təmin etmək imkanından məhrum etmişdi. Allaha şükrələr olsun ki, indi daxili narahatlıqlar aradan qalxdığı üçün dövlətin ilk diqqət yetirdiyi yerlərdən biri də, Qafqazda və xüsusilə də, Badkubədə öz vətəndaşlarının asayişinin təmin edilməsindən ibarət idi. Xüsusilə də, baş nazir cənab Vüsüq üd-Dövlə maarif məsələlərinə əhəmiyyət verir, İttihad mədrəsəsinin durumunun düzəldilməsi, maarifin yayılması və lazım olan avadanlığın alınmasını ezam edilmiş komissiyanın mühüm vəzifələri kimi müəyyən etmişdir. Tezliklə dövlətin hədəflərini reallaşdırmağa və vəzifələrimizi icra edə biləcəyimizə ümidvaram.

Ondan sonra mədrəsə şagirdləri bəzən solo və bəzən də xor şəklində türk və qismən də, fars dilində nəğmələr oxuyaraq, iştirakçıların diqqətini cəlb etdilər. Növbəti 2 gündə mədrəsə siniflərinə baş çəkib, məktəbin nizam-intizamı, dərslər, büdcə və müəllimlərlə maraqlanacağıq. Bu məqsədlə bir komissiya təşkil olunacaq. Təfsilatını isə sonra mübarək hüsurunuza göndərəcəyəm.

Mədrəsənin durumu çox pisdir, müəllimi yoxdur, fars dili natamam şəkildə tədris edilir. Mədrəsə direktoru təzəlikcə böyüklər üçün olan sinifdə İranın fars dilini tədris edir. Fars dili o qədər az işlənir ki, hətta mən məcbur

olub, İttihad mədrəsəsində öz nitqimi türk dilində ifadə etdim. Çünki fars dilində söyləsəydim iştirak edənlərdən bəlkə də, onda bir hissəsi başa düşərdi. Mədrəsənin durumu, çatışmazlıqlar və aparılması islahatlar haqqında ayrıca raport göndərəcəyəm.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

1919-cu il, kataloq 30, qovluq 15

Sənəd № 32

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 31
Tarix: 23 dekabr, 1919-cu il.
Badkubə

Azərbaycandakı durumu araşdırmaq üçün Badkubəyə gələn ingilis siyasi məmuru mayor Admons və Kolonel Stoks ilə bir neçə dəfə görüşmüşəm. Onlar Azərbaycanda baş verənlərdən xüsusilə də, bolşeviklərin müxalif olmaları haqqında məlumatsız idilər. Onlar özlərində olan informasiyanı mənimlə və mən də bolşeviklərin fəaliyyəti haqqında informasiyanı onlarla bölüşdüm. Həm də, İranda bolşevizm təhlükəsinin qarşısını almaq üçün zəruri olan tədbirləri də, diqqətlərinə çatdırdım.

20 dekabr bazar ertəsi günü mənimlə onlar arasında baş tutan görüşdə aşağıda qeyd etdiyim maraqlı məsələlər ortalağa çıxdı:

1) Xahiş etdim ki, İranın sahil ərazilərini İran dövləti adından biri Astara və digəri isə türkmən hüduqlarında olmaqla iki gəmi qorumalıdır. Dedim ki, mümkün olarsa Badkubədə iki ticarət gəmisini alıb ona bir neçə top qoymaqla hərbi gəmiyə çevirək. Yaxud da, ingilislər Denikindən iki döyüş gəmisini alıb İrana versinlər. Kolonel Stoks bildirdi ki, Denikindən iki gəmi almaq olar, amma ortada İranın adı hallanmamalıdır. Çünki birincisi Türkmənçay müqaviləsi İran [hərbi] gəmisinin üzməsinə qadağan edir. İkincisi isə bu, Denikinin düşmənciliyinə səbəb olar və

bunu qəbul etməz. Öhdəlik haqqında bildirdim ki, İran o öhdəliyi ölmüş və qüvvədən düşmüş hesab edir. Denikin düşmənciliyinə səbəb olacağına gəlincə isə Rusiyanın əyalətləri öz müstəqilliyini elan edib, Denikin və Rusiya əleyhinə müharibə edirlərsə, bu halda, İranın özünün İngiltərə ilə dostluğundan istifadə edərək Xəzər dənizi sahillərində gəmiçilik haqqına sahib ola bilməməsi böyük rüsvayçılıq olar. Habelə İngiltərənin bu addımının İranda yarada biləcək mənəvi təsirlərini də izah etdim. İsrar etdim ki, İngiltərə dövləti bu gəmiləri öz adına alaraq İrana verməlidir. Dəniz texnikasını bilmədiyimiz üçün gəmi kapitanlarının ingilislər olması mümkündür. Kolonel bütün deyilənlərlə razılaşdığını bildirsə də, əlavə etdi ki, İngiltərə dövləti Türkmənçay müqaviləsini görməzdən gələ bilməz. Çünki digər dövlətlərin götürdüyü öhdəçilikdir. İran və eləcə də, Rus dövləti o müqaviləyə dövlət təminatı verdiyi üçün digər dövlətlər də, bunu münasibətlərdə əsas götürürlər. İkincisi isə ola bilsin ki, mən sizinlə razılaşdığım halda [təmsil etdiyim] dövlət sizinlə həmfikir olmasın. Cavab verdim ki, İngiltərə İranla müqavilə bağlarkən öhdəçiliklərdə ola biləcək yenilikləri (dəyişiklikləri) qəbul edib. Deməli bununla etiraf edib ki, gələcəkdə [bağlanacaq] müqavilələrdə Türkmənçay müqaviləsi əsas götürülməyə bilər. İngiltərə dövlətinin də, sizinlə həmfikir olacağını düşünürəm. Çünki iranlılar üçün çox çətindir ki, Xəzər dənizi sahillərində rus donanmasını İngilis donanması əvəzləsin. Çoxlu müzakirələrdən sonra Kolonel dedi ki, ola bilsin İngiltərə dövləti bu gəmiləri Denikindən indi alıb, İrana isə bir müddət sonra təhvil versin. Mən dedim ki, hətta az müddətdə olsa belə, bu gəmilərin İngiltərəyə məxsus olmasını istəmirəm. İsrar etdim ki, Denikindən alınandan sonra bu gəmilər İran donanması adı altında

üzün. Çalışacağını bildirdi. Badkubə tacirlərindən gəmi almaq barədə isə dedi: Badkubədən gəmi almaq istəyirsinizsə, bu pis deyil. Amma ola bilsin Denikin İran gəmiləri ilə döyüşə başlasın. Dedim: Bu halda İngiltərə Denikinin addımını necə dəyərləndirəcək, İngiltərə mane olmayacağı təqdirdə iranlıların nifrətini əldə edəcəkdir.

İndi fikrimcə ilk öncə dövlət bolşeviklərin təhlükəsinin qarşısını almaq üçün tədbir görməli və ingilislər vasitəsilə Denikindən iki gəmi almağa israr etməlidir. İkincisi Badkubədə iki gəminin alınmasına icazə verməyinizi xahiş edirik. Yaxşı gəmilərin qiyməti 10 milyon manatdır (təqribən 30 min tükən, halbuki müharibədən öncə belə bir gəminin qiyməti 60 min tükən idi). Cənab ali, bu məğrur addım və yaxşı adın onun iftixarını artıracağını yaxşı bilir.

Mayor Edmonsla müzakirə etdiyim ikinci məsələ isə poçt göndərişlərinin senzurası məsələsi oldu. Dedim ki, Azərbaycan ilə İran arasında poçt rabitəsi yaranandan sonra İngiltərə senzurasının hələ də, davam etməsi İranın nüfuzuna zərbə vurur. Azərbaycanlılar deyir ki, iranlılar öz müstəqilliklərini itiriblər və ingilislərin atdığı bir sıra addımlar bu deyilənlərin təsdiqi olmalıdır. Digər tərəfdən də, əsaslandırdım ki, senzura, bolşevik yazışmaları və göndərişlərinə mane ola bilməz. Çünki onların müxtəlif vasitələri var. Xəzər dəniz donanmasının Denikinin əlində olması və bolşevik Rusiyası ilə Qafqaz arasında yarım milyon qoşun saxlamasına baxmayaraq, bolşevik kuryerlər və göndərişlər davam edir və hətta Bakı ilə Moskva arasında bolşevik müsafirlər də get-gəl edir. İran əhalisinin bütünlüklə şikayət etdiyi məsələlərdən biri də məktublərin gecikməsidir. Çünki senzura həddən artıq vaxt alır. Digər izahlar da, verərək nəhayət, onları bu məsələlərə diqqət ayırmalarına və mümkün olacağı təqdirdə senzu-

ranı dayandırmalarına razı saldım. O mənə hərbiçilərlə müzakirə edəcəyi və bu məsələni həll etmək üçün Tehrana gələcəyi barədə söz verdi. Əgər hərbiçilər qane olmazsa, İngiltərənin səlahiyyətli nazirinin senzuranın dayandırılması üçün hərbiçilərdən xahiş etməyə (bu barədə Tehrandan yola düşməzdən öncə ser Persi Koksla danışdım və onlar da, senzuranın aradan qaldırılması barədə mənə söz verdilər) vadar edəcəyini bildirdi. Son olaraq dedim ki, əgər senzuranı dayandıрмаğa gücü çatmazsa, ən azı ingilis senzurasının möhürünü dəyişib, onun yerinə fars dilində "İran ali dövlətinin senzurası" yazılması və paketlər üzərinə vurulmasına nail olsun. Bunu qəbul etdi və qəti söz verdi.

İndi isə mübarək hüzurunuzdan istəyirəm ki, mümkün olan hər bir vasitədən istifadə edib, dövlətin heysiyyətini qorumaq üçün senzuranı dayandıрмаğa nail olun və bu işə davam etməmələrini israrla xahiş edin.

Mayor Edmonsla müzakirə etdiyim üçüncü məsələ isə bolşevik elçilərin İrana daxil olması idi. Dedim ki, belə bir nümayəndə gələrsə, ingilislərin onu saxlaması və sürgün etməsi İran dövlətinin xeyrinə deyil. Bu barədə öz fikirlərimi dəlil və arqumentlərlə ona söylədim. Şübhəsiz ki, cənab ali səlah bilərsə, bu barədə mənə də məlumat göndərar.

Bolşevik təhlükəsinin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlər haqqında onunla çox söhbət etdim. Bu məsələni həll etmək üçün Tehrana gələcəkdir. Əldə etdiyi faydalı fikir və məlumatlardan çox şad oldu.

Seyid Ziyəəddin Təbatəbainin imzası var.

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqəladə komissiyasının möhürü var. 1919

Sənəd № 33

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 37

Qoşma: Deputatların adları olan bir cədvəl
Tarix: 23 dekabr, 1919-cu il.

Aliməqam Xarici İşlər Nazirliyinin azəməti əbədi olsun

Azərbaycan Nazirlər Kabineti üç aydır ki, böhran keçirir. Bu böhran Məclisi-Məbusanda partiyalar arasında olan fikir ayrılığından doğur. Dövlətin durumunu anlamaq üçün ilk növbədə Azərbaycanın Məclisi-Məbusanının durumu ilə tanış olmaq lazımdır.

İndiki Məclisi-Məbusanın yaranması və açılışından 1 (bir) il, bir neçə gün vaxt ötür. Azərbaycanın komitə və partiyalarından, milli və şəhər dərnəklərindən seçiliblər. Təfsilatı belədir: Osmanlılar Badkubəni tərk etdikdə və ingilislər daxil olduqda Badkubə hökumətinə milli görkəm vermək üçün Nuru paşa bir parlamentin təsis edil-məsini zəruri hesab etdi və Azərbaycan rəhbərlərinə bu məsələni xətilətdi. Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil edilən hökumət ümumi seçkilər üçün şəraitin olmaması və digər tərəfdən bir həftə ərzində (çünki bir həftə sonra ingilis qoşunu daxil olacaqdı və onlar gələne qədər parlament yaradılmalı idi) parlamentin təşkil edilmə zəruriliyi reallığında parlamentin partiyalar, komitələr, milli və digər dərnəklərdən təşkil edilməsi variantını gündəmə gətirdi. Bu qərardan sonra onlara müraciət edildi və on-

lar da nümayəndələrini göndərməklə parlament formalaşdı. Nuru Paşanın bu tövsiyyəsi və Azərbaycan hökumətinin ağıllı qərarı səmərəli oldu və 1 həftə ərzində parlament təşkil edildi. Məclisi-Məbusan vəkillərinin təmsil etdiyi düşüncə istiqamətləri və 1 il ərzində fraksiyalarda baş verən dəyişikliklərin təfsilatı çox uzundur. Diqqət yetiriləsi məsələ Məclisi-Məbusanın indiki durumudur. Məclisi-Məbusan vəkilləri 11 ad və firqəyə ayrılırlar. Müsavat firqəsi, bəziləri Müsavata qoşulan və bir neçə nəfəri isə hələ də, bitərəf kimi qalan bitərəflər, İttihad firqəsi, Əhrrar firqəsi, sosialistlər, heç bir firqəyə mənsub olmayanlar, sol bitərəf, rus slavyan, azlıq, milli erməni, erməni daşnakstun.

Vəkillərin adları və hansı vəkilin hansı partiyaya mənsub olmasını ayrıca olaraq yazıb mübarək hüsurunuza göndərəcəm. Vəkillərin sayı 94 nəfər olsa da, parlamentdə təqribən 60-70 nəfər iştirak edir. Qalanları ya səfərdə, ya da Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olurlar. Hesaba görə vəkillərin sayı ümumiyyətlə 120 nəfər olmalıdır. Amma rusların əksəriyyəti, ermənilər və rusun tabeçiliyində qalan bir çox yəhudi seçkilərdə iştirak etmədilər. Azərbaycan hökumətinin parlamenti və Nazirlər Kabineti bir müddət öncə Məclisi-Müəssisana seçkilər keçirmək üçün zəmin hazırlamağa başlayıbdır. Məclisi-Müəssisan Novruz bayramı günündə açılacaqdır (çünki həmin bayramı Azərbaycan hökuməti milli bayram kimi qəbul etmişdir). Bu məqsədlə yeni siyahıyaalmaya başlayıblar. Bu siyahıyaalmada yəhudi və rusların böyük bir hissəsi və ermənilərin isə az bir hissəsi Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etməkdən imtina ediblər. Buna görə də gələcək seçkilərdə əksəriyyət müsəlmanlardan ibarət olacaqdır. Seçkilər ümididir, qadınların seçib-seçilmək hüququ var-

dir. Bələdiyyə seçkilərində də, müsəlman qadınlar iştirak edəcəklər. Bir gün müzakirə əsnasında Məclisi-Məbusanın sədri Həsən bəy Ağayevdən soruşdum ki, qadınlara seçki hüququ vermək və onların seçkilərdə iştirakını bu gün Azərbaycanın tələblərinə cavab verdiyini mi düşünürsünüz? Cavab olaraq bildirdi ki, Rusiya inqilabından sonra orada yaşayan bütün millətlərə bu hüquq verilib və biz də geri dönmə bilmərik. İkincisi erməni və digər qeyri-müsəlman qadınlara bu hüquq verilməmişdən onlardan bu hüququn alınması bizim üçün çətinidir. Əgər müsəlman qadınlarını bu hüquqdan məhrum etsək, seçkilərdə çoxluq müsəlmanların əlində olmayacaqdır. Bununla belə düşündü ki, əgər müsəlmanlar parlamentdə üstünlük təşkil edərsə, ola bilsin, bu məsələdə yenilik olsun və qadınlar seçilmək hüququndan məhrum olsunlar.

Müsavət partiyası (parlament fraksiyası)

Liderləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadədir və 27 nəfərdən ibarətdir. Bu firqə 20 gün əvvəl təşkil edilən ümumi şuraya qədər müttəfiq və yekdil idilər. Lakin həmin şurada iki dəstə olduqları məlum oldu. Sağ və sol, radikal və mətədil, Bu məsələ torpaq bölgüsü zamanı ortaya çıxdı. Sosialist, İttihad, Əhrar və digərləri torpaq bölgüsünün tərəfdarı idilər. Müsavət partiyası bu zaman gördü ki, proqramı dəyişməzsə və torpaqların bölünməməsi fikrində qalarsa, seçkilərdə geri qalacaqdır. Buna görə də həmin məsələni ortaya çıxarıb proqramına daxil etmək qərarına gəldi. Müsavət firqəsinin ümumi şurasında müzakirələr zamanı iki fikir meydana çıxdı. Birincilər dövlətin torpağı alaraq əhaliyə verməyin, ikincilər isə dövlətin torpaqları sahiblərindən qiymətini ödəmədən alaraq rəiyyətə pay-

lanmasının tərəfdarı idi. Birinci düşüncənin tərəfdarları sağ və ikinci düşüncənin tərəfdarları isə sol adlanmağa başladı.

Bitərəf partiya

14 nəfərdir. Son zamanlarda onlardan 11 nəfəri müsavətçilərə qoşuldu. 3 nəfər isə bitərəf olaraq qaldı. Bu 11 nəfər və 27 nəfər birlikdə 38 nəfərdir. Məclisdə blok təşkil ediblər. Rusiya inqilabından sonra meydana çıxan Müsavət partiyası türk birliyi əqidəsinin tərəfdarı və Azərbaycan dövlətinin təsisçisi kimi tanınır. Bu firqənin üzvləri İrana xoş münasibətdə deyil, xüsusilə də Rəsulzadənin təbliğatı vasitəsilə İrani zəif və gücsüz hesab edir və öz müstəqilliklərini Osmanlılarla ittifaqda görürlər. Lakin 1 illik təcrübədən sonra bu gün artıq həmin əqidənin təəssübkeşi deyillər. Öz müstəqillikləri üçün faydalı olan hər bir yolu seçəcəklər. Rəsulzadə və onun səmimi silahdaşları İrannın yardım və dəstəyini özləri üçün faydalı hesab etsələr belə, yenə də, İrana qarşı ehtiram və səmimiyyətləri yoxdur. Bitərəf partiya isə ümumiyyətlə İran üçün əlverişlidir. Onların bəzi nüfuzlu şəxsləri İrana ümid və dostluq yeri kimi baxırlar. Müsavətçilərin özündən hesab etdiyi, Azərbaycanın Parisə göndərdiyi və bir neçə gündür geri qayıdan nümayəndələrindən biri və növbəti kabinetdə daxili işlər naziri olacaq Məhəmməd Həsən Hacınski fəvqəladə dərəcədə İran üçün əlverişlidir (İrannın dostudur – tərcüməçi). Mən bir neçə dəfə onunla görüşdüm. İrannın durumu, İran və ingilis müqaviləsi haqqında ona izahlar verəndən sonra çox şad oldu. Azərbaycanın İrana yaxınlaşmasına səbəb olan hər cür müzakirə və güzəştlərə hazırdır.

Parlament fraksiyasının İttihad partiyası

Bu partiyanın təsisçisi Qarabəy Qarabəyovdur, məramları isə İslam ittihadıdır. Qarabəyov tanınmış simalardandır ki, 20 ildir Qafqaz müsəlmanlarını Osmanlıya birləşdirmək üçün fəaliyyətə başlamışdır. Bu məqsədlə İstanbulda tutulan, Malta adasına sürgün edilən və son bir neçə gündə ingilislərin həbsindən çıxaraq gələn Əhməd bəy Ağayev ilə pantürkizm əqidəsinin tanınmış təbliğatçıları hesab edilir.

10 il öncə Qarabəyovu ruslarla əlaqələrinin olmasında ittihad etdilər. Ona qarşı bu ləkənin vurulması Osmanlı və Qafqazda mövqeyinin zəifləməsinə səbəb oldu. Müharibə zamanı osmanlıların xeyrinə çox çalışdı. Azərbaycan dövləti təsis edildikdən sonra onunla Müsavat partiyası liderləri arasında anlaşma əldə edilmədi. Azərbaycan siyasətində mövqeyi olsun deyə digər narazı qüvvələrlə birləşərək, İttihad partiyasını yaratdılar, rus və türk dillərində İttihad adlı qəzet də, buraxmağa başladılar. Qarabəy və İttihad partiyasının fəaliyyəti müsavətçilərin mövqeyini zəiflətdi. Çünki Müsavat partiyasından olan hökumət rəhbərləri etdikləri səhvlərlə yanaşı pis idarəçilik və rüşvətxorluq səbəbinə görə də, ittihadçıların hər cür tənqid etməsinə şərait yaratmışdılar. İttihadçıların fəaliyyət və təbliğatı əhali arasında öz işini gördü və indi xüsusilə də, kəndlilərin yer aldığı Azərbaycan əhalisinin bir hissəsi ya İttihadla birləşmişdir, ya da ən azı Müsavata qarşıdır. Qarabəyov və dostlarının proqramı İslam birliyi tərəfdarı və türk birliyi əqidəsinə zidd olduğu üçün iranlıları qane etsə də, onları sabit və strateji bir əqidəyə sahib qrup hesab etmək olmaz. Son dövrlərdə ittihadçıların nüfuzu azalmağa doğru gedirdi. Müsavat-

çıların Osmanlıdan naümid olması, ümumi durumu dəyərləndirmələri və nəticə etibarilə müttəfiqlərə və xüsusilə də ingilislərə meyillənmələri ittihadçılara yeni plan cızmağa və öz mövqelərini möhkəmləndirməyə macal verdi. Beləliklə, Osmanlı qoşununun komandanı olan və qoşunu ilə Bakını ələ keçirən Nuru paşa 20 gün öncə Badkubəyə tərəf gələrkən müsavətçilər onu rəsmi formada qəbul etmək və gəlişinə rəsmiyyət vermək istəmədilər. Çünki ingilislərin siyasətinə zidd olan bu addım onların nifrətinə səbəb olacaqdı. Digər tərəfdən isə əhalinin Nuru paşaya böyük hörməti var və sonsuz nüfuza malikdir. Əhalinin müxtəlif təbəqələrində Müsavatın imicinə zərbə vurmaq və öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ittihadçılar irəli düşərək Nuru paşanı qarşılayıb, böyük ehtiram və əzəmətlə onu Badkubəyə gətirdilər. Bir neçə gün sonra Denikinin əleyhinə Dağıstan qoşununu təşkil etmək üçün bir qrup Osmanlı vəzifə sahibləri ilə birlikdə Dağıstana yola saldılar. Nuru paşa Qafqazda olan osmanlıların rəhbəridir.

Osmanlıların böyük nüfuzu var. Nuru paşa və osmanlıları ələ almaqla ittihadçıların mövqeyi güclü, Müsavatın isə zəif oldu. Böhranın davam etməsinin əsas amili ittihadçıların nazirləri idi. Onlar daxili işlər nazirini özlərindən təyin edib, seçkiləri irəli çəkmək istəyirdilər. Müsavətçilər bu məsələyə güclü müqavimət göstərib ittihadçıların qələbə əldə etməsinə imkan vermədilər. Lakin ittihadçılar öz məqsədlərinə nail oldular. İttihadçılar daxili işlər nazirinin onlardan olmayacağını görüb, bu vəzifəyə Məhəmməd Həsən Hacinskini təklif etdilər. Müəyyən həddə müsavətçilərə meyilli olan, milli mövqe və sevgisi olan, Azərbaycanın birinci dərəcəli ləyaqətli insanlarından hesab edilən Məhəmməd Həsən Hacinskidən müsavətçilər im-

tina edə bilmədilər. Hacınskinin daxili işlər naziri olması müəyyən həddə Müsavatın zərəri və ittihadçıların xeyrinə tamamlanacaq. Çünki Hacınski Musvata meyli olsa da, Müsavat rəhbərləri və Rəsulzadənin ələltisi olmayacaqdır. Yəni öz mövqeyindən sui-istifadə edib, əhalini Müsavatın namizədlərinə səs verməyə məcbur etməyəcəkdir. Elə bu da ittihadçılar üçün çox önəmlidir. Proqnozlara görə əgər dövlət seçkilərdə bitərəf qalarsa, sosialist, Əhrrar və bitərəflər kimi əhali də, Müsavatın əleyhinə olacaqdır. Bu gün Müsavatın rəqibi İttihaddır. Aralarında olan məslək fərqi ilə yanaşı İttihad partiyası Müsavatı yerə vurmaq üçün hər bir partiya ilə müttəfiq olmağa hazırdır. Bütün partiyalar və İttihad Müsavatın əleyhinədirlər. Onların parlamentdə vəkillərinin sayı 13 nəfərdir.

Əhrrar partiyası

Bu partiyanın ciddi və sabit siyasəti yoxdur. Parlament hadisələrində bəzən İttihad, bəzən də, Müsavata tərəfdir. Hər halda aktiv qrup hesab edilmir.

Sosialist partiyası

On iki nəfərdən ibarətdir. Bolşevik əqidəsi və məramnaməsi ilə bir nəfər ifrat bolşevik, on nəfər sosialist, bir nəfər gah bolşevik, gah da menşevik olurdu. Bir nəfər bolşevik, bütün bolşevik qəzetlərin yazarı "Məşəl" qəzetinin direktoru Əliheydər Qarayev, bir nəfər tərəddüdlü isə Qasım bəy Cəmalbəyov idi. Digər partiyalar vəkillərin adı siyahısında müxtəsər olaraq qeyd edilib.

Azərbaycan parlamentinin durumunu incələdikdə və zidd düşüncələri gördükdə belə qərara gəlmək olar ki, sabit bir dövlət heyətini yaratmaq son dərəcə çətindir.

Əldə olan dəlillərə görə söyləmək olar ki, gələcək seçkilərdə bu partiyalardan heç biri əksəriyyətin rəyini qazana bilmədiyi üçün hökumət qura bilməyəcəkdir. Parlamentin durumundan əlavə ümumi vəziyyət və xarici hadisələr də, hökumət kabinetinin sabitləşməsinə təsir göstərir. Məsələn, bolşeviklərin güclənməsi Badkubə və Azərbaycanda sayı 100 mindən çox olan bolşevik və sosialistləri güclü edir. Dövlət çarəsiz qalıb istər-istəməz bolşevik cərəyanlarla hesablaşmalı olur. Habelə, Denikinun uğur qazanması Badkubədə bolşevik və sosialistlərin nüfuzunu sarsıtsa da, Azərbaycan dövləti Denikinun əleyhinə Badkubə bolşeviklərinin Azərbaycan dövləti ilə birlikdə olacağı təsəvvürü ilə onların da razılığını əldə etmək məcburiyyətindədir. Hökumətin formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri də osmanlılardır. İngilis və müttəfiqlərinin isə müdaxilələri yoxdur və vəziyyətə təsirləri zəifdir. Təcili olaraq yeni kabinet təşkil edildi və şənbə günü təqdim edildi. 22 dekabr bazarertəsi onun proqramı parlamentdə oxundu. Hökumət baxımından şəxsən mən də, nərahatam və gələcəkdə nə olacağını qəti söyləmək olmur.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqələdə komissiyasının möhürü var. 1919

Yeni hökumət aşağıdakı formada təşkil edilmişdi:

Yusifbəyli Nəsim bəy – Baş nazir
Məmmədhasən bəy Hacınski – Daxili İşlər naziri
Fətəli xan Xoyski – Xarici İşlər naziri
General Mehmandarov – Hərbi nazir
Xəlil bəy Xasmməmmədov – Ədliyyə naziri
Xudadat bəy Məlik Aslanov – Ticarət, Sənaye və Yollar naziri

Cəmo bəy Hacinski – Poçt-teleqraf naziri
Rəşid xan Qaplanov – Maliyyə naziri
Həmid şah Şeyxinski – Maarif naziri
Əhməd Cövdət – Əmək və Əkinçilik naziri
Musa bəy Rəfiyev – Xeyriyyə işləri (ictimai təminat)
və Səhiyyə naziri

Heybətqulu bəy Məhəmmədbəyov – dövlət müfəttişi
Dərkənarada qeyd edilənlər:

Yuxarıdakı formaya görə yeni kabinet bütün müsəlman partiya fraksiyalarının razılıq və iştirakı, parlament isə xristian azlıq frinqəsi istisna olmaqla təşkil edildi. Bu ardıcılıqla müsəvatçılar 4 nəfər, sosialistlər 2 nəfər, Əhrar 1 nəfər, İttihad frinqəsi 2 nəfər, bitərəflər isə 3 nəfərlə təmsil olundu.

Nazirlər Kabinetinin proqramı bazar ertəsi saat 7-də başlayan və gecə saat 11-ə qədər davam edən iclasda iştirak edən 69 vəkildən, 59 nəfərin rəy çoxluğu ilə qəbul edildi. Bu 59 nəfərin hamısı müsəlman və 10 nəfər isə hamısı erməni və ruslardan ibarət idi.

Müsəvat fraksiyası

Sağ [yönümlü] vəkillər

1. Firqənin lideri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
2. Məbusan Məclisinin indiki sədri – Həsən bəy Ağayev
3. Baş nazir – Nəsim bəy Yusifbəyli
4. Xəlil bəy Xasməmmədov
5. Abbasqulu Kazımzadə
6. Mehdi bəy Hacinski
7. Rəhim bəy Vəkilov
8. Hacı Səlim Axundzadə
9. Mustafa Mahmudov
10. Ağja Əminov
11. Mirzə Sadıx Axundzadə

12. Mustafa Vəkilov
13. Məhəmməd Əli Rəsulzadə
14. Murtuza Axundov
15. Qulamhüseyn bəy Kazımzadə

Sol vəkillər

16. Musa bəy Rəfiyev
17. Şəfi bəy Rüstəmbəyov
18. Cavad bəy Məlik Yeqanov
19. Sərmədi bəy Hacıbababəyov
20. Asaf bəy Şıxəlilər
21. Əhməd Həmdi Qaraağazadə
22. Abuzər bəy Rzayev
23. Nəriman bəy Nərimanbəyov
24. Müseyib bəy Axıcanov
25. Məmməd Bağır Şıxzamanov

Daha çox sağmeyilli

26. Məhəmməd Həsən Hacinski
27. Rza bəy Ağabəyov
28. Məhəmməd Rza Vəkilov
29. Cəlil bəy Sultanov
30. Əşrəf bəy Tağıyev

İttihad fraksiyası

1. Qara bəy Qarabəyov
2. Sultanməcid Qənizadə
3. Mir Yaqub Mehdiyev
4. Qazı Əhməd bəy Məmmədov
5. Zeynal bəy Vəzirov
6. Həmdulla Əfəndizadə
7. Cəmil bəy Lənbəranski

8. Bəhram bəy Vəzirov
9. Heybətqulu Məhəmmədbəyov
10. Əli bəy Zizikski
11. Qara bəy Əliverdiyev
12. Əsədulla bəy Əmirov
13. İsgəndər bəy Axundov

Bitərəf fraksiya

1. Rza bəy Ağabəyov
 2. Məhəmməd Rza Vəkilov
 3. Cəlil bəy Sultanov
 4. Məhəmməd Yusif Cəfərov
 5. Mirzə Əsədullazadə
 6. Yusif Əhmədzadə
 7. Möhsün bəy Rüstəmbəyov
 8. Fətəli xan Xoyski
 9. Ağa bəy Səfərəliyev
 10. Əsədulla Əhmədov
 11. Ağa Aşurov
 12. Bəhram bəy Axundov
- Son günlər 11 nəfər müsavətçilərə qoşulubdur. 12 və 13 №-li Xan Xoyskinin kabinetinə daxil idilər. İndi bitərəf-dilər və parlamentdə mühüm funksiyaları yoxdur.
13. Behbud xan Cavanşir
 14. Əbdüləli bəy Əmirxanov – sol bitərəf

Əhrrar fraksiyası

1. Aslan bəy Qardaşov
2. Hacı Molla Əhməd Nuruzadə
3. Hacı Əli Vələdqasım
4. Muxtar əfəndi Əfəndizadə
5. Qərib Vələdkərim

6. Bayram Niyazi Kiçikxanov
7. Hacı Hüseyn Əfəndi

Sosialistlər fraksiyası

1. Səməd ağa Ağamaliyev
2. Əhməd bəy Pepinov – lider
3. Cəmo bəy Hacınski
4. Rza bəy Qaraşarov
5. Aslan bəy Səfikürski
6. İbrahim Əbilov – lider
7. Bağır Rzayev
8. Əkbər ağa Şeyxülislamov
9. Bakradze
10. Bu şəxs Badkubədəki gürcü komitəsinin nümayəndəsidir¹.

Slavyan – Rus-slavyan fraksiyası

1. Viktor Viktoroviç Klenevski
2. Kravçenko
3. Serqey Serqeyeviç Yermizov
4. Zaxarin Dmitri

Milli azlıqlar fraksiyası

1. Lorens Kun Baqayoviç – Azərbaycanda yaşayan rus vətəndaşları olan almanların nümayəndəsi
2. Suis Qozcan – yəhudi
3. Stanislav Vansoviç² – polyak
4. Vasil Kujim – ukraynalı

¹ Kitabda olan tərtibata xələf gətirməmək üçün mətni olduğu kimi saxladıq. Böyük ehtimalla 10 № qarşısında qeyd edilənlər Bakradzeyə aiddir. Texniki səhv olaraq belə qeyd edilmişdir (tərcüməçi).

² Əsərdə şəxs adları, xüsusilə də xarici millətlərin nümayəndələrinin adlarının dilimizdə necə səsləndiyi əsas götürülmüşdür (tərcüməçi).

Erməni fraksiyası

Milli firqə

1. Arşak Baronyan
2. Bervay Baqyanosov
3. İsaq Xocayev
4. Stepen Toqionosov

Daşnaksütun fraksiyası

5. A.Malxazyan
6. X.Amaspür
7. P.Çubaryan
8. A.Papyan
9. Aleksandr Ter-Azaryan
10. B.Balayans

Heç bir fraksiyaya mənsub olmayanlar

1. Əlimərdan bəy Topçubaşov – Azərbaycanın Parisə ezam edilmiş heyətinin sədridir.
2. Səməd bəy Mehmandarov – Rusiyanın adlı-sanlı generalıdır, hal-hazırda Azərbaycanın hərbi naziridir.
3. Xudadat bəy Məlik Aslanov – Yollar naziri

Sənəd № 34

Nazirlər Kabinetindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbaiyə
№ 6355

Tarix: 24 dekabr, 1919-cu il.

*İran ali dövlətinin Qafqaza ezam edilmiş komissiyasının
sədri Cənab ali, seyid Ziyaəddin Təbatəbai*

Cənab alinin cari ilin dekabr ayında göndərdiyi 2, 3, 6, 7, 8, 10, 12 və 13 №-li raportları gəlib çatdı. Orada yazılanların mətnindən tam hali oldum. Ümid edirəm ki, ali dövlətin hədəflərinin reallaşması və vətənə xidmətdə uğur əldə edəcəksən. Azərbaycan hökuməti və ümumi xalq kütləsi tərəfindən xoş qarşılanmağına görə son dərəcə xoşhal oldum. İndi isə sizi müxtəsər formada atılan addımlar və verilən cavabla tanış edirəm. Maliyyə və poçt-teleqraf nazirlərini və gömrük idarəsini (nömrəsi yoxdur) raportda qeyd etdiyim kimi təşkil etdiyim komissiyalardan xəbərdar etdim. Yəqin ki, malik olduğunuz kifayət qədər informasiya əsasında indiki problemlərin aradan qaldırılması üçün ali dövlətin mənafeyinə uyğun formada müqavilələr bağlayacaqsan.

Teleqramla cənab aliyə bildirdiyim kimi ali dövlətin ərazi davasına aid hal-hazırda cənab aliməqam şahzadə olan xarici işlər naziri ilə lord Kerzon arasında müzakirələr davam edir. Həmin müzakirələrdən qəti nəticə əldə edilməyə qədər və bu məsələdə ali dövlətin hədəflərinin reallaşmasında İngiltərə dövlətinin köməklik dərəcəsinin

həddi bilinməyənə qədər bu barədə heç bir halda danışıq aparmayın. Cənab aliməqam şahzadə olan xarici işlər nazirinin teleqram yazısını və dövlətin bu məsələyə olan cavablarını əldə edəcəksiniz. Dövlətin cənab aliməqam şahzadə olan xarici işlər naziri üçün göndərdiyi ərazi iddiasının bir nüsxəsini göndəririk. Vəziyyətdən xəbərdar olmaq üçün mühüm məsələləri də, davamlı olaraq cənab aliyə göndərəcəyik.

Bu arada qeyd edim ki, Ədliyyə nazirinin "Azərbaycan Rusiyanın varisidir və Rusiya hüququndan ona aid olan hissəni irs aparır" ifadəsi bu yerdə müəyyən qədər nəzakətdən xaric olmaqla yanaşı, həm də, məntiqi dəlillərə ziddir. Çünki əgər Rusiya üçün varis axtarsaq, İran dövləti hal-hazırda Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi və İrandan zorla ayrılan müklərə hamıdan daha çox layiqdir. Qeyd etdiyiniz kimi əgər Azərbaycan hökuməti rəsmi olaraq tanınarsa, İran dövləti heç bir halda icazə verməyəcək ki, rusun sabiq məhkəmələrinə özünün varisliyini təmin etsin.

İran xeyriyyə cəmiyyətində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin etdiyi nitq də, son dərəcə təəssüf hissi doğurur. Fikrimcə, yaxşı deyil ki, bu şəxsləri azad qoyasan və onlar da qərəz və səthi məlumatlar üzündən hər bir mövqedən istifadə edərək, ümum kütləni həqiqət yolundan ayrı salıb öz pis niyyətlərini həyata keçirə bilsinlər. Əlbəttə həmin gün cənab alinin Rəsulzadəyə cavab verməsi münasib olmazdı. Lakin indidən tərəflərin gözəl münasibətlərini korlamaq üçün addım atan bu kimi şəxsləri narahat etmək lazımdır. Bunun tətbiqi yolunu isə orada olan durumu və bu şəxslərin keçmişini bilən cənab alinin öhdəsinə buraxıram.

Ermənistan Respublikasının nümayəndəsi şahzadə Arqotinskinin (Arqutiyan) qarşılanmasına gəlincə isə Gi-

lan hökumətinə göstəriş verilibdir ki, qeyri rəsmi və son dərəcə ehtiramla onu səfər etməsinə kömək edin. Teh-randa da, ona lazım olan ehtiram göstəriləcəkdir. Dövlət sərhədcilərinə göstəriş verilib ki, yalnız ali dövlətin konsulluğundan icazə alan şəxslərin İran ərazisinə girməsinə icazə verilsin.

Son olaraq isə bildirim ki, cənab alinin nəşri münasib olan raportlarından bir hissəsini bütün qəzetlərə göndərmək əlavə zəhmət tələb edir. Bu arada qeyd edim ki, Badkubədə olan İttihad mədrəsəsini mümkün qədər saxlamaq və inkişafına dövlət yardımı göstərməyi düşünürük. Bu vaxta qədər əldə etdiyi çoxlu tərəqqilərdən son dərəcə şadiq. İndiyə qədər İran konsulluğu qeyd edilən formada həmin mədrəsəyə köməklik etmişdir. Zəruridir ki, cənab ali bu məsələ barəsində dərin araşdırma apararaq dövlətin yeni yardımının hansı formada və nə qədər olacağı barəsində məlumat verin. Əlbəttə məlumat çatan kimi tədbirlər görülməcəkdir.

İndi isə əziz vətənə xidmət etməkdə cənab aliyə Allahdan müvəffəqiyyətlər arzulayıram. Ümidvaram ki, öz zəhmətlərinizlə millət və mülk üçün böyük yadigarlar qoyacaqsınız.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 35

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
Yazı № 243
Qəbz № 346
Tarix: 28 dekabr, 1919-cu il.

Aliməqam Xarici İşlər Nazirliyinin əzəməti abədi olsun

İranlı fəhlələrin Qafqazda durumu çox utançvericidir. Biçarələr həyat üçün zəruri olan bütün şeylərdən məhrum qalıblar. Buna baxmayaraq, hər gün çox sayda fəhlə gəlir. Ona görə də Azərbaycan dövləti bunların bir hissəsini sürgün (deportasiya) etmək istəyir. Yeni problemlər yaşamamaq üçün bütün sərhədlərə əmr edin ki, durum aydınlaşana qədər iranlı fəhlələrin Qafqaza girişinin qabağını dərhal alsınlar.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai
26 dekabr № 40

Dərkənardə qeyd edilənlər:

1. Təcili, nazirliyin canişini cənab Etila əl-Mülk – ömrü uzun olsun – son günlərdə sərhəd hakimlərinə göndərilən göstəriş ilə maraqlansın. Mənim mülahizəmdən sonra digər bir addım atılması, hətta teleqram vurmaqla lazım olsa belə yerinə yetirilsin. Cənab seyid Ziyaəddinin cavabını da əldə edin, imzalayın və xəbər verin.

28 dekabr 1919 (imza var)

2. Bir neçə müddət öncə Nazirlər Kabineti tərəfindən əmr verildiyinə və Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən də pasport işçilərinə göstəriş verildiyinə görə artıq yeni təlimatlara lüzum yoxdur.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 36

Nazirlər Kabinetindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbaiyə
Qeydiyyat kitabının № 6557
Göndərilmə tarixi: 1 yanvar, 1920-ci il

Aliməqam Xarici İşlər Nazirliyinin əzəməti abədi olsun

40 №-li teleqram gəlib çatdı. Şimal sərhədinin bütün hakimlərinə əmr edilib ki, ali dövlətin vətəndaşlarının xüsusilə də erməni, yəhudi və fəhlə təbəqəsinin Qafqaza getməsinin qarşısını alsınlar. Xarici işlər nazirindən də, bütün pasport işçilərinə qəti tapşırıb ki, fəhlələrin Qafqaza köçməsinə icazə verilməsin.

Dərkənardə qeyd edilənlər:

40 №-li teleqram Xarici İşlər Nazirliyindədir.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 37

Nazirlər Kabinetindən

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaiya

Qeydiyyat kitabının № 6760

Göndərilmə tarixi: 6 yanvar, 1920-ci il.

*Ezam edilmiş komissiyanın sədri aliməqam seyid
Ziyaəddinin əzəməti daimi olsun*

26 və 42 №-li teleqram gəlib çatdı və ətraflı təhlil edildi. Qafqazda vəziyyət elədir ki, qəti proqnoz vermək və İran dövlətinin siyasi xətti üçün sabit bir yol nəzərdə tutmaq olmur. Hər gün baş verən yeni hadisələr düşüncələrin dəyişməsinə səbəb olur. Bununla belə, hər bir vaxt və hər bir baş verən hadisədə yeni qonşularla münasibətdə İran dövlətinin mənafeyini özündə əks etdirən aşağıdakı mətləbləri nəzərdə tutmağınız lazımdır. Fikrimcə İran dövlətinin mənafeyi tələb edir ki,¹ ...Bu halda mənafeyimiz belə tələb edir ki, son dərəcə ciddi formada Qafqaz və xüsusilə də Qafqazın Azərbaycan hökumətinin siyasətini diqqət mərkəzində saxlayaraq gələcəkdə bizim mənafeyimizə zidd olmamasına çalışmaq lazımdır. Digər tərəfdən isə İran dövlətinin bu cür məsələlərdə yer alması sizin də qeyd etdiyiniz kimi dövlətin üzərinə elə öhdəliklər qoyacaq ki, belə bir durumda, onları reallaşdırmaq üçün heç bir vasitənin olmaması gerçəkliyində problemlər yaranacaqdır. Bu məsələ də diqqət mərkəzindədir ki, İran və Qafqaz konfederasiyasının tələb etdiyi şərtlər hansı nəticə-

¹ Orijinalda bir neçə kəlmə oxunmur.

lərə gətirib çıxaracaqdır. Onun faydalı olmasına inanmaq olarmı? Hər bir halda əvvəlki poçt ilə sənə göndərdiyim ali şahzadə xarici işlər nazirinin mülahizələrindən məlum olur ki, lord Kerzon İran dövləti ilə Azərbaycan hökuməti arasında olan dostluğu müəyyən həddə təqdir edir və mənafeyimizə zidd hesab etmir. Xüsusilə də, sərhəd problemlərinin daha çox dostluq çərçivəsində həllinin tərəfdarıdır. Amma dostluğu bu gün mənafeyimizə uyğun şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Fikrimcə bolşevik qüvvələrinin ardıcıl olaraq başına gələnələr, qüvvələrini birləşdirən İttihad və Tərəqqi partiyalarının sabiq rəhbərlərinin nəzərləri Azərbaycan hökumətini daha çox öz niyyətini tətbiq etməyə məcbur edir. Bu isə bizim bu hökumətlə dost olmağımızı tələb edir. Belə ki, Azərbaycan hökuməti şimal sərhədlərində baş verənlərin qarşısını alacağı, yaxud ən azı müxalif olacağı barədə İran dövlətini əmin edib. Əlbəttə siz həmin məsələləri nəzərdə tutaraq bu sahədə olan müzakirələri davam etdirəcəksiniz. Bundan əlavə cənab alinin bu məsələ və Naxçıvan mövzusunda Azərbaycanın baş naziri ilə apardığı müzakirələrin xülasəsini də cənab xarici işlər naziri ali şahzadə Nüsrət əd-Dövləyə teleqram etmişəm ki, özünün lord Kerzonla etdiyi müzakirələr zamanı istifadə etsin. Nə zaman Azərbaycan hökumətini İran dövlətinin tələblərini qəbul etməyə razı sala bilsəniz, bizim üçün böyük uğura imza atmış olacaqsınız. Oradakı sərhəd probleminə Azərbaycan hökumətinin etirazına səbəb olmadan dostcasına son qoyulacaqdır. Digər tərəfdən də İran dövləti çalışacaq ki, Azərbaycan hökumətinin indiyə qədər ingilislərlə həllinə nail ola bilmədiyi məsələləri həll etməkdə onlara kömək etməklə dövlətin hədəflərini reallaşdırmağa nail olsun. Cənab alinin gözəl əməyi vasitəsilə cari və gələcək mənafehlərin

qorunmasında dövlətin əsas hədəfinə nail olacağıımıza ümid edirəm. Bu arada gözləntimiz budur ki, həmişə oranın durumu və baş verən hər bir hadisə haqqında bizə xəbər verməklə vaxtında addım atmağımıza nail olasınız. Konfederasiya məsələsinə gəlincə isə bundan sonra yenə bu məsələni gündəmə gətirərlərsə, yubanmadan Tehrana bildirin, qəbul və ya rədd etməyi özündə ehtiva edən heç bir cavab verməyin. Bu barədə cavab əldə etmək üçün yazılı və ya teleqramla bildirin. Mənim özüm də bu sahədə araşdırma aparıb nəticəni cənab aliyə yazacağam.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 38

Nazirlər Kabinetindən
Gilan hökuməti təmsilçisi Əhməd Azəriyə
Qeydiyyat kitabının № 6831
Göndərilmə tarixi: 9 yanvar, 1920-ci il
Dərhal xəbər verilsin.

Rəş

Aliməqam Gilan hökuməti təmsilçisi cənab Əhməd xan Azəri – ömrün uzun olsun

Ezam edilmiş komissiyanın rəhbəri cənab seyid Ziyəəddinə aid olan yazılar daxil olan kimi özəl və etibarlı vəsiti ilə ünvanına çatdırmağınız lazımdır.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 39

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 42
Tarix: 26 noyabr, 1919-cu il.
Badkubə

Aliməqam Xarici İşlər Nazirliyinin əzəməti əbədi olsun

Son günlər Zəngəzur və Naxçıvan sərhədlərində baş verənlər və Ermənistanın Zəngəzur dağlarında əldə etdiyi uğurdan sonra tərəflərin münasibətlərinin birdəfəlik kəsilməsi və müharibə elan ediləcəyi gözlənilirdi. Müttəfiqlərin ali komissarının müdaxiləsi və Azərbaycan tərəfinin tələbi (xahişi) ilə bir konfrans təşkil edilərək, fikir ayrılıqlarının həll edilməsinə qərar verildi. Bir ay öncə Azərbaycanın bundan başqa çıxış yolu yox idi. Çünki bir tərəfdən Ermənistanın sərhəd zonalarda əldə etdiyi uğur, digər tərəfdən Denikinın təhdidi və eyni halda Azərbaycan əleyhinə Denikin və ermənilər arasında gizlin razılışma şərtlərinin dövrüdə olması və başqa bir sıra məsələlər Azərbaycanı hər tərəfdən məyus etmiş və bir konfrans keçirməyə məcbur etmişdi. Ermənilər də, bunu qəbul etmişdilər. Erməni nümayəndələr Badkubəyə gəldilər. Konfrans təşkil edilə də, nəticə əldə edilmədi. Azərbaycan dövləti mövzunu dəyişərək bildirdi ki, sərhəd ixtilaflarını həll etmək üçün öncə Qafqaz ölkələrinin bir-birinə olan münasibəti aydınlaşmalıdır. Bu arada təklif etdi ki, Qafqaz konfederasiyasının təşkil edilməsi istiqamətində müzaki-

rələrə başlansın. Azərbaycanlı nümayəndələr bildirdi ki, bir konfederasiyada olsaq bir qədər daha çox erməninin müsəlmanların tabeçiliyində, yaxud müsəlmanların ermənilərin tabeçiliyində olmasının elə də əhəmiyyəti qalmayacaqdır. Lakin münasibətlərimiz aydın olmasa, sərhəd problemlərinin həlli çətin olacaqdır. Ermənistan nümayəndələri qeyd edilən məsələləri təsdiqləyərək dedilər ki, bu barədə dövlətimizin bizə göstərişi olmadığından və Azərbaycan dövləti tərəfindən ilk dəfə belə bir təməylün olmasına görə bu müzakirəyə daxil ola bilmərik. Çünki bizi yalnız sərhəd problemlərini həll etməyə göndəriblər. Nəhayət, Badkubə konfransının müvəqqəti olaraq dayandırılmasını və erməni nümayəndələrinin öz dövlətindən lazım olan göstərişləri almasından sonra konfransın Tiflisdə davam etdirilməsi qərara alındı. Beləliklə, Ermənistan və Azərbaycan konfransı nəticəsiz başa çatdı.

Denikinin son uğursuzluqları erməniləri Rusiyanın yardımından naümid etdi və anlamağa başladılar ki, İngiltərə Rusiyanı bölmək siyasəti yürüdür. Nəticədə Azərbaycan və Gürcüstan həqiqətən müstəqillik əldə edə bilirlər. Ermənilər son günlərə qədər Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqillik məsələsini qeyri-mümkün hesab edir və hələ də öz əqidələrində qalırlar. Lakin hadisələrin gedişi onlara başa saldı ki, bunun reallaşması mümkündür. Buna görə də, Azərbaycan və Gürcüstan dövləti ilə razılıq və dostluq münasibətləri qurmaq üçün hazırlaşmağa başladılar¹.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

¹ Natamam sənədə bənzəyir.

Sənəd № 40

Xarici İşlər Nazirliyi, kabinet idarəsindən
Xarici işlər nazirinə
Tarix: 9 yanvar, 1920-ci il.

Şahzadə xarici işlər naziri üçün simvollaşdırılsun

Cənab seyid Ziyaəddin, Denikinin ardıcıl məğlubiyətləri və İran üçün bolşevizm təhlükəsinə görə Badkubədə ingilis məmurları ilə müzakirələr aparmışdır ki, verdikləri gəmiləri tezliklə İran dövlətinə təslim etsinlər. İngilis məmurları əvvəlcə arqumentlərini söyləyib dedilər ki, ingilis dövlətinin belə bir addımı Denikinin narazılığına səbəb olacaqdır. Sonradan razılaşıaraq Londonun qərarını əldə etdilər. Həzrət ali cənabın bu məsələni dərhal xatırlamaları lazımdır. Habelə, o xəbər verir ki, bolşevik nümayəndəsi İrana getmək üçün Moskvadan yola düşmüşdür. O çalışacaq ki, Badkubədə həmin nümayəndə ilə görüşüb, onu İrana getməkdən sərf nəzər etsin. Bunu bacarmasa cənab seyid Ziyaəddinin fikri həmin nümayəndəni dayandırmaqdan yana deyildir. Çünki onun dayandırılması bütün iranlıların Qafqaz və Türküstanda durumunu ağırlaşdıracaqdır. Bu iranlıların böyük hissəsi Qafqazda bolşevik təşkilatının üzvünə çevriliblər. Həzrət alinin xəbərdar olması üçün teleqram vuruldu.

(Etila əl-Mülk)

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 41

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 98
Tarix: 24 yanvar, 1920-ci il.
Badkuba

Alimaqam Xarici İşlər Nazirliyinin əzaməti əbədi olsun

Badkubədə İran ali dövlətinin poçt şöbəsinin təsis edilməsi barədə indiyə qədər mübarək hüzurunuzla raport göndərməmişəm. Bu iş tam reallaşmayınca alicənabı narahat etmək istəmədim. Çünki bu məsələ barəsində Tehrandan göstəriş verilməmişdi. Digər tərəfdən zəruri tələbatlar və vaxt məhdudiyyəti mənim Tehrana gəlib təlimat alaraq geri dönüb addımlar atmağıma mane oldu. Cənab alinin diqqəti sayəsində indi ali dövlətin konsulluğunun Badkubədə poçtu açıldıqdan və normal fəaliyyətini davam etdirməsindən sonra aşağıdakı raportu göndərməyə cəsarət edirəm.

Əzam edilmiş komissiya Badkubəyə daxil olandan sonra gedişətdən belə başa düşdüm ki, tərəflər arasında poçt müqaviləsinin bağlanması üçün zamana ehtiyac olacaq və İran ilə Azərbaycan arasında bu tezliklə nizamlı rəsmi poçt olmayacaqdır. Digər tərəfdən isə İrandan Badkubə və Qafqazın digər yerlərinə göndərilməli olan 60 kisə kağızın Rəşt və Ənzəlinin poçt idarələrində yığışıb qaldığını və Badkubə poçt evinin onu qəbul və paylan-

masından imtina etdiyini görüb, Azərbaycanda yaşayan İran vətəndaşları və Azərbaycanda iş quran iranlı tacirlərin hüquqlarını qorumaq və habelə İran ali dövləti ilə ezam edilmiş komissiya arasında işin irəli aparılmasını zəruri edən, təlimat almaq və informasiya mübadiləsi üçün yeganə vasitə olan poçt əlaqələrini yaratmaq məqsədi ilə Badkubədə İran konsulluğunun poçt evi adlanan, İranın poçt ofisini təsis etmək qərarına gəldik. Çünki birincisi göndərilməyən kağız kisələrinə aqıb, camaat və tacirlərin məktublarını və alacaq şəxslərin də son dərəcə intizarla gözlədiyi sənədlər, kağızlar və vərəqləri paylaşırlar. İkincisi İranın bölgələrinə göndəriləcək İran vətəndaşlarının məktublarını qəbul edib göndərsinlər. Üçüncüsü İran ilə Badkubə arasında poçt əlaqələrini müvəqqəti də olsa, bərqərar edib, həm də dövlətin komissiya üçün və ya əksinə göndərdiyi məktubları ən qısa zamanda çatdıraraq işlərin irəli aparılmasına yardım edə bilsin. Qeyd edilən poçt şöbəsi dekabrın 2-də, Badkubədəki İran konsulluğunda açıldı. İlk daxil olan poçt dekabrın 2-də Ənzəlidən göndərildi və ilk göndərilən poçt isə dekabrın 4-də Ənzəliyə çatdırıldı. Həmin şöbənin təfsilatı haqqında sizə aşağıda yazıram:

1: Badkubə poçt şöbəsinin təbəçiliyi

Badkubə poçt şöbəsi Tehran poçt mərkəzi idarəsinin əmrələrinə tabedir. Zəruri göstərişlər, vərəqlər və markanı birbaşa Tehran poçtunun baş idarəsindən əldə edir.

2: Personal

Badkubə poçt şöbəsinin personalı bunlardan ibarətdir:

1. Bir nəfər şöbə rəisi – vaxtımızın məhdud olduğunu nəzərə alaraq, Gilan poçtunun əyalət rəhbərliyindən bir məmur istənilirdi. O da 24 dekabrda Badkubəyə daxil

oldu. Aldığı təlimatlardan sonra vəzifəsini icra etməyə başladı.

2. Bir nəfər kuryer- həftə ərzində 2 dəfə poçtları Badkubə və Ənzəli arasında aparıb gətirir (digər bir kuryer də, götürmək məcburiyyətindəyik).

3. İki nəfər də paylamaq üçün götürülən məmur. Buradan işə götürülmüşlər və xidmətlərini yerinə yetirirlər. Təsis edildiyindən indiyə qədər bütün əməliyyatlar poçt nazirliyinin nümayəndəsi olan Mirzə Rəhim xan Ərcumədin nəzarəti altında layiqli formada həyata keçirilir və onun tam nəzarəti vardır.

3: Poçt markası və məktubların qiymət cədvəli

İran və Badkubə arasında göndərilən məktubların qiyməti Roma müqaviləsinə uyğun olaraq alan və göndərəndən, alınan beynəlxalq məktubların qiymətidir. Məktublara aid digər qayda-qanunlar da, Roma müqaviləsi ilə tənzimlənir. Məktublar üzərinə vurulan və ləğv edilən markalar İrana aid markadır və xüsusi möhür ilə (Badkubədə İran konsulluğunun poçtu) ləğv edilir (1 №-li nümunə mübarək nəzərinizdən keçirilir).

4: Qəbul və göndərilən poçt günləri

Həftədə 2 dəfə Badkubədən Ənzəliyə gəmi vasitəsilə yola salınır. Həftədə 2 dəfə qəbul edilir. Badkubədən çərşənbə axşamı və cümə günortdan sonra saat 3-də yola salınır. Ənzəlidən isə bazar günü və cümə axşamı günortadan 3 saat sonra. Məlumat üçün bildirim ki, həftədə 1 dəfə də, bu poçtların sayını artırmaq istəyirik. Badkubə ilə Ənzəli arasında səyahət gəmiləri normal halda 18 saata yolu qət edirlər.

5: Paylanıla bilməyən məktublar

Paylanıla bilməyən məktubların üzərində qayıdış möhürü vurulur və imkan olduğu təqdirdə göndərəne çat-

dırması üçün göndərilən yerə geri qaytarılır. Ya da, qanuna uyğun hərəkət etmək üçün mərkəzi poçt idarəsinə göndərilir (3 №-li nümunə mübarək nəzərinizdən keçirilir).

6: Ənzəli, Rəşt və Qəzində senzura səbəbindən çox ləngimə olur və bu da əhalinin, xüsusilə də siyasətə aidiyyəti olmayanların etirazına səbəb olur. Ona görə də İngiltərənin siyasi nümayəndəsi mayor Avsena ilə bu barədə müzakirələr aparılmış və onun razılığını almış q, xüsusi bir möhür hazırlayaraq paketlərin üzərinə vurmaqla senzuradan xaric edə bilək (zəhmət olmasa 4 №-li nümunəyə nəzər salın).

7: Servisin əhəmiyyəti

Badkubə poçt xidməti günü-gündən daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Poçta göndərilən məktublarn sayı artmaqdadır. Əgər bu minvalla gedərsə, 3 nəfər ilə daha böyük poçt açmaq lazım olacaq.

8: Avropa ölkələri ilə möhürlü kağız kisələrinin mübadiləsi.

5 yanvar 1920-ci ildə poçt baş müdiri müsyö Moliterdən poçtun nümayəndəsi cənab Mirzə Rəhimxana bir teleqram gəldi ki, Azərbaycan dövlət rəhbərləri, Gürcüstan dövləti və Batum üzrə işlərin rəhbərləri ilə İrandan xaricə və ya xaricdən İrana göndərilən kisələri Badkubə və Batumda qəbul edib, ünvana çatdırılması üçün zəruri müzakirələr aparılmalıdır. Azərbaycan dövlət rəhbərləri ilə müzakirə məsləhət olmadığı üçün cavab verildi ki, dəmiryolunda xüsusi bir kupe icarəyə götürüb, özümüzün xüsusi kuryerimiz vasitəsilə Avropa poçtlarını konsulluq poçtunun adından ünvana çatdırmaq daha məqsədəuyğundur. Bu addım yəni Badkubədə konsulluq poçtunun təsis edilməsi iranlılar arasında xoş təəssürat yaradıb və

mən də qərara almışam ki, şərtlər münasib olarsa Tiflis və İrəvanda da, poçt şöbəsi açam. Badkubə poçtuna iranlılardan savayı digərləri də müraciət edirlər.

Seyid Ziyəəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqəladə komissiyasının möhürü var. 1920

Dərkənar qeyd edilənlər

Surəti Poçt və Teleqraf Nazirliyinə göndərildi.

İmza var

Sənəd № 42

Nazirlər Kabinetindən
Staroselskiyə
Qeydiyyat kitabının № 7302
Göndərilmə tarixi: 25 yanvar, 1919-cu il.
Təcildir

*Kazakların əzəmətli generalı cənab Staroselskinin
ömrü uzun olsun*

Cənab seyid Ziyaəddinin teleqramının surətini cavabın surəti ilə birlikdə cənab alinin məlumatı olsun deyə, göndərirəm. Azərbaycan qəzetində dərc edilənlərə etimad etməsək də, sərhəddə real durum məlum olsun deyə lazım bilirəm ki, Astara kazaklarının komandanı durumu teleqramla xəbər versin və habelə əgər Rəşidxan və digərləri tərəfindən Azərbaycanın sərhəd kəndlərinə təcavüz edilərsə, qarşısını almaq barədə təlimat versin. İran və Azərbaycanın sərhəd məmurları arasında ixtilafın yaranması və yanlış anlaşmaya səbəb olacaq hər bir problem meydana çıxarsa, qarşısını alın, təhlükəsizlik və nizam-intizamı bərqərar edin. Xüsusilə də, son günlərdə Azərbaycan sərhədlərinə getmiş ingilis vəzifəlilərindən bir nəfər raport göndərmişdir ki, onların sayı çox olsa da, düşmənçilik hərəkət və davranışları gözə dəymir. Buna görə də İranın sərhəd məmurları da ehtiyatlı olsunlar ki, yaranan fikir ayrılıqlarının qarşısını alıb, şikayət üçün əsas verməsinlər. Əlbəttə təhqiqat və təlimatın nəticələri ilə məni

yubanmadan məlumatlandırın. Əgər lazım bilsəniz bu təhqiqat üçün cənab alinin özü tərəfindən Tehrandan xüsusi bir məmur gələrək vəziyyəti tam diqqətlə təhlil edib, raport verə bilər.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 43

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Qafqazdakı İran Baş Konsulluğuna
№ 107

Tarix: 26 yanvar, 1920-ci il.

Ali dövlətin möhtərəm baş konsulu

Baş konsulluğa viza üçün pasportunu gətirən və İrana səfər etmək istəyən daxili və xarici vətəndaşlar hərəkət etməzdən 10 gün öncə baş konsulluğa xəbər göndərsinlər. Baş konsulluq da, dərhal onların İrana səfər etməsinin səbəbi, peşəsi, əlamətləri haqqında cədvəl tərtib etsin və onu ezam edilmiş komissiyaya göndərsin. Əgər həmin komissiya onların ali dövlətin ərazisinə getməsinə səlah bilirsə, viza icazəsi versinlər. Əks halda, xeyr. Təkrarən təkid edirəm ki, ezam edilmiş komissiyadan icazə almadan baş konsulluq kiməsə viza verməsin. Çünki bu zaman məsuliyyət həmin baş konsulun boynunda olacaqdır.

(Ziyaəddin)

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 44

Nazirlər Kabinetindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbaya
Qeydiyyat kitabının № 7488
Göndərilmə tarixi: 31 yanvar, 1920-ci il.
Təcili

Ənzəli teleqrafxanasının raisi dərhal çatdırın

*Ezam edilmiş komissiyanın sədri aliməqam
cənab Ziyaəddinin ömrü uzun olsun*

Gilan hökuməti təmsilçisindən gələn teleqrama görə Azərbaycan hökuməti tərəfindən rus Astarasına 200 nəfər silahlı və 2 top gətirilmiş və 60 nəfər mülki şəxs İran gömrükxanasına hücum etmişdir. Təhqiqat aparın, əgər gömrükxanaya hücum xəbəri doğrudursa, onun aradan qaldırılması və bu tip hadisələrin yenidən baş verməməsi üçün addımlar atıb, əldə edilən nəticə barədə məlumat verin. İran sərhəd məmurlarından da, lazım olan informasiya istəmişəm. Hadisə barəsində yenidən alicənabə xəbər verəcəyəm.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 45

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 142
Tarix: 4 fevral, 1920-ci il.

*Möhtərəm və aliməqəm Nazirlər Kabinetinin
azəməti daimi olsun*

Son günlər ingilislər Azərbaycan üçün 6 min ton un tədarükü görüb və qıtlıqdan doğan inqibalların qarşısını almaq üçün yardımını əsirgəmir. Bundan əlavə silah və döyüş ləvazimatları verməklə hərbi yardım etməyə də hazır olublar. Lakin nigaranlıq və etimadın olmaması hələ də bu qərarın icrasını ləngidir. Hərbi ləvazimatları təhvil vermək üçün hal-hazırda araşdırma ilə məşğuldurlar. Ermənilərin Zəngəzurda etdiyi hücumlar da ingilislərin müdaxiləsi ilə dayandırılmışdır. Lakin diqqət çəkən məqam budur ki, hal-hazırda ingilislər Badkubəyə qoşun gətirməyin problem yaradacağını düşünmüş və bəlkə də onlara görə bunun mənfii nəticəsi olacaqdır. Qafqazda və ya onun hüdudlarında xarici qüvvə olmadıqda isə vəziyyət daha çox bolşeviklərin xeyrinə olur və onların düşüncələrinin inkişafına uyğundur. Bu vəziyyətə susmaq əlverişli olmadığı üçün Kolonel Stoksa təklif etdim ki, ingilis dövləti İran sərhədlərində 10 min nəfərlik iranlı bir qüvvənin təşkilinə kömək etsin və bu qüvvənin nüfuzu altında münasib bir durum yaradıb, onu qoruya bilək. O, araşdırma və müza-

kirələrdən sonra nəhayət təsdiq etdi ki, Azərbaycan sərhədlərində 10 min nizamlı İran qoşununun mövcud olması, bu sərhədlərin bizim nüfuz və tabeçiliyimiz altında olması və bolşevizm təhlükəsini sovuşdurmağa xidmət etmək deməkdir. Düşünürəm ki, əgər diqqət etsəniz mənim təklif və sözlərimin həqiqət olduğunu görəcəksiniz və gələcəkdə İranı bolşevizm təhlükəsindən sovuşdurmaq üçün fəvqəladə ciddiyyət göstərdiyimə görə tərifləyəcəklər. Əlbəttə cənab ali bu məsələlərə dərinlən nəzər salacaq belə bir xidmətin ümumiyyətlə dünyaya və xüsusilə İrana mənfəətini öz ali diqqətində saxlayacaqdır. Mənim irəli sürdüyüm və möhtərəm dövlətin də icrasına razılaşdığı fikri reallaşdıracaqdır. Tehrandan lazım olan addımlar atılacaq və lazım olan təlimat və əmrlər Londona da, göndəriləcək ki, orada ciddi müzakirələrdən sonra belə bir qüvvənin yaradılma vasitələrini tez bir zamanda hazırlasınlar ki, dünyanın ümumi mənafeyinə xidmətdə iranlıların necə ləyaqətli olması üzə çıxsın. Azərbaycan sərhədlərində belə bir qüvvəyə malik olmaqla İran dövlətinin bütün dünya millətlərinin məqsədinin reallaşmasına xidmət göstərmək kimi ümumi rolundan əlavə, qəsb edilmiş ərazimizə nisbətə öz hüququmuzu qoruya bilmək kimi xüsusi rola da malik olacaq. Bununla belə, cənab ali bu məsələyə xüsusilə tam diqqət yetirəcək və əldə edilən nəticələri də söyləyəcəkdir. Bu məktubu teleqramla göndərmək istəsəm də məsələnin əhəmiyyəti və onu simvollarla çevirmək üçün vaxtın azlığını nəzərə alıb, poçt vasitəsilə göndərdim. Londondan gələn və bu gün İrana yola düşməkdə olan təhqiqat komissiyasının siyasi nümayəndəsi ilə bu mövzuda ümumi müzakirələr aparıb, İran sərhədində belə bir qüvvənin labüdlüyü haqqında dəlillərimi söylədim.

Kolonel Stoks da, müzakirələrdə iştirak edirdi. Mənim fikrimi təsdiq və müdafiə etdi. Qalanı cənab alinin mübarək nəzarindən asılıdır.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 46

Tiflisdəki İran Baş Konsulluğundan
Xarici işlər nazirinə
№ 2742
Tarix: 02 fevral, 1920-ci il.

Aliməqam xarici işlər naziri

Badkubədə qaldığım müddətdə ezam edilmiş komisiya və Azərbaycan hökumət rəhbərləri ilə olan müzakirələr haqqında raport yazmamağımın səbəbi, ezam edilmiş komissiyanın sədri cənab seyid Ziyaəddinin bütün müzakirə və addımları cənab baş nazirin – əzəmətiniz daimi olsun – hüzuruna göndərməsi idi. Şübhəsiz ki, həmin möhtərəm nazirlik də, həmin raportlar vasitəsilə baş verənlərdən tam xəbərdar olubdur. Təəsüf ki, əvvələn Azərbaycan hökumət kabineti bir müddət böhran yaşadığından və ikincisi isə həmin hökumət rəhbərlərinin xarici siyasət, dövlət işləri və habelə digər məsələlərdə bir sıra problemlərinin mövcudluğu Badkubədə olan heyətin öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə mane olmuş və ezam edilmiş komissiyanın sədri cənab seyid Ziyaəddinin fəvqəladə ciddi-cəhdinə baxmayaraq, mənim Badkubədə olduğum son 2 həfətəyə qədər önəmli bir nəticə əldə edilməmişdir. Amma hal-hazırda müzakirələrdə uğur əldə etməyə yaxınlıq və ümid edirəm ki, yaxın zamanlarda Azərbaycan hökuməti ilə lazım olan müqavilələri bağlayıb, Tiflisə istiqamət alaraq digər vəzifələri də yerinə yetirəcəyik.

Möhtərəm nazirliyin rəhbərlərinin fikri rahat olsun deyə,
cəsarət edib məktub yazdım.

Müəzziz əl-Dövlə (imzası var)

Dərkənar qeyd edilənlər:

1. Xarici İşlər Nazirliyinin kabinetinə daxil olma tarixi:
22 yanvar, 1920-ci il – № 3088
2. Rus şöbəsi: № 1491 – 23 fevral, 1920-ci il

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 47

Müəzziz əd-Dövlədən (Baqir Kazimi)
Xarici İşlər Nazirliyinə, kabinet idarəsinə
Tarix: 4 fevral, 1920-ci il.

Qurbanın olum

Ötən ayın 7-də yazdığınız dəst-xəti bir neçə gün öncə cənab Fərhəng mənə təqdim etdi və iftixarımıza səbəb oldu. Həzrət alinin mərhəməti ilə qeyd edilən qüsur, Allahın köməyi ilə aradan qaldırıldı və gecə-gündüz, yazılan vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə məşğulam. Nökərinizin burada iş-gücü o qədərdir ki, bir həftədir mehmanxanadan çölə çıxmıram. Hər gün 10-12 saat işləyirəm. Bəzən gecələr saat 2-yə, 3-ə qədər işləyirəm. Şənbə-cümə bilməz və gecə-gündüz mənim üçün fərq etməz. Qaramaların hazırlanması, 10-15 səhifəlik böyük raportların oxunan və səliqəli yazılması, mübarək nəzərinizdən keçən müfəssəl teleqramları simvollaşdırmaq və müəyyən etmək, məktubları saxlamaq və onları nizama salmaq, protokol və bütün yazıları sahmana salmaq, siyasi, hüquqi və s. müqavilələr hazırlamaq, nökrininizin bu sahədə gördüyü mütəmadi xidmətlər sırasındadır. Amma zəhmətkeş və işə aşiq olduğum üçün bütün səmimiyyət və istəyimlə bu işləri görür və ümid edirəm ki, əzəmətli nazirlik tərəfindən bu zəhmətlərim qəbul ediləcəkdir.

Bir müddət öncə özüm haqqında yazdığım şərh ilə mübarək hüzurunuza xatırlama etməkdən savayı bir niy-

yətim yox idi. Çünki həzrət cənab alinin iltifat və mərhəməti nökrinizi elə arxayın və gələcəyə ümidvar edir ki, hər bir mətləbi yazmağı artıq hesab edir, nökriniz üçün etdiyiniz və haqqımı qorumaq üçün bundan sonra edəcəkləriniz barədə təşəkkürdən başqa bir söz söyləməyə cəsarətim çatmır.

Əlbəttə bu məsələlər və işlərin necə inkişaf etməsini həyatın siz cənab ali baş nazirə göndərdiyi geniş teleqram və yazılı raportlardan əldə edə bilərsiniz. Hal-hazırda müzakirə və danışıqlar predmeti olan ümdə məsələ tranzit məsələsidir. İlk öncə Azərbaycan hökuməti tranzit haqqı olaraq 10% istəyirdi. Çox uzun və müfəssəl danışıqlar və xarici vasitələrə təşəbbüs göstəriləndən sonra bir neçə gün öncə keçirilən son iclasda yekun qərarlarının 4% olduğunu bildirəndə bu miqdar bizim üçün qeyri-mümkün olduğuna görə müzakirələr dayandırıldı. Tacirlərin hərəsi bir söz deyir və düşüncələrini tam açmırlar. Bu miqdarı qəbul edərsək Gürcüstan və Batumi də tranzit haqqı istəyəcək və ən azı 10% həddinə gəlib çıxacaqdır. Nəzərə çarpan yeganə yol budur ki, Tiflisdə olan və qayda üzrə tranzitin azad olması məsələsində faydası toxuna bilən böyük dövlətlərin nümayəndələrindən istifadə edərək Qafqaz respublikalarını İran və Avropa üçün pulsuz tranzitə qane etmək lazımdır. Cənab alinin özünün daha yaxşı bildiyi məsələlər və ingilislərin bu yolu bağlayıb, Bağdad yolunu açmaq istəmələri fonunda bunun nə ilə sonuclanaçağı məlum deyil. Başqa bir yol isə bundan ibarətdir ki, İrandan bunlara gələn bütün növ ticarət məhsullarını qadağan etməklə onlara təzyiq edib, pulsuz tranzitə razı salmaq lazımdır. Çünki bir il öncə zorla əldə etdikləri və anbarlarında saxladıqları əşyalar bir neçə aydan

sonra tapılmayacaq və onlar bitəndən sonra İran azuqə və mallarına tələbat yaranacaqdır. Digər tərəfdən əgər Dağıstanın müstəqilliyi tanınarsa, ola bilsin İranın idxal və ixracı Petrovski limanından Novorossiyski limanına keçsin. Bu isə bu gün Badkubəyə olan ehtiyacımızı aradan qaldırır. Hər bir halda məsələlər Nazirlər Kabinetinə bildirildi və onların həlli üçün Tiflisə getməyimizə icazə vermələrini gözləyirik və hələ müəyyən bir göstəriş üçün cavab verilməyib.

Poçt-teleqraf məsələlərində poçt məhsullarının tranziti və poçt məhsullarının ümumi çəkisi məsələləri istisna olmaqla, bütün məsələlərdə razılaşma əldə edilib və bu iki məsələ də yaxın zamanda həyata keçiriləcəkdir. Tranzit məsələsi istisna olmaqla, digər gömrük və ticarət məsələlərində razılaşma əldə edilib və ortada problem yoxdur. Konsulluq, hüquqi və vətəndaşlara dair problem və məsələlərə dair projələr onların türk dilində hazırlanmışdır. Çoxlu müzakirə və əziyyətlərdən sonra qərara alındı ki, alman ilə rus arasında bağlanan konsulluq əhdnaməsi mənbə olaraq götürülsün, tərəflərin tələb və ehtiyaclarını əks etdirən hüquqi, ticari və s. məsələlər də oraya əlavə edilsin. Bu təklifi mən irəli sürmüşəm və arqumentlərim bundan ibarətdir ki, qonşu ərazilər olması, Baltik və Xəzər kimi qapalı bir dənizlə həmsərhəd olmaq, bir-birinin ərazisində çoxlu sayda vətəndaşın olması, vətəndaşların mənafeyinə qorunması və s. baxımından alman ilə rus arasında olan böyük oxşarlığı Azərbaycan ilə İran arasında da müşahidə etmək olar. Ali dövlət İndiyə qədər heç bir dövlətlə xüsusi konsulluq müqaviləsi bağlamadığı və biz də onu əsas götürə bilmədiyimiz üçün daha yaxşı olar ki, son dərəcə diqqət yetirilərək lazım olan əlavələrlə birlikdə

bir müqaviləni əsas götürək. Yaxın 2-3 gün ərzində lazım olan təklifləri hazırlayıb, Azərbaycan dövlətinə təqdim edəcəyik. Bütün məsələlərdə razılıq əldə edildiyi üçün problem yaratmayacaqlarını düşünürəm. Onlar sərhəd mövzularının da xüsusi bir fəsilə yerləşdirildiyi dostluq müqaviləsi bağlanmasını təklif ediblər. Ali dövlətin şimal sərhədlərlə bağlı olan nəzərinin nədən ibarət olması bizə məlum olmadığı və bu barədə göstəriş gəlmədiyini üçün ona nə cavab verəcəyimizi bilmirik.

Qafqazda İran vətəndaşlarının durumunun yaxşılaşdırılması, konsulluqlar üçün xüsusilə də Badkubədə binaların alınması, İttihad və Təməddün mədrəsələrinin sahmana salınması, fars dilində qəzet nəşri və s. barəsində dəqiq araşdırmaların nəticəsi olan yığcam məktublar sizə təqdim edilsə də, təəssüf ki, hələ də cavab verilməyib. Lazım olduğu qədər məktublara diqqət ayrılır. Belə xoşagəlməz durumda Azərbaycan dövlətinin konsulluqları və vətəndaşlarının bizə münasibəti necə olacaq? Yalnız xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski son dərəcə ədəb-ərkan, təvazökarcasına, insaf və yumşaq formada məsələlərin həllinə yardım göstərir. Qalanları kobud, qaba, ədəbsiz olmaqla yanaşı elm və insaniyyət mühitindən uzaqdırlar. Hətta öz mənafe və maraqlarını da ayırd edə bilmirlər. Bu şəxslərlə yanaşı, dövlətin laqeyd qalması fonunda işlərin nə qədər irəli gedə biləcəyini təsəvvür edə bilərsiniz.

Fikrimcə Adil xanla olan görüşlərinizdə ona ezam edilmiş komissiyanın Badkubədə olan durumundan, hökumətin münasibətindən, məsələlərin həllində meydana çıxan çətinliklərdən məmnun qalmadığınızı açıq-aşkar söyləyin. Bu cür davam edəcəyi təqdirdə müzakirələri kəşib Tiflisə gedəcəyik. Digər tərəfdən dövlət heyətin istəklərini

yerinə yetirməkdən çəkinməsin və təkliflərin icrası haqqında daha tez qərar qəbul etsin.

Addımlar barədə raport yazmağı tapşırduğunuz üçün cəsarət etdim. Həmişə əmrlərinizin icrasını və tabe olduğum dəst-xətlərin intizarındayam. Şövkət və əzəmətiniz daimi olsun.

Nökər Müəzziz əd-Dövlə (imzası var)

Dərkənar qeyd edilənlər:

Kabinet idarəsi raportun çatdığını yazıb və mühüm məsələləri də raport etmələri üçün təkid edin.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 48

Tiflisdəki İran konsulu Müəzziz əd-Dövlədən
Qafqaza ezam edilmiş komissiyaya
Tarix: 8 dekabr, 1919-cu il.

İrənin Qafqazdakı möhtərəm komissiyası

Möhtərəm komissiyanın icazəsi olmadan və zəruri araşdırmalar aparılmadan daxili və ya xarici vətəndaş olmasından asılı olmayaraq İrana səfər edən şəxslərin pasportlarına viza vurulmaması ilə bağlı 107 №-li məktub gəlib çatdı. Digər bölgələrin məmurları və baş konsulluğun işçilərinə göstərişin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan tapşırıqlar verilməsinə baxmayaraq, möhtərəm nəzərinizə çatdırmağı zəruri hesab edirəm ki, İran vətəndaşları və ali dövlətin məmurları üçün həmin göstərişin icrası bir sıra problem və çətinliklər yaradacaqdır. Çünki xarici vətəndaşların qeyd edilən yerlərə hücum etməsi və ərzağın az olması Qafqazın yeni təsis edilmiş hökumətlərini, xarici vətəndaşların bir müddət öncə Qafqazın şəhərlərindən deport edilərək, öz vətənlərinə yola salınması prosesini başlatmış və tam ciddiyətlə icra edilir. Bu isə o deməkdir ki, heç bir halda əksəriyyəti fəhlə və yoxsul şəxslər olan İran vətəndaşlarına İrana gediş vizası almaq üçün bir müddət gözləmələrini və müəyyən məbləğdə ziyanə düşəcəklərini izah etmək olmaz. Bundan əlavə, əgər Qafqazın yeni təsis edilmiş hökumətləri bu məsələdən xəbərdar olsalar ki, ali dövlət öz vətəndaşlarını ölkəyə buraxmaq üçün sərhədləri bağlayıb və ali dövlət tərəfindən İran və-

təndaşlarına İrana getmək üçün çoxlu problemlər yaradılır, şübhəsiz ki, İran vətəndaşlarını öz ərazilərindən çıxarmağa daha ciddi yanaşacaq və nəticədə İran vətəndaşlarının əziyyəti, dövlət məmurlarının isə problemləri artacaqdır. Bundan əlavə, məmurlar üçün digər problemlər də, yarana bilər ki, onları burada izah etməkdən hələlik sərəf-nəzər edirəm. Buna görə də fikrimcə səlah (uyğun) bilərsinizsə həmin təlimatı öz vətənlərinə səfər edən İran vətəndaşlarına şamil etməyək. Sadəcə ali dövlətin sərhəd məmurlarına lazımı orqanlar tərəfindən təkidlə tapşırılsın ki, ölkəyə daxil olan şəxslərin məqsəd və kimliyinə son dərəcə diqqət edib, şübhələndiyi şəxsi istintaqa və sorğusuala cəlb etsinlər. Dövlətin bəqası naminə cəsəratlə ərz etdim.

Müəzziz əd-Dövlə
1920-ci il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 49

Tiflisdəki İran konsulluğundan
Xarici İşlər Nazirliyinə
№ 3785
Tarix: 05 fevral, 1920-ci il.

Alıməqam xarici işlər naziri

Azərbaycan hökumət rəhbərlərinin Osmanlı propağandaçılarının təsiri və hadisələrin gedişatından xəbərsiz halda ezam edilmiş komissiyanın təklifləri müqabilində problem yaratması, qəbul ediləsi mümkün olmayan təkliflər irəli sürməsi, habelə Tiflisdən gələn məlumatlarda İstanbultdan bəzi şəxslərin gələrək müsəlmanlar və xüsusilə də, iranlılar arasında çaxnaşma yaratmaq və bolşevik ideyalarını yaymağa cəhd etməsi və cənab baş nazirdən gələn şifrəli teleqram, seyid Ziyaəddinin məni müvəqqəti olaraq Tiflisə göndərməsinə zəruri etdi. İlk öncə Tiflisdə yerləşən ingilis siyasi komissiyasının rəisi mister Vardarp və digər xarici komissiyaların rəhbərləri ilə Azərbaycan hökumətinin yaratdığı bir sıra çətinlikləri müzakirə etməli, lazım olarsa onları ezam edilmiş komissiya ilə Azərbaycan hökuməti arasında olan fikir ayrılıqlarını həll etmək üçün Tiflisdə birgə konfransın çağırılmasına razı salmalı idim. Həm də, Gürcüstan hökumət rəhbərləri ilə bir sıra müzakirələr apararaq İranla əlaqələr yaratmağın əhəmiyyətini onlara izah etməklə ezam edilən komissiyanın gəlməsi üçün münasib şərait yaratmalı idim. Bundan əlavə osmanlıların təhriki ilə bir neçə iranlı mühacirin iranlılar arasında

bolşevizmi yaymaq məqsədi ilə apardıqları təbliğat və hökumətin bu təbliğatın qarşısını almaq üçün ciddi addımlar atmasını müzakirə etməli, məsələ qəlizləşmədən həmin şəxslərin sürgün və rədd edilməsinə nail olmalı idim. Bu barədə şəxsən araşdırma aparmalı, cənabların təşkilatını bağlayaraq, onların puç və batıl məqsəd və niyyətlərinin qarşısını almaq lazım idi. Buna görə də iki həftə öncə Tiflisə gəldim. İlk növbədə ingilis siyasi komissiyasının rəhbəri cənab Vardarp ilə görüşərək Badkubədəki durum, orada baş verən proseslər və Azərbaycan hökumət rəhbərlərinin ezam edilmiş komissiyanın təklifləri qarşısında problemlər yaratması haqqında danışdım və bildirdim ki, ezam edilmiş komissiyanın rəhbərləri nəhayət, Azərbaycan hökumət rəhbərləri ilə edilən müzakirələri saxlamağa məcbur qalaraq Tiflisə gələcək və burada sizin iştirakınız, maraqlı dövlətlərin nümayəndələri və Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətləri ilə konfrans təşkil edərək ümumi mənafeyə xidmət edən ticari problemlərin həllinə çalışacaqdır. Xüsusilə də, ondan xahiş etdim ki, ezam edilmiş komissiyanın hədəflərinin reallaşmasına yardım edib, bu barədə öz fikrini bildirsən. O, cavab verdi ki, mən ali dövlətin mənafehlərinin qorunması, Avropa ilə İran arasında ticarət yolunun açılması, ezam edilmiş komissiyanın hədəflərinin reallaşmasına hər cür yardım etməyə hazırım. 2-3 gün sonra Azərbaycan hökumətinin müstəqilliyi münasibətilə Badkubəyə gedəcəyəm və çalışacağam ki, orada Azərbaycan hökumət rəhbərlərinin diqqətinə İran dövləti ilə ticarət və dövlət münasibətlərini yaratmaqla əldə edilə biləcək gözəl nəticələrə yönəldib onları ezam edilmiş komissiyanın öz vəzifələrini icra etməsi üçün heç bir çətinlik yaratmamalarına və bu işi tezliklə sona çatdırmalarına məcbur edəm. Əgər görsəm

ki, bununla belə bir nəticə almaq olmur, o zaman sizin də dediyiniz kimi ezam edilmiş komissiyanın rəhbəri cənab seyid Ziyaəddin deyəcəm ki, Azərbaycan hökuməti ilə olan müzakirələri dayandırıb, Tiflisə gəlsin və burada ümumi bir konfrans təşkil edərək ticari problemlərin həllinə nail olaq. Mən bu barədə dərhal cənab seyid Ziyaəddinə xəbər verdim. Son yazdığından belə məlum oldu ki, mister Vardarın Badkubəyə səfəri və onun Azərbaycan hökumət rəhbərlərinə dediklərinin nəticəsi yaxşı olub və ümid edirik ki, ezam edilmiş komissiya ən yaxın zamanda öz hədəflərinə nail olacaqdır. İkincisi baş nazir Jorjdani və Gürcüstan dövlətinin xarici işlər naziri Kələçqori ilə təkbətək görüşərək İran dövlətinin qədim arzularından olan Gürcüstan dövlətinin müstəqilliyi münasibətilə təbrik edib bildirdim ki, İran dövləti həmişə Qafqaz millətlərinin müstəqil olmasını arzulayıb. Millətlərinin əxlaq, mədəniyyət və milliyət baxımından İran milləti ilə tarixi bağlılığı olan dövlətlərlə qonşu olmağını arzulamışıq. Bu gün İran dövləti maddi və mənəvi baxımdan Qafqazın yeni təsis edilmiş hökumətlərinə yardım edə biləcək yeganə dövlətdir. İran dövləti Qafqaz millətləri, xüsusən də son 1 əsrdə əlaqələrin kəsildiyi Gürcüstan ilə yenidən əlaqələri bərpa edərək, dostluq və ticarət səhifəsi açsın. Buna görə də digər dövlətlərdən öncə praktik olaraq Qafqazın yeni təsis edilmiş hökumətlərini tanımaq, dostluq əlaqələri yaratmaq və ticarət müqavilələri bağlamaq üçün bir komissiya yaradaraq Qafqaza göndərdi. Digər tərəfdən də Londonda olan xarici işlər nazirimiz vasitəsilə Qafqazın yeni yaradılmış hökumətlərinin tanınması üçün təşəbbüs göstərmiş və addımlar atılmışdır. Son dərcə sevindirici haldır ki, şükürlər olsun Allaha, nəhayət, atılan addımların nəticəsi var, İranın dostu və

müttəfiqi olan ingilis dövlətinin yardımı ilə atılan addımlar öz bəhrəsini verir. Ezam edilmiş komissiya çox təəssüf ki, Azərbaycan hökumət rəhbərlərinin yaratdığı çətinliklər və onların İranla əlaqələr qurmağa etinasız yanaşması səbəbindən Badkubədə məəttəl qalıb və Gürcüstana gələ bilməyibdir. Lakin ümidvaram ki, ezam edilmiş komissiya tezliklə Tiflisə gələrək Gürcüstan hökuməti və milləti ilə İran dövlət və millətinin tarixi əlaqələrinin bərpasına nail olacaqdır. Baş nazir və xarici işlər naziri mənim sözlərimdən son dərəcə məmnun qalıb, İran dövləti ilə ticarət və dostluq əlaqələrinin yaradılacağından şad olduğunu bildirib, Azərbaycan hökumətinin öz maraqlarının ziddinə gedərək, İranla dostluq əlaqələrinin qurulmasına lazımı diqqət ayırmamasından çox təəssüf edərək, İran komissiyasının gəlişini intizarla gözlədiyini açıq-aşkar bildirdi. Komissiyanın təkliflərini qəbul etməyə səmimi qəlbədən hazırıq. Son günlər Tiflisdə iranlılar arasında Osmanlı propaqandaçıları tərəfindən başlanan bəzi bolşevik təbliğatları və buranı özləri üçün mərkəz qərar verməklə İrana təbliğatçı göndərərək xalqı təhrik etməyə çalışmalarını söyləyib dedim ki, həmin təbliğatın qarşısının alınması üçün ciddi addımlar atılmazsa, osmanlı əlaltılarının hökumət tərəfindən sürgün və qovulmasına nail olunmazsa, məsələ tədricən qəlizləşəcək və Badkubədə olduğu kimi hökumət onun qarşısını almaqda çətinlik çəkəcək və bolşevizm tədricən ümumi təhlükəsizliyi təhdid edəcəkdir. O bu məsələdə də, həmrəylik göstərərək bildirdi ki, bizim hökumətin proqramı bolşevizmə ziddir və bolşevik təbliğatının qarşısını almağı zəruri hesab edirik. Heç vaxt razı olmarıq ki, Badkubədə olduğu kimi Osmanlı propaqandası burada da, fəaliyyətə başlayaraq inqilab üçün zəmin hazırlasınlar. Sizinlə bu məsələdə həmrəylik və buranı

İranda aparılan əməliyyatlar üçün mərkəzə çevirən şəxslərə qarşı sizin nəzərinizə uyğun olaraq addımlar atmağa hazırıq. Xülasə, komissiyanın hədəflərinin reallaşması üçün mənim onlarla apardığım müzakirələr əlverişli zəmin hazırladı və mənə aydın oldu ki, onlar İranla dostluq əlaqələri qurmağa çox meyillidirlər və bunu da başa düşüblər ki, İranla dostluq əlaqələri qurmaq, eyni zamanda ingilis dövləti ilə də dostluq əlaqələri qurmaqda uğur əldə etmək deməkdir. Son günlər Gürcüstan hökumət rəhbərlərinin fikirlərində əvvəlki ilə müqayisədə çox dəyişikliklər baş verib və başa düşüblər ki, onların ərazi bütövlüyü və xoşbəxtliyinə səbəb ola biləcək yeganə dövlət varsa o da, ingilis dövlətidir. Bu baxımdan həmin dövlətlə yaxşı münasibətlər qurur və buna görə də ingilis dövlətinin mütəfiqi və dostu olan İran dövləti ilə də əlaqələr qurmağı düşünürlər.

Möhtərəm nazirliyin diqqətinə çatdırmaq istədiyim müzakirələrin xülasəsi bunlardan ibarətdir. Məsələləri geniş formada ezam edilmiş komissiyanın rəhbəri cənab Seyid Ziyaəddinə də bildirəcəm və onu həmişə olduğu kimi öz müzakirə və addımlarımla tanış edəcəyəm.

Müəzziz əd-Dövlə (imzası var)

Dərkənardə qeyd edilənlər:

1. Rus idarəsi

2. Xarici İşlər Nazirliyinin kabinəsinə daxil olmuşdur.

24 yanvar, 1920-ci il. № 3166

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 50

Tiflisdəki İran konsulluğundan

Xarici İşlər Nazirliyinə

№ 2793

Tarix: 05 fevral, 1920-ci il.

Aliməqam xarici işlər naziri

Ezam edilmiş komissiya tərəfindən baş konsulluğa İrana səfər edən daxili və xarici vətəndaşlara aid göndərilən təlimatın surətini baş konsulluğun ona cavab olaraq yazdığı şərhin surəti ilə birlikdə möhtərəm nazirliyin rəhbərliyinə göndərir və diqqətinizi son dərəcə əhəmiyyətli olan şərhin məzmununa yönəldirik. Açıq aşkar bildiririk ki, ezam edilmiş komissiyanın İran vətəndaşları barəsində təlimatına dərhal dəyişiklik edilməzsə, Qafqaziyədə ali dövlətin məmurları və İran vətəndaşları üçün böyük çətinlik və problemlər yaranacaqdır. Möhtərəm nazirliyin təcili olaraq atacağı addımların intizarındaydıq.

Müəzziz əd-Dövlə (imzası var)

Dərkənardə qeyd edilənlər:

1. Rus şöbəsi ünvana çatdırın.

2. Mülahizə edildi, təbii ki, komissiya rəhbəri bu iradınızın cavabını baş konsulluğa göndərmişdir.

3. Xarici İşlər Nazirliyinə bildirilsin.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 51

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 148
Əlavə: İki qoşma
Tarix: 7 fevral, 1920-ci il.

Aliməqam Xarici İşlər Nazirliyinin əzəməti əbədi olsun

Badkubəyə daxil olandan sonra burada ali dövlətin hədəflərinin reallaşması üçün çoxlu xərclərə ehtiyac olacağını başa düşdüm. Dövlətin nəzərinə çatdırım ki, ağır büdcəni yükləmək xoşagəlməz olsa da, digər tərəfdən lazım olan sərmayə və məsrəf olmadan hədəfləri reallaşdırmaq qeyri-mümkün olacaqdır. Xüsusilə də, fikrimcə hər bir şeydən öncə dövlətin abır və heysiyyətini qorumaq məqsədi ilə Qafqaziyədə iranlı fəhlələr üçün pasport pul-suz olmalı və ya onların qiyməti 2 tıməndən iki qrana qədər azaldılmalıdır. Şübhəsiz ki, pasport rüsumunun ləğv edilməsi və ya azaldılmasını yeni büdcə qarşılıya bilmədiyi və həm də, gələcəkdə dövlətin hədəflərini reallaşdırmaq üçün əlavə resursların əldə edilməsi zərurəti, Badkubəyə gələndən sonra məndə İrana idxal edilən Badkubə neftinin qiymətinin bir qədər artırılmasının labüd olduğu fikrini formalaşdırdı.

Neftin gömrük qiymətini artırmaq üçün bəhanə də mövcuddur. Çünki əvvəllər Rusiya dövləti öz neft ixracı üçün gömrük haqqı almasa da, Azərbaycanın müstəqilliyi elan ediləndən sonra Badkubə hökuməti ali dövlət rəh-

bərlərinə müraciət etmədən Badkubədə neftin qiymətinə uyğun olmayan tərzdə çoxlu rüsum tətbiq etmiş, müntəzəm surətdə alır və almaqdadır.

Ona görə də bu məsələ barədə qərar vermədən öncə ezam edilmiş komissiya üzvləri, gömrük və ticarət nümayəndələri, baş konsul və Badkubə konsulu ilə müzakirələr etmişdim. Bu məsələdə onların hamısı məndən fərqli düşüncələrə sahibdirlər. Onların fərqli düşüncələrinin səbəbi isə ümum əhalinin tələbatı olan ticarət malına əlavə gömrük rüsumunun artırılmasına lüzum görmürdülər. Mən də bir batman neftə 10 şahının əlavə edilməsini əhali üçün fəvqəladə çətinlik yaratmayacağını arqumentlərlə isbat etdim. Çünki İranda neftin qiymətini baha olmasının səbəbi icarə vasitələrinə görədir. Ənzəlindən Tehrana qədər hər bir batmandan artıq neft üçün 5 qran icarə haqqı əlavə olaraq üzərinə gəlir. Dövlət kasıblara rəhm etmək istəyirsə, nəqliyyat sahəsində güzəştləri artırmalıdır ki, bu da məmləkətin maliyyə durumunun yaxşılaşdırılması ilə mümkündür. Bu gün İranda icarə haqqının çox olmasının səbəbi dövlətin nəqliyyat vasitələrini tədarük etməkdə maliyyə gücsüzlüyünə görədir. Digər tərəfdən İranda yoxsul və kəndlilər neft istehlakı və işıqdan məhrumdurlar. Əksər kənd və qəsəbələrdə kiçik yağ və digər şeylər istehlak edilir. Ümumiyyətlə neft istehlakı varlı və zəngin insanlara aiddir. Bundan əlavə Tehrandə bir batman neftin¹ qiyməti təqribən 2 qrandır². Ona görə də bir 10 şahının³ əlavə

¹ Təqribən 3 kiloqram – tərcüməçi.

² Qacarlar dövrü və Pəhləvilərin hakimiyyətinin ilk illərində işlədilən pul vahidi. 24 noxud ağırlığında olan gümüş sikkə idi. Təqribən indiki 1 rial – tərcüməçi.

³ Qacarlar dövründə və Pəhləvilərin hakimiyyətinin ilk illərində işlədilən pul vahidi. Rialın iyirmidə bir hissəsi olan xırda pul – tərcüməçi.

edilməsi heç kəsə çətinlik yaratmaz. Lakin il ərzində xəzinəyə böyük məbləğdə pulun axınına səbəb olar. Habelə gömrük qiymətlərinə yenidən baxılmağı da xatırladım və bildirdim ki, bu addımdan sonra İrana idxal edilən bütün qiymətlərdə artım olacaqdır. Ölkənin maliyyə durumu reallığında bu cür yükləmələr kasıbların xeyrinədir. Çünki dövlət onların asayışı üçün maliyyə vəsaiti əldə edəcəkdir. Nəhayət, uzun müzakirələrdən sonra ezam edilmiş komissiyanın üzvləri razılaştı. Gömrük nümayəndəsi də, dediklərimin hamısını təsdiq etdi. Dərhal, əvvəlki illərlə müqayisədə İrana idxal edilən neftdə azalma müşahidə edilən 1917–1918-ci illərin statistik göstəricilərini ortaya qoydu. Müharibədən öncəki qiymət, Azərbaycan hökumətinin qəbul etmədiyi və İsmayıl xan Ziyadxanovun bağladığı müqavilədəki qiymət və icra ediləsi olan yeni qiymətlər arasında böyük fərq müşahidə edildi (yeni qiymətə uyğun əldə edilən rüsumlar 600 min tündəndən artıq olur və bu da Ziyadxanov [ilə bağlanılan müqavilədəki] məzənnə ilə fərqi 450 min tündəndən artıq olması deməkdir)¹. Bunun ardınca 5 dekabrda Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyində keçirilən iclasda Azərbaycan hökumətinə yeni qiyməti qəbul etdirməyə cəhd etdik və Azərbaycan dövlətinin İrana müraciət etmədən Bakubə neft ixracına yeni qiymətin tətbiqini bəhanə edib bildirdim ki, biz də İranın neftə dair gömrük qiymətlərini artırmaq istəyirik. Sonra arqumentlər gətirərək bildirdim ki, bu qiymət artımı heç bir halda Azərbaycan və neft ticarətinə zərər vurmayaçaqdır. Bu məsələ ümumiyyətlə Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən razılıq sükutu ilə qəbul edildi. 8 dekabr çərşənbə axşamı İran ilə Azərbaycan arasında keçirilən iclasda yenə

¹ Bu iki sətir fərqli dəst-xətlə əlavə edilmişdir.

bu məsələ gündəliyə çıxarıldı və gömrük idarəsinin nümayəndəsi olan Tərcüman əl-Sultan komissiyasının fikirlərini müdafiə etdi. Həmin görüşdəki müzakirələrin surətini ixtisarla bu raporta əlavə edirəm.

İndiyə qədər bu məsələ barəsində raport göndərməməyimin səbəbi nəticənin əldə edilməsini və Azərbaycan dövlətinin qəbul etməsini gözləməyim və yekun nəticəni mübarək hüzurunuza arz etmək istəyimlə bağlı idi.

Tranzit məsələsinə dair problemlərə görə ticari müzakirələrin saxlandığı belə bir vaxtda yeni qiymətin icrası üçün ən gözəl şərait və fürsət yaranıb. Çoxlu qanədici dəlillərə əsasən söyləyə bilərik ki, bu qiymətin icra edilməsi fonunda dövlət xəzinəsinə çoxlu məbləğdə pul əlavə ediləcəyi ilə yanaşı, məmləkət və əhaliyə də heç bir zərər və mənfi təsiri olmayacaq. Onu Azərbaycan dövlətinə qəbul etdirmək isə icra edildikdən sonra asan olacaqdır.

Buna görə də aliməqamdan xahiş edirəm ki, razılaşaçağınız təqdirdə gömrük idarəsinə 21 fevraldan (esfənd ayının 1-dən – tərcüməçi) etibarən yeni qiyməti tətbiq etmələri barədə əmr verəsiniz. Ondan gələn gəlirləri də, 2-3 il müddətinə Qafqaziyyədə konsulluqlar üçün bina alınması, iranlıların mədrəsə və məriflənmə, ali dövlətin hədəflərinin reallaşması, məmurların büdcəsi və s. məsələlərə sərf etsinlər. Bir məsələni də bildirməyi zəruri hesab edirəm ki, əgər bir batman üçün əlavə olaraq 10 şahı almağı əmr etmək istəyirsinizsə, yaxşı olar ki, öncə hər bir batman üçün 15 şahı tələb edilsin. Çünki Azərbaycan dövləti ilə müzakirələr aparıb, nəhayət, həmin 10 şahıda dayanacağıq. Xahiş edirik ki, qərar veriləcəyi təqdirdə bunu mənə teleqramla bildirəsiniz. Əmriniz, mübarək əmrdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqələdə komissiyasının möhürü var. 1919-cu il.

Dərkənarda qeyd edilənlər

Surəti yazıldı və maliyyə nazirliyinə göndərildi.

148 №-li raporta əlavə

08 dekabr, 1919-cu il şənbə günü axşam saat 18:30-da gömrük məsələlərinə dair Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin binasında görüş keçirildi. Azərbaycan hökumətini bu görüşdə ticarət naziri cənab Əminov, Adil xan Ziyadxanov, maliyyə nazirinin müavini Abrikos, ticarət və sənaye nazirliyində ticarət şöbəsinin müdiri Piterjisk, xarici işlər nazirinin katibi Abdulla bəy, poçt və teleqraf nazirinin nümayəndəsi Abbas bəy Ağayev, ezam edilmiş komissiya tərəfindən isə hacı Mirzə Musa xan, Tərcüman əl-Sultan, Müəzziz əd-Dövlə və bir də Badkubə konsulu Said əl-Vüzərə təmsil edirdilər (Xudadat bəy parlamentdə məşğul olduğu üçün komissiyada iştirak edə bilmədiyinə görə üzr istəmişdi). Ticarət naziri rus dilində yazılan Azərbaycan dövlət gömrük təkliflərini təqdim edəndən sonra gömrük məsələlərinə dair müzakirələr başlandı. Azərbaycan tərəfi əsasən iki məsələ üzərində dayanmışdı. Birincisi, neft gömrüyünün əlavə olmasından sonra ingilis neftinin (cənub nefti nəzərdə tutulur) Badkubə nefti ilə rəqabət apara biləcəyi ilə bağlı idi. Digəri isə neftin qiymətinin artması fonunda camaatın ona qənaət etməsinə və nəticə etibarilə İrana ixracın azalması idi. Son sözləri bu idi ki, Azərbaycan dövləti Azərbaycandan İrana gedən digər mallara gömrük qiymətinin əlavə edilməsini və neftin qiymətinin olduğu kimi qalması şərtinə hazırdır. Cənab Tərcüman əl-Sultan deyilənlərə tək-tək cavab verərək, is-

bat etməyə çalışdı ki, İrənin cənub nefti cənubdan başqa digər ərazilərdə istehlak edilmir. Ona görə də Badkubə neftinə rəqib deyildir. Bundan əlavə dövlət yeni gömrük qiymətlərində cənub neftinin gömrük qiymətlərini də artırmağı planlaşdırır və İrənin şimal ərazilərində yalnız Badkubə nefti istehlak edilir. Son bir neçə ildə baş verənlər və neftin qiymətinin artması onu sübut etdi ki, neftin qiyməti nə qədər qalxırsa qalxсын camaat onu istehlak etməkdə davam edir. Zənginlər və orta təbəqə, hətta aşağı təbəqələr üçün bir çarəkə¹ iki şahının əlavə edilməsinin elə də ciddi təsiri olmayacaq, neft istehlakı azalmayacaq və Azərbaycan da ticarətdən zərər görməyəcəkdir. Gömrük qiymətinin artmasının benzinə heç bir təsiri yoxdur. Çünki yalnız zəngin insanların avtomobilləri var və qiymət artımının onlar üçün fərq yoxdur. İrənin Azərbaycandan bu məsələdə xahiş etməsi, əslində onun gəlirlərinin artması üçündür. Azərbaycanın zərərinə sonuclanacağını bilsə, ümumiyyətlə belə bir xahiş etməzdi.

İrənin gömrük təklifləri fars dilində yazıldığından cənab Said əl-Vüzərə tərəfindən türk dilinə tərcümə edildi və Azərbaycan nümayəndələri ondan qeydlər götürdükdən sonra cənab Tərcüman əl-Sultan hər biri haqqında izahat verdi. Əksər maddələr Azərbaycan tərəfindən qəbul etdi. Yalnız icbari sığorta məsələsinə çatanda bildirdilər ki, Azərbaycan dövləti Qafqaz Merkuri şirkətinə əmr edə bilməz və bizim tacirlər də, onlara icbari sığorta verməyimizi tələb edirlər. İran dövləti bizimlə razılışıb, bu icbari sığortanı dayandırmalıdır. Maliyyə nazirinin müavini gömrüyün son statistik göstəricilərini oxumaq üçün müvəqqəti olaraq ona verməyimi xahiş etdi və onun bu

¹ Təqribən 750 qram – tərcüməçi.

xahişi qəbul edildi. İranın gömrük təkliflərinin tərcümə edilərək Azərbaycan nümayəndələrinə verilməsinə qərar verildi. Ticarət naziri bildirdi ki, Tehranda İsmayıl xan Ziyadxanovla bağlanan müqavilədə Azərbaycan dövlətinin manatın qiymətinin kontorlu müqabilində mal və ya onun düzgün qiymətini hesablayaraq verməli olduğunu qeyd etmişiniz. Bu ticarət işidirsə, bunun Azərbaycan dövlətinə nə aidiyyəti var? Cavab verildi ki, bu maddənin qeyd edilməsinin səbəbi Azərbaycan dövlətini işlər görərək pulun infilyasiyasının qarşısını almağa məcbur etməkdir. Bununla da, iranlı tacirlər ziyan görməməlidir. Tərcümələrə hazır olandan sonra yenidən görüş təşkil edilməsi qərar alındı.

Surəti köçürülərək möhtərəm maliyyə nazirliyinə göndərildi.

148 №-li raporta əlavə

Ziyadxanovun müqaviləsi, ondan öncəki və yeni təklif edilən gömrük rüsumlarına əsasən neft idxalının surəti və bir il ərzində Ziyadxanovun müqaviləsi, ondan öncəki və yeni təklif edilən qiymətlər arasındakı fərq:

İlkin qiymət olan üç şahı qiymətinə 10 batman üçün gömrük rüsumu: 177/368/55 qran.

1917–1918-ci illərdə qablaşdırılmadan idxal edilən neftin miqdarı: 11/824/571 batman.

Ziyadxanovun müqaviləsində əksini tapan 2 şahı qiymətinə 1 batman üçün gömrük rüsumu: 1/182/457/10 qran.

Yeni təklifdə öz əksini tapan 7 şahı qiymətinə 1 batman üçün gömrük rüsumu: 4/138/599/85 qran.

İlkin qiymətlə əldə edilən 3 şahı qiymətinə 10 batman rüsum ilə yeni təklif edilən 7 şahı qiymətinə 1 batman arasındakı fərq: 3/961/231/30 qran.

Ziyadxanovun müqaviləsində əksini tapan 2 şahı qiymətinə 1 batman üçün rüsum ilə yeni təklif edilən 7 şahı qiymətinə 1 batman üçün rüsum arasındakı fərq: 2/956/142/75 qran.

1917–1918-ci illərdə çəllək, boçka və s. də idxal edilən neftin miqdarı qablaşdırma ölçüsü ilə 4/687/881 batman.

Əvvəlki qiymətə görə, 5 şahılıq qiymətə 10 batman üçün qablaşdırma ölçüsü ilə gömrük rüsumu: 117/197/025 qran.

Ziyadxanovun müqaviləsinə uyğun 3 şahılıq qiymətə 1 batman üçün qablaşdırma ölçüsü ilə gömrük rüsumu: 703/182/15 qran.

Yeni təklifə uyğun olaraq 10 şahı qiymətinə 1 batman üçün qablaşdırma ölçüsü ilə gömrük rüsumu: 2/343/940/50 qran.

İlkin qiymətlə əldə edilən 5 şahı qiymətinə 10 batman qablaşdırma ölçüsü ilə yeni təklif edilən 10 şahı qiymətinə 1 batman qablaşdırma ölçülü rüsum arasındakı fərq: 2/226/743/50 qran.

Ziyadxanovun müqaviləsində əksini tapan qiymət 3 şahı qiymətinə 1 batman qablaşdırma ölçüsü ilə yeni təklif edilən 10 şahı qiymətinə 1 batman qablaşdırma ölçülü rüsum arasındakı fərq: 1/640/758/35 qran.

Əvvəlki və yeni təklif edilən qiymətlərə görə qablaşdırılmadan idxal edilən neftin rüsumu ilə çəllək və s. formada idxal edilən neftin rüsumu arasındakı fərq məc-musu: 6/187/974/80 qran.

Ziyadxanovun müqaviləsində əksini tapan və yeni təklif edilən qiymətlərə görə qablaşdırılmadan idxal edilən neftin rüsumu ilə çəllək və s. formada idxal edilən neftin rüsumu arasındakı fərq məcmusu: 4/596/901/10 qran.

Həmin ilin statistik göstərcilərində benzin də neftin tərkib hissəsi hesab edilir. Ona görə də benzinin rüsumu haqqında dəqiq fərq təyin etmək olmur. Lakin əvvəlki, Ziyadxanovun müqaviləsində əksini tapan və yeni təklif edilən qiymətlərə uyğun olaraq alınan rüsum arasında olan mühüm fərqdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, benzin rüsumu arasındakı fərq də mühüm məbləğ olmuşdur.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqələdə komissiyasının möhürü var. 1919-cu il.

Dərkənarada qeyd edilənlər

Surəti yazıldı və maliyyə nazirliyinə göndərildi.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 52

Poçt idarəsinin direktorundan

Poçt və Teleqraf Nazirliyinə

№ 4018

Tarix: 12 fevral, 1920-ci il.

Dərin hörmətlə mübarək nəzərinizə çatdırıram ki, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin nümayəndəsinin Badkubədə həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Badkubədə olan İtalya dövlətinin hərbi məmur heyəti İran poçtunun Qafqaz yolu ilə öz məmləkətlərinə və ya əksinə daşımaçılığını qəbul edib. Bundan əlavə ali dövlətin nümayəndəsi bir sıra işlər görərək təkcə bu iki dövlətin poçtlarının İtaliya hərbi heyəti tərəfindən daşınması ilə nəticələnməyib, həm də İrandan İngiltərə, Fransa, Belçika və Amerikaya və ya əksinə daşınan poçtların da həmin heyət tərəfindən gəlib-gedərkən daşınmasını razılaşdırıb.

Bu məsələnin Tehran və Rəşt ofislərində dərhal həll edilməsini gözləməklə yanaşı, göstəriş verdim ki, Tehrandan İtaliyaya yola salınan kisələrin içərisinə Avropa və Amerikaya gedən məktubları da qoyub, Badkubəyə yollasınlar.

Şübhəsiz ki, bütün bu addımlar müvəqqətidir və Qafqaz yolu ilə tranzit məsələsinə dair Azərbaycan dövləti ilə olan müzakirələrin sonunu gözləyirik.

Bununla belə, həmin respublikanın dövlət nümayəndəsi ilə müzakirələrə başlayıb tranzit məsələsində tez qərar vermələrinə nail olmağınız xahiş olunur.

Poçt idarəsinin direktoru. Surəti əslinə uyğundur.

Möhür vardır.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 53

Nazirlər Kabinetindən
Gilan hökuməti canişini Əhməd Azəriyə
Qeydiyyat kitabının № 7907
Göndərilmə tarixi: 13 fevral, 1920-ci il.
Təcili teleqram
Rəşt

*Gilan hökuməti canişini alicənab Əhməd xan
Azəri – ömrün uzun olsun*

Cənab seyid Ziyaəddinin 135 N teleqramı nəzərdən keçirildi və orada qeyd edilənlər barəsində gömrük idarələrinə lazım olan təlimatlar verildi. Badkubədən səfər edənlərin qadağan edilməsi məsələsinə gəlincə məmurlara onlara pasport verməmək barədə əmr edilmişdir. Lakin ola bilsin Azərbaycan dövlət məmurları onlardan pasport tələb etməsin və ya bir qrup şəxs pasportu olmadan ölkəyə qaçaq yolu ilə səfər etsinlər. Buna görə də, pasport verməmək təkə kifayət etmir, Ənzəli və digər yerlərdə xüsusi məmurlar qoyulmalı və onlara tapşırılmalıdır ki, dövlət qulluqçusu və tacirlər istisna olmaqla hər kəsə mane olsunlar. Alicənab özü şəxsən bu işin dəqiq yerinə yetirilməsinə nəzarət etsin. Habelə elan verərək bütün insanlara çatdırın ki, Azərbaycan dövlətinin qadağası var deyərək səfər etmək xəyalına düşməyin. Cənab seyid Ziyaəddinin öz teleqramında qeyd etdiyi kimi Badkubəyə gələn müsafirlərin hamısının yoxlanması və tica-

rət məlinin ixracının qadağan olması məsələsində də, gömrük idarəsinə verilən təlimata tam uyğun olaraq verilən hökmün icrasına yardım edin. Mazandaran hökumətinə də Badkubə müsafirlərinin qarşısının alınması üçün lazım olan məlumat verilmişdir.

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 54

Xarici İşlər Nazirliyindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbəiyə
Xüsusi № 1344
Tarix: 13 fevral, 1920-ci il.

Cənab seyid Ziyaəddin, Qafqaz Azərbaycanının nümayəndəsi, Cabbar bəyi Ənzilədə olan agent kimi təqdim edir.

1) Oradakı məmurların İrənin müxtəlif yerlərinə ezam edilməsi haqqında qərar vermişiniz yoxsa yox?

2) Bu şəxs kimdir və onu qəbul etmək olar yoxsa yox?

Dövlətin qarşısını almağa məcbur olduğu şübhəli şəxsləri Qafqaz azərbaycanlıları əsaslandırmaqla hər gün [ölkəyə] daxil etdikləri halda belə, məmurların qəbul edilməsi necə olacaqdır? Fikrinizi tez bir zamanda bildirin.

Mötəsim əl-Səltənə

[Haşiyə:] Simvollaşdırılısın.
Etıla əl-Mülk (imzası var)

1919-cu il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 55

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 15

*Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin
əzəməti daimi olsun*

Möhtərəm Xarici İşlər Nazirliyinə göndəriləcək aşağıdakı teleqramı müəyyən edin. 160 №-li teleqram gəlib çatdı. Konsullara aid müqavilə hələ imzalanmayıb, Azərbaycan nümayəndəsinə bildirin ki, göndərsinlər. Zəruri müqavilələrin hələ imzalanmadığı və İran komissiyasının Badkubəni narazılıqla tərək etməsi gözləndiyi üçün vəzifəniz müəyyən olana qədər bir neçə gün səbir edin.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəi

21 fevral, 1920-ci il.

Dərkənar qeyd edilənlər:

1. Azərbaycan nümayəndəsinə dəqiq başa salın ki, tərəflərin razı olduğu müqavilələr imzalanmayana və mühüm məsələlərdə razılıq əldə edilməyə qədər vilayətdə olan nümayəndələri qəbul etmək olmaz.

2. Şifahi formada cavab verildi.

3. Təcili, Xarici İşlər Nazirliyinə həmin formada addım atmaları barədə məlumat verin.

28 fevral, 1920-ci il – № 1733

12 fevral, 1920-ci il.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 56

Nazirlər Kabinetindən
Maliyyə nazirliyinə
Qeydiyyat kitabının № 8299
Göndərilmə tarixi: 26 fevral, 1920-ci il.

Möhtərəm Maliyyə Nazirliyi

Qafqaza ezam edilmiş komissiyanın sədri cənab seyyid Ziyaəddinin neftin gömrük rüsumunun artırılması ilə bağlı raportu və qoşmalarının suratını tanış olmaq üçün maliyyə nazirliyinə göndəririk. Aidiyyəti qurumlar tərəfindən dəqiq araşdırılma aparılmadan mən fikir bildirmirəm. Lakin bu məsələni qeyd etmək istəyirəm ki, Qafqaziyədə yeni dövlətlərin təsis edilməsi bir neçə cəhətdən dövlətin Qafqazda olan xərclərinin artmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də bu xərcləri proqnozlaşdırmaq və təmin etməyə məcburuq.

1) Rus dövlətinin sabiq qanunlarının qüvvədən düşməsi nəticəsində pasport ödənişləri ola bilsin tamamilə aradan qalxsin. Pasportun qiymətinin aşağı düşməsi nəticəsində fəvqəladə durğunluq yaranacaq. Bu halda şübhəsiz ki, pasport gəlirlərindən təmin edilən konsulluqların indiki büdcəsi, dövlət xəzinəsinə yük olacaqdır.

2) Həmin dövlətlərin durumları netləşdikdən sonra İran dövləti onların hər birində bir çox İran vətəndaşının mənafe və hüquqlarının və habelə siyasi münasibətlərin qorunması üçün mühüm konsulluqlar və yeni səfirliklər açmağa məcbur olacaq. Şübhəsiz ki, Qafqaziyədə döv-

lət məmurlarına ödənen xərclərin çoxu büdcə hesabına ödənməli olacaqdır.

3) Qafqazda təqribən 100 min nəfərdən artıq fəhlə işləyir. İndiyə qədər onlardan yalnız pasportun pulunu almaqla kifayətlənsək də, İran dövlətinin onlara xeyrinin olmadığını görüb (düşünüb-tərcüməçi) tədricən məmləkətə olan sevgiləri yoxa çıxır və son günlər Qafqaziyədə baş verən hadisələrin fonunda anti-İran təlimatlar nəticəsində, ümumiyyətlə, məmləkətə olan meyilləri yoxa çıxıbdır. Bu qədər çox vətəndaşı cəlb etmək üçün dövlət, onların asayişini təmin etmək və oraya təsisatlar cəlb etmək fikrində olmalıdır. Gömrük rüsumlarını artırmaq yolu ilə gəlirlərin artırılması sadəcə təklifdir. Buna yetərinə diqqət ayrılmalı və tez bir zamanda qərar verilməlidir. Ona görə də bu barədə ilk növbədə gömrük rəisi ilə müzakirələr aparmalı və etiraz edəcəyi təqdirdə məsələni gömrükdə yeni qiymət tətbiqi üçün çağırılan komissiyada ortaya qoymalı və tezliklə qəti qərar verilməlidir. Bu məsələ barəsində gömrük baş idarəsi və lazım olacağı təqdirdə gömrük komissiyasının fikri ilə tez bir zamanda tanış olmaq istəyirəm.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 57

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 216
Tarix: 28 fevral, 1920-ci il.

Alimaqam Nazirlər Kabinetinin azaməti daim olsun

7714 №-li mübarək məktubunuzu oxudum, vaxtınızın azlığı və işinizin çoxluğuna baxmayaraq, mərhəmət buyurub mənim bütün məktub və raportlarımı xüsusilə də İttihad mədrəsəsi ilə bağlı 97 №-li müfəssəl raportu oxuyub qeyd edilən fikirləri qəbul etdiyiniz üçün sizə təşəkkürümü bildirirəm. Dövlətin maliyyə durumu, büdcəyə yenidən baxılması və onun yarıya qədər azaldılması və s. məsələlər aydındır. Buyurduğunuz kimi dövlətin maliyyə durumunun çətin olduğu bir zamanda bunu xəzinəyə yükləmək gələcəkdə problemlər yarada və dövlətin onu təmin edə bilməməsi ilə nəticələnmə bilər. Amma digər tərəfdən qeyd edilən fikirlərə əsasən illik büdcənin 13 min tükənə qədər azaldılması və onun 7 min tükəninin pasport və ianə yığımı hesabına təmin edilməsi halında mədrəsənin əsas müşkülü aradan qalxacaqdır. Həmin raportu yazarkən nəzərin dəyişilməsinə ehtiyac yaranmasına çalışırdım. Raportda qeyd edilənləri təsdiq etdiyiniz halda xahiş edirəm razılaşsınız ki, dövlətin maliyyə çətinlikləri olmasına baxmayaraq, bu gün qeyd etdiyim xərclər ölkə daxilində olan xərclərdən daha önəmli və zə-

ruridir. Mübarək xatirinizdə mənim təkliflərimin reallaşması mümkün olmayan təkliflər kimi qalmaması üçün büdcə yazarkən mümkün olan hər bir vasitədən istifadə edib yeni və sabit gəlirlər cəlb etməklə həmin büdcənin formalaşmasına nail olmağa çalışdım. Çox düşünüb araşdırdıqdan sonra 148 №-li raportda qeyd etdiyim kimi neftin qiymətinin artırılmasını təklif etdim. Fikrimcə İranın Xəzər dənizi sahillərində yerləşən limanlarında İttihad mədrəsəsi və Qafqazda iranlıların digər mədrəsələrinə yardım məqsədi ilə idxal və ixrac olan hər bir ticarət malına görə 5 şahı tutulsun. İki ay öncə bu fikri ətraflı şəkildə tacirlərin diqqətinə çatdırdım. Sonra gömrük və maliyyə nümayəndəsi cənab Tərcüman əl-Sultan ilə müzakirə edib, onların il ərzində buna görə nə qədər məbləğ toplaya biləcəyini soruşdum. Onların fikrinə ildə təxminən 15 min tükən yığıla bilər. Amma fikrimcə onların bu təxmini hesablamaları doğru deyildir. Çünki 15 il öncə Buşehrə təsis edilən Səadət mədrəsəsinə görə idxal və ixrac edilən hər bir ticarət yükündən 4 şahı alıb mədrəsəyə sərf edirdilər. İl ərzində həmin miqdar kifayət edirdi. Halbuki İranın Xəzər dənizi limanlarının ixrac və idxalı Buşehr limanı ilə müqayisədə 10 dəfə çoxdur. O cümlədən cari və digər məsələlərlə məşğul olmaq bu məsələ ətrafında dərin araşdırma aparıb əlavə raport göndərməyimə mane oldu. 7714 №-li məktubunuzu görəndən sonra təsadüfən ötən gün Ənzəli gömrüyünün rəisi müsyö Hoten ilə görüşdüm və söhbət əsnasında onun bu barədə fikrini soruşdum. O, cavab verdi ki, yalnız Ənzəli limanına daxil və xaric olan hər bir mala görə 5 şahı alınarsa, bu 25 min tükənə aşıcaqdır. Şübhəsiz ki, İranın Xəzər dənizindəki digər limanlarını da hesaba alsaq, yığılan gəlirlər çox olacaqdır. Müsyö

Hoten deyirdi ki, hər idxal və ixrac edilən ticarət malına görə 5 şahı alaraq onu Ənzəlidə açılacaq mədrəsəyə, Ənzəli limanının işıqlandırılması və bələdiyyəsinə sərf etmək barədə Tehrana raport göndərsə də, lakin cavab ala bilməyibdir. Bu məlumatdan sonra cəsarət edib bunu sizə yazıram və xahiş edirəm ki, Xəzər dənizinin limanlarından hər idxal və ixrac edilən mala görə 5 şahı alınmasına göstəriş verəsiniz. Bu kiçik yükləmə heç kəsin etirazına səbəb olmayacaq və hətta ali dövlətin gömrüklərinin yeni qiymət [siyasətinə] də aidyyəti olmayacaqdır. Bu gəlirləri iki hissəyə bölmək lazımdır. Onun mühüm hissəsi Badkubə və İrənin Qafqazdakı digər mədrəsələrinə sərf edilməli və cüzi bir hissəsi isə Ənzəli, Astara, Şahsuvar, Məşhədsər və s. yerlərdə yeni məktəblərin açılmasına yönəldilməlidir. Şübhəsiz ki, hal-hazırda bütün bu məsələləri birdəfəlik həll etmək olmaz. Öncə Badkubə mədrəsəsi ilə məşğul olmaq və sonra isə digər məktəbələrə diqqət yetirmək lazımdır. Qəbul edəcəyiniz təqdirdə dövlət il ərzində Badkubədəki İttihad mədrəsəsinə xəzinədən təqribən 6 min tuman pul xərcləyəcəkdir. Halbuki 26 minlik büdcə ayrılıb. Dövlət bu gəlirləri əldə edib və təsdiq etdiyi 6 min tumanla birlikdə Ənzəli gömrüyünə səlahiyyət versin ki, ildə 26 min tumani müəyyən edilmiş formada İttihad mədrəsəsinə çatdırsın. Artıq qalan gəlirlərin təyinatı müəyyən olana qədər Ənzəli gömrük fondunda qalsın. Buna görə də xahiş edirəm ki, ilk növbədə İttihad mədrəsəsinin büdcəsini qeyd etdiyim kimi təsdiq edəsiniz. İkincisi, dövlətin ianəsi olan 6 min tumanın qararı barədə sənədi Nazirlər Kabinetindən göndərəsiniz. Üçüncüsü, Xəzər dənizi sahillərində ali dövlətin limanlarında daxil və xaric olan hər bir ticarət malı üçün 5 şahı ödən-

məsi barədə əmr edəsiniz. Gələcəkdə Qafqaz, Türkünstan və qərb gömrükləri hesabına hətta Osmanlı ərazisində yeni İrən mədrəsələrinin açılması barədə fikirlərimi mübarək diqqətinizə çatdıracağam. Direktor, müəllim və s. ezam etməzdən və onların rəsmi əmri verilməzdən öncə mənim də seçiləcək şəxslər barəsində fikrimin öyrənilməsini xahiş edirəm. Çünki azacıq diqqətsizlik, bütün zəhmət və çalışmağımızın məhv olmasına səbəb ola bilər.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqələdə komissiyasının möhürü var. 1919

Sənəd № 58

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
Teleqram qəbzinin № 2653
Teleqram № 57
Çatma tarixi: 3 mart, 1920-ci il.

*Aliməqam Nazirlər Kabinetinin əzəməti
daimi olsun*

Azərbaycan xarici işlər naziri bildirir ki, İsmayıl bəy Sultanov İran Astarasında özünü Rusiyanın Ərdəbildə agenti adlandırıb və Azərbaycan vətəndaşlarını yanına çağıraraq onları Rusiya vətəndaşlığını qəbul etməyə səsləyib. Bundan əlavə onlardan pasportlarını zorla alır. Bu, qanuna xilaf olduğu üçün xahiş edirik ki, bundan sonra belə addım atmaması üçün onun bu hərəkətini qadağan edin. Bu məsələnin nəticəsi diqqət mərkəzindədir və xüsusi olaraq xahiş edirəm ki, ali dövlətin bütün vilayət və əyalətlərinə rusun keçmiş məmur və işçilərinin Qafqaz millətlərinin vətəndaşlarının işlərinə müdaxilə etməməsi, heç bir sorğu-sual aparmaması, pasport almaq və s. etməməsi üçün icrası zəruri olan əmr verəsiniz. Fikrimcə, Rusiyanın keçmiş məmurlarının heç birinin Qafqaza daxil olmaq üçün ali dövlətin ərazisindən çıxış vizası almağa qəti haqqı yoxdur.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai
28 fevral, № 214

Dərkənar qeyd edilənlər:

- 1) Cənab Mirzə Qulaməli xan Xarici İşlər Nazirliyinə lazım olan addımların atılması üçün məktub yazıb. 3 mart
- 2) Surəti yazıldı və Xarici İşlər Nazirliyinə göndərildi.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 59

Nazirlər Kabinetindən
Xarici İşlər Nazirliyinə
Qeydiyyat kitabının № 8596
Göndərilmə tarixi: 5 mart, 1920-ci il.

Möhtərəm Xarici İşlər Nazirliyi

Ərdəbildə İsmayıl bəy Sultanovun atdığı addımlar və onun Qafqaz Azərbaycanı vətəndaşlarını Rusiya vətəndaşlığına dəvət etməsi üçün özünü rus agenti kimi təqdim etməsi barəsində Qafqaza ezam edilmiş komissiyanın sədri cənab seyid Ziyaəddinin teleqramının surəti də sizə göndərilir ki, onun təkliflərinə uyğun olaraq addımlar atıb və nəticə barədə məlumat verəsiniz.

Qafqaza ezam edilmiş komissiyanın sədri seyid Ziyaəddinin ömrü uzun olsun.

İsmayıl bəy Sultanovun təşəbbüsləri barəsində 214 №-li teleqram gəlib çatdı və Xarici İşlər Nazirliyinə alicənabın xahişinə müvafiq şəkildə təlimatlar verildi.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 60

Seyid Ziyaəddin Təbatəbidən
Nazirlər Kabinetinə
Teleqram qəbzinin № 2694
Teleqram № 83
Çatma tarixi: 10 mart, 1920-ci il.

*Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin
azaməti daim olsun*

2454 №-li teleqrama cavab olaraq xahiş edirəm ki, Ənzəli gömrük idarəsinə teleqram vurub Gürcüstan dövlətinin Ənzəlidə olan iki nümayəndəsinə 50 min put miqdarında düyü verilməsi barədə əmr edəsiniz. Teleqramda bildirdiyiniz xatircəmlik vasitələri əldə edildi və 2452 №-li cavabda cənab alinin Gürcüstanda zərər çəkənlər üçün 2 min put düyünü qeyd etdiyimiz dövlətin nümayəndəsinə çatdırılmaq barədə mərhəməti, təşəkkür və iftixarımıza səbəb oldu. Gilan hökumətinə yazıldı ki, həmin düyünü Ənzəlidə olan Gürcüstan nümayəndələrinə verərək qəbz alsınlar.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbi
6 mart № 225
Dərkənar qeyd edilənlər:
Surəti yazıldı və maliyyə nazirliyinə göndərildi.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 61

Nazirlər Kabinetindən
Möhtərəm Maliyyə Nazirliyinə
Qeydiyyat kitabının № 8780
Göndərilmə tarixi: 10 mart, 1920-ci il.
Təcili

Möhtərəm Maliyyə Nazirliyi

Qafqaza ezam edilmiş heyətin sədri cənab seyid Ziyaəddindən gələn teleqramın surətini nəzərdən keçirsin və gömrük baş idarəsinə təcili təlimat versin ki, Ənzəli gömrük idarəsinə lazım olan əmri verin və onlar da Ənzəliyə Gürcüstan üçün xahiş edilən 50 min put düynün aparılması üçün gələn Gürcüstan dövlətinin iki nümayəndəsinə icazə versinlər. Keçirmələrinə mane olmayın. Habelə, dövlət tərəfindən Gürcüstanda zərər çəkmişlərə ianə edilən 2 min put düynü Gilan maliyyə idarəsi tədarük görüb cənab seyid Ziyaəddinin deyəcəyi adamlara təhvil versinlər.

Qafqaza ezam edilmiş komissiyanın sədri seyid Ziyaəddinin ömrü uzun olsun.

225 №-li teleqram nəzərdən keçirildi. Gürcüstana 50 min put düyü keçirilmək icazəsi və Gilan maliyyəsinə 2 min put düynün Gürcüstan zərərçəkmişlərinə təhvil verilməsi üçün lazım olan əmrlər verildi.

Rəd qəzeti 04 may 1920-ci il tarixli 28 №-li sayında yazır: Gürcüstanın Qori şəhərində zəlzələdən zərərçəkmişlərə İran və iranlıların etdiyi yardım Gürcüstanın müxtəlif yerlərində müsbət reaksiyalara səbəb oldu.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 62

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
Teleqram qəbzinin № 2718
Teleqram № 100
Çatma tarixi: 11 mart, 1920-ci il.

Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin azaməti daim olsun

Lənkəran və ətraf ərazilərdə çoxlu sayda yoxsul və kasıb iranlı olsa da, lakin onlardan təqribən 200-300 nəfəri tamamilə yoxsul, pərişan və Lənkəranda yaşamağı mümkün olmayan iranlılardır. Bu yerlədə belə insanların sayı nə qədər az olarsa, dövlətin nüfuzu bir o qədər çox qorunmuş olar. Xülasə, bu insanlar o qədər yoxsuldur ki, küçə və bazarlarda təəssüfedicə görkəmdə gecə-gündüz dilənçiliklə məşğuldurlar. "Lənkəran Xeyriyyə Cəmiyyəti" öz şəxsi hesabına bu şəxsləri İrana göndərməyə hazırdır. Lakin bu şərtlə ki, İrana daxil olan kimi ac və sığınacaqsız qalmasınlar deyə, İranın sərhəd məmurları onlar üçün yer və azuqə tədarükü görməlidirlər. Sonra isə yoxsulluğun onları yenidən xarici ölkəyə üz tutmağa məcbur etməməsi üçün onları işlə təmin etmək fikrində olsunlar. Astara və Ənzəli sərhəd məmurlarının onları münasib sığınacaq və bir neçə günlük xərcləklə təşkil etməsi barədə əmr verməyinizi xahiş edirik ki, nəticə etibarilə onlar da, tədricən hansısa bir işlə məşğul ola bilsinlər. Həmin şəxsləri Lənkərandan ezam etmək barədə əmrinizi teleqramla gözləyirəm.

Dərkənar qeyd edilənlər:

1) Maliyyə nazirliyinə yazılısın ki, təqribən 200-300 nəfər İran vətəndaşı Lənkəranda dilənçiliklə məşğuldur və durumları çox acınacaqlıdır. İranın ezam edilmiş komissiyasının sədri onların Azərbaycanda qalmasını dövlətin nüfuzuna zərbə hesab edərək İrana qaytarılmasını istəyir. Bu insanların bəzisi Ənzəli və bəzisi Astara limanına sığınacaqlar. Onların səfər xərclərini Lənkəranda İranlıların xeyriyyə cəmiyyəti qarşılayacaqdır. Amma lazımdır ki, İrana gəldikləri ilk bir neçə gün ərzində daldalanmaq, sonradan isə fəhləlik və digər işlər tapmaq üçün müəyyən qədər xərcləkləri olmalıdır. Gömrük idarəsinə göstəriş verin ki, Ənzəli və Astara gömrük rəislərinə göstəriş verərək ezam edilmiş heyətin sədrindən icazə alan 300-ə qədər şəxsə 10 günlük müddət üçün 5 tükən verib onların daldalanması üçün bir yer müəyyən etsinlər. Onlara deyin ki, ləngimədən kənd və qəsəbələrə gedib özlərinə münasib iş tapsınlar.

2) Seyid Ziyaəddinə cavab verin ki, Ənzəli və Astara gömrük rəislərinə əmrlər verilib. Amma bu şəxslərin hər birinin cənab alinin möhr və imzası ilə kimliyini təsdiq edən sənədi olmalıdır.

12 mart, 1920-ci il.

Rəd qəzeti 16 mart 1920-ci ildə 273 № ilə bu teleqramı dərc etmişdir.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 63

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 253

Göndərilmə tarixi: 14 mart, 1920-ci il.

*Alimaqam möhtəram Nazirlər Kabinetinin
əzəməti daim olsun*

Bir müddət öncə ümumi durum belə düşünməyə sövq etdi ki, ali dövlətin Xəzər dənizində qüdrəti hər nə qədər artıb möhkəmlənərsə, dövlət rəhbərləri bu tərəfdən daha çox arxayın ola və nəticə etibarilə çoxlu mənfəət əldə edə bilərlər. Göndərdiyim teleqramlarda müxtəsər də olsa bu məsələyə toxunmuş və cənab alinin bu mühüm məsələyə diqqətini cəlb edə bimişdim. Bu əsnada belə qərara gəldim ki, həmin istiqamətdə ilkin araşdırma aparıb nəticəsini mübarək nəzərinizə ərz edim. Ona görə də ingilis dövlətinin Badkubədə olan nümayəndəsinə müraciət edərək xahiş etdim ki, İngiltərədən Xəzər dənizinə sualtı qayıq və destroyer gətirmələrinin müxtəlif yollarının axtarılıb tapılması barədə öz mütəxəssislərinin fikir və nəzərlərini öyrənərək mənə də bildirsin. O da Tiflisdəki İngiltərə siyasi nümayəndəsinə vasitəsilə hazırda Qara dənizdə olan ingilis dövlətinin dəniz üzrə mütəxəssislərindən bu barədə aldığı informasiyanı həm də, yüksək rütbəli mütəxəssislərdən birinin yazaraq göndərdiyi düşüncələri mənə təqdim etdi. Cənabın məsələdən yaxşı hali olması üçün ingilis dilində olan bir neçə

məktubu və ingilis mütəxəssisinin bildirdiklərinin fars dilində olan tərcüməsini də sizə göndərirəm. Təcili olduğu üçün bu məsələni ixtisarla qeyd etdim və xahiş edirəm ki, bu mühüm məsələyə tam diqqət yetirib, mübarək fikir və düşüncənizi bildirəsiniz. Düşünürəm ki, ingiltərəli yüksək rütbəli mütəxəssis məsələni yaxşı izah etmiş və buna necə nail ola biləcəyimizi göstərmişdir. Bununla belə, məsələnin reallaşmasını məsləhət bildiyiniz vaxt, ilkin informasiya almaq üçün vaxt itirmədən yerinə yetiriləcəkdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai (imzası var)
1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 64

Maliyyə nazirliyindən
Nazirlər Kabinetinə
№ 42641
Tarix: 18 mart, 1920-ci il.

*Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin
azməti daim olsun*

Təbriz gömrüyünün rəhbərinin Azərbaycan hökumətinin İran xalılar üçün təyin etdiyi tranzit vergisinə dair baş gömrük idarəsinə göndərdiyi raportun şərhini aşağıda qeyd edirik:

Badkubədən Təbrizdə yerləşən "Ərusdi Bak" ticarətxanasına gələn teleqram haqqında məlumat verir ki, Azərbaycan hökuməti xalılar haqqında aşağıda qeyd edilən formada tranzit vergisi müəyyən etmişdir. Əlbəttə hal-hazırda əmtəənin şimala ixrac edildiyi yeganə istiqamət Badkubədir.

1. Fərəhan xalısının hər bir putu 3500 rubl
2. Təbriz və Heris xalısının hər bir putu 7500 rubl
3. Antik xalının hər bir putu¹ 25-50000 rubl

Bu halda Azərbaycan hökumətinin atdığı addım, ticarət yolunu tamamilə bağlayacaqdır. Fikrimcə bu istiqamətdə addımlar atılmalıdır.

Aliməqam nə zaman səlah bilib, bu barədə zəruri dəyərləndirmələr aparıb qərar verərsə, nəticə barədə nazirliyə də xəbər verərsiniz.

Maliyyə nazirliyinin (möhürü var)
1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

¹ Bir put 5,5 Təbriz məni (batmanı) qədərdir. Bir Təbriz batmanı isə 3 kq-dır. Bir put təqribən 16,5 kq-dır – tərcüməçi.

Sənəd № 65

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 290
Tarix: 20 mart, 1920-ci il.
Özəl olaraq

*Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin
azəməti daim olsun*

Azərbaycan hökuməti son günlər ciddi şəkildə kö-nüllülərdən ibarət qoşun toplamağa başlayıb. Könüllülə-rin əksəriyyəti xüsusilə də, Lənkəran vilayəti və Ənzəliyə sərhəd bölgələrdəndir. Bu məsələnin qarşısını almağın yeganə yolu iranlıları [geri] tələb etməkdən ibarətdir. Bu qərar nə qədər gec verilərsə, bir o qədər əvəzənilməz maddi və mənəvi ziyan vuracaqdır. Hal-hazırda cənab alinin diqqəti sayəsində İsmayıl ağa Şəkkakin təslim ol-masından sonra Azərbaycanın qərb sərhədlərində təh-lükəsizlik bərqərar olub. Boşalan kəndlərin abadlaşması üçün gözəl fürsət yaranıb. Belə ki, Qafqaz iranlılarını gətirib kəndlərdə yerləşdirməklə oraları abadlaşdırmaq olar. Bir çox səbəblərə görə bu addımın tez atılmasını zəruri hesab edirəm. Çünki mənim proqnozlarıma görə ermə-nilər Osmanlıdan köçən çox sayda erməni amerikalıla-rın maddi yardımı ilə həmin ərazilərə köçürüb, boş qalan kəndləri onlara verəcəklər. Onlar bunu belə adlandıracaqdır ki, bu ermənilər [vaxtı ilə] İrandan miqrasiya edənlər-dir. İran dövlətinin də onların vətəndaşlığını rədd etmək

üçün əlində sənədlər olmadığına görə hər halda çoxlu problemlərlə qarşı-qarşıya qalacaqlar. Ermənistanə görə sərhədlərin yaxınlığında çoxlu sayda erməninin yerləşdi-rilməsi ola bilsin gələcəkdə problemlər yaratsın. Bu mü-hüm məsələni araşdırdıqdan sonra müsəlman iranlıların əli ilə həmin kəndləri abadlaşdırmağın nə qədər mühüm və faydalı olacağı məlumdur. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün isə Qafqazda olan iranlı fəhlə və mühacirləri yer-ləşdirməkdən başqa bir çarə düşünmürəm. Dövlət büt-dəcəsinin azlığından Qafqaziyədəki maraqların qoruna bi-linməməsi və duruma müdaxilə edə bilməmək, eyni hal-da iranlı yoxsulların durumu və gələcəkdə ehtimal edilən problemləri göz önünə gətirərək yenə də bu məsələyə xüsusi diqqət ayırmanızı xahiş edirəm. Qərara gələcəyi-niz təqdirdə xahiş edirik nəticəsi ilə məni də xəbərdar edəsiniz.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqəladə komissiyasının möhürü var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 66

Xarici İşlər Nazirliyi, ingilis şöbəsi
Seyid Ziyaəddin Təbatəbəiyə
Xüsusi № 1072, kataloq 15, dosye iş 15
Tarix: 05 aprel, 1920-ci il.

London səfirliyindən gələn teleqrama uyğun olaraq "Times" Qafqazdan aldığı məlumata istinadən deyir: Qafqaz Azərbaycan hökuməti ötən ilin avqust ayında İstanbulda osmanlılarla müqavilə bağlayıb.

1) Tərəflər öhdəlik götürüb ki, sülh müqaviləsində onlar üçün təyin olan sərhədlər təhlükəyə məruz qalarsa, yaxud bir dövlət protektora kimi həmin məmləkətlərin işinə müdaxilə edərsə, müdafiə üçün bir-birinə kömək edəcəklər.

2) Əgər Osmanlının müstəqilliyi təhlükəyə düşərsə, ya da Badkubə hökumətinin müstəqilliyi tanınmazsa, hər ikisi sülh müqaviləsinin hər bir bəndini və silahsızlaşmanı imzalamaqdan imtina edəcəklər.

3) Badkubə hökuməti Osmanlı ilə məsləhətləşmədən (xəbər vermədən) heç bir dövlət ilə hərbi müqavilə bağlaya bilməz.

4) Osmanlı dövləti sülhdən sonra tələbat olmayan (zərurətdən artıq olan) silahı Badkubəyə verəcəkdir. Müqavilənin müddətinin bir il olması razılaşdırılıb, yenilənməsi və müqavilə çərçivəsində olması qəbul edilmişdir.

"Times"-in müxbiri deyir: Bu müqavilə Mustafa Kamal paşanın məsləhəti ilə Osmanlı dövlətinin qərargah rəisi Cavad paşa tərəfindən imzalanmışdır. İndiyə qədər Ana-

doluda Osmanlı milli qüvvələri bu müqaviləyə əsasən davranmışlar. Habelə Timesin müxbiri deyir: Osmanlı dövləti qafqazlılarla yaxın əlaqələr qurmağa çalışır. İndi məlum olur ki, iş müqaviləyə qədər gəlib çıxmış və ingilis dövləti həmin müqavilə tarixindən üç ay sonra Azərbaycanın müstəqilliyini müvəqqəti olaraq tanımışdır. London səfirliyi digər teleqramda yazır: Badkubə hökumət nümayəndələri 24 martda Timesda Osmanlı ilə bağlanan müqaviləni və onlarla ittifaq yaratmağı təkzib edərək bildirmişlər ki, Osmanlı qoşununda nümayəndəlik verildiyi deyilən Kərimov soyadlı şəxs yoxdur. Times bu təkzibin altından qeyd edir ki, həmin müqavilə Osmanlı müharibə nazirliyində bağlanmışdır, Azərbaycanın hərbi mərkəzinin nümayəndəsi Kərimov və Cavad paşanın möhür və imzasına malikdir. Xəbəriniz olsun deyər bu barədə yazdım.

Mənsur əl-Məmalik
1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 67

Nüsət əd-Dövlə Firuzdan
Xarici İşlər Nazirliyinə
№ 556
Tarix: 16 aprel, 1920-ci il.

Şahzadə xarici işlər nazirinin Parisdən teleqramı

Timesin müxbiri Tehrandan xəbər verir ki, İran və Azərbaycan arasında bağlanan ticarət və poçt müqaviləsi İranın xeyrinə deyil. Badkubə hökuməti Bern müqaviləsinin tərəfi deyil, ona görə də hamısı İranın öhdəsinə qalacaqdır. Transit üçün də zahirən ödəniş almasalar da, əvəzində dəmiryolu qiymətini çox qaldırıblar.

№ 236

Dərkənar qeyd edilənlər

- 1) Cavab verilsin.
- 2) № 17 saxlansın.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 68

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 315
Tarix: 25 mart. 1920-ci il.

Fars və fransız dillərində dostluq müqaviləsinin qoşması, Azərbaycanın 4 maddədən ibarət təklifləri (tərcüməsi ilə birlikdə)

*Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin
azməti daim olsun*

Ali dövlətin ezam edilmiş komissiyasının ən böyük çətinliyi Azərbaycanla dostluq müqaviləsinin bağlanmasına [nail olmaq] idi. Çünki İrani fərqli təsəvvür edir və tanıyırdılar. [Ona görə də]

1. Onunla dostluğa əhəmiyyət vermirdilər.
2. İranın İngiltərəyə müraciət etmədən digər məmləkətlərlə müqavilə bağlamaq səlahiyyəti olmadığını düşünürdülər.

Ali dövlətin mənafeyinə müxalif olanlar və osmanlıların təbliğat və təhrikləri də öz növbəsində ezam edilmiş komissiyanın problemlərini artırır. Ali dövlətin iddiaları və sərhədlər məsələsi də münasibətlərin pis olmasına gətirib çıxarırdı. Nəhayət, geniş müzakirə və addımlardan, Azərbaycan dövlətini ali dövlətin maddi və mənəvi yardımları ilə şirnikləndirdikdən sonra 2 ay öncə türk dilində biri gizlin və digəri aşkar olan iki müqavilənin surətini mənə verdilər. Onları tərcüməsi ilə birlikdə hüsurunuza təqdim edirəm.

Dostluq müqaviləsində gördüyünüz kimi Rusiya və İran sərhəd xətlərini müharibədən (I dünya müharibəsindən – tərcüməçi) öncə olduğu kimi təyin ediblər. Gizlin müqavilədə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında döyüş olan zaman ali dövlətin Azərbaycan üçün silah-sursat tədarük görməsini xahiş ediblər. Bu iki layihəni alandan sonra bir müddət gözlədim və nəhayət, dostluq müqaviləsinə cavab verərək bildirdim ki, prinsip etibarilə razıyıq, amma bir məsələni digər müqavilələrlə iş bitəndən sonra müzakirə edirik. Çünki əvvəlcədən göürdüm ki, əgər sərhəd məsələsini digər məsələlərdən ayrı formada müzakirə etsəm, problemlərimiz artacaqdır. Gizlin müqaviləyə cavab olaraq bildirdim ki, Azərbaycan dövlətinin İrana etdiyi təklif, bitərəf qalmaq [siyasətinə] ziddir və Ermənistanla qəti düşmənçilik deməkdir. İran Azərbaycanla dost olmaq niyyət və arzusunda olarkən özünün beynəlxalq və bitərəf mövqeyinə zərbə vuracaq təklifə də razı olmaz. Çox uzun-uzadı müzakirələrdən sonra xarici işlər naziri mənimlə razılaşdı və yeni bir müqavilə təqdim edəcəyini bildirdi. Bir ay öncə fransız dilində gizlin və dostluq müqaviləsi kimi mənə verilən iki müqaviləni sizə göndərirəm. Bu gizlin müqavilədə şərtlər daha əlverişli və İran dövlətinin öhdəlikləri daha asan idi. Bu müddət ərzində xaric işlər naziri və digərləri dəfələrlə qəti cavab tələb etdilər. Mən də bir müddət təxirə saldım yuxarıda qeyd edilən iki layihənin zəruri müqavilələrini bağlamaq üçün razılıq əldə edəndən sonra ortaya çıxardım. Gizlin müqavilədəki məsələni də əvvəlcədən bu barədə danışdığım Tehrana, xarici işlər nazirinə göndərdim ki, Tehrandə iki məmləkətin münasibətlərinə dair digər məsələlərlə birlikdə müzakirə edib, qərar versinlər.

Dostluq müqaviləsində sərhəd məsələsini ortaya atıb, qəti surətdə bildirdim ki, 1914-cü ildə olan sərhədləri İran və Azərbaycan sərhədləri kimi tanısaq, birincisi beynəlxalq mənafeələrə zidd, müxtəlif dövlətlər və Ermənistanın isə düşmənçiliyinə səbəb olacaqdır. İran çalışacaq ki, Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətləri arasındakı sərhəd problemləri Azərbaycanın maraqları çərçivəsində öz həllini tapsın. Amma rəsmi müqavilədə bunu qeyd edə bilmərik. Uzağı belə yazı bilərik: "Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətlərinin sərhədlərinə dair sülh konfransının qəti qərarı olmayana qədər sərhədlərin indiki status-kvosu dəyişilməz olaraq qalacaqdır". Bu müzakirələrdə mənim əsas diqqətim Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münaqişə ocağı olan Naxçıvan məsələsinə yönəlmişdi. Ona görə də özümü digər məsələlərlə məşğul etmədim. Nəhayət, anlada bildim ki, sizin aranızda razılıq əldə edilməzdən öncə Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi kimi tanınması İran dövlətinin Ermənistanla qarşı tutduğu düşmənçilik mövqeyidir. Şübhəsiz ki, Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndələri razılaşırdılar. Sonra təklif etdim ki, müqavilədə sərhəd məsələsinin öz əksini tapmaması daha yaxşıdır. Sevindirici haldır ki, cənab alinin bəxtindən uzun-uzadı müzakirələrdən sonra uğur əldə etdik və dostluq müqaviləsində bu barədə hər hansı bir qeyd öz əksini tapmadı. Ezam edilmiş komissiyanın ən böyük uğuru dostluq müqaviləsinin bağlanmasıdır. Qeyd etdiyim kimi Azərbaycan qarşısında heç bir öhdəlik götürmədən və heç bir imtiyaz vermədən.

Dostluq müqaviləsinin birinci maddəsi ali dövlət rəhbərlərinin qərarına müvafiq olaraq Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasıdır. Böyük dövlətlər Azərbaycanın müstəqilliyini praktik olaraq tanıyandan sonra ali dövlət

də bir müddət öncə tanımışdı. Defakto kəlməsinin qeyd edilməsi Azərbaycan əhalisi və hökumətində soyuqluq və ikrah yaradırdı. Xüsusilə də, nəzərə alsaq ki, böyük dövlətlərdən olan İtaliya, Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdığı halda İranın yaxın qonşu, dost və müştərək mənafeləri olduğu bir dövlət üçün de-fakto ifadəsini işlətməsi problemlər yaradardı. İkincisi, İranın həyati maraqları Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasını tələb edirdi. Ali dövlət rəhbərlərinin diqqətsizliyi üzündən digərləri meydana doldurubsa və İran üçün əlverişli olmayan durum yaranıbsa da, bu müvəqqəti məsələdir. Qafqaz Azərbaycanını İrana qoparıla bilməyən bağlar bağlayır, dövlət məmurlarının səmimiyyət və ciddiyyəti buna (ölkələrimiz arasında uçurumun yaranmasına – tərcüməçi) imkan verməz. Vəziyyət tamamilə dəyişəndə əhali üzünü İrana tutacaqdır. Necə ki, bir neçə aylıq əziyyətdən sonra fikirlər tamamilə dəyişib, sanki dörd ildir bununla məşğuluq. Üçüncüsü, Türkmənçay müqaviləsinin də daxil olduğu İran ilə Rusiya arasındakı müqavilələrin ləğvi barəsində Leninin söylədiklərinə əsasən Rusiyanın İrandan zorla aldığı torpaq da İrana aid olur. Fikrimcə İran dövlətinin Azərbaycanın müstəqilliyini tanımmasına haqqı çatır. Çünki bu tanımaq əslində İranın Azərbaycan əhalisinə özündən verdiyi bir hüquqdur. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan rəhbərlərinin bütün meyl və təkidlərinə baxmayaraq, dostluq müqaviləsinin birinci maddəsində dejure ifadəsi işlənmədi. Buna baxmayaraq, tanımaq ifadəsini qeyri-müəyyən olsa da, praktik və hüquqi baxımdan hər iki tanımağa şamil etmək olur. Güman edirəm ki, ali dövlətin və Azərbaycanın durumunu bildiyiniz halda təsdiq edəsiniz ki, “praktik” ifadəsinin yer alması üçün daha çox cəhd edilsəydi, xoşagələm nəticə əldə edilməzdi.

Müqavilənin ikinci maddəsi tərəflər arasında bağlanan müqavilələrin doğruluğunu təsdiq edir.

Müqavilənin üçüncü maddəsi iki məmləkətin dostluğunu tələb edir. Çünki ali dövlətin Badkubədə siyasi nümayəndəsi olmadan ali dövlətin və vətəndaşlarının mənafeyini təmin etmək olmaz. Bir müddət öncə Tehrandə Azərbaycanın siyasi nümayəndəsi rəsmi olaraq qəbul oldu, bu maddəyə əsasən də ali dövlət rəhbərlərinin düşüncələri həyata keçdi. Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən düşünürəm ki, dostluq müqaviləsi İranın ali dövlət və məmləkətinin mənafeələrinə tamamilə uyğundur. Ümidvaram ki, cənab ali və əzəmətli Nazirlər Kabineti mənim fikirlərimi və xidmətlərimi təsdiq edəcəkdir.

Seyid Ziyəəddin Təbatəbai (imzası var)

İran şahənşah dövlətinin Qafqaza ezam edilmiş fəvqaladə komissiyası, 1920-ci il.

315 №-li sənədə qoşma
İran şahənşah dövlətinin Qafqaza ezam edilmiş
fövqəladə komissiyası
Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) ilə İran şahənşah
dövləti arasında bağlanan dostluq müqaviləsinin
tərcüməsi

Bir tərəfdən İran şahənşah dövləti digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) tərəflərin iki millət və məmləkət arasında dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmə meylini nəzərə alaraq bu müqaviləni bağlamaq qərarına gəldilər. Bu məqsədlə özlərinin səlahiyyətli nümayəndələrini aşağıdakı kimi müəyyən etdilər:

İran şahənşah dövləti

İranda şahənşah dövlətinin Qafqaziyyəyə ezam edilmiş komissiyasının sədri və fövqəladə məmuru seyid Ziyaəddin Təbatəbai

Azərbaycan Respublikasının hökuməti (Qafqaz)

Xarici işlər naziri cənab Fətəli xan Xoyski
Ədliyyə naziri cənab Xəlil bəy Xasməmmədov
Yollar və küçələr naziri cənab Xudadat bəy Məlik Aslanov
Qeyd edilən nümayəndələr öz ixtiyarnamələrini təqdim etdikdən və onun doğruluğu tərəflərin təsdiqini aldıqdan sonra aşağıdakı maddələr üzrə müqavilə bağladılar:

Maddə1: İran şahənşah dövləti (Qafqaz) Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini rəsmən tanıdığını elan edir.

Maddə 2: Müqavilə tərəfləri məmləkətlər arasında iqtisadi əlaqələrin bərqərarı və dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə olan istəyi nəzərə alaraq ticarət, gömrük, konsulluq, poçt-teleqraf və s. müqavilələr bağlamaqla tərəflərin vətəndaşları və nümayəndələrinin hüquq və əlaqələrinin öhdəçiliklərini müəyyən edir.

Maddə 3: Bütün beynəlxalq əlaqələr üçün İran şahənşah dövləti tərəfindən (Qafqaz) Azərbaycan Respublikası hökuməti yanında Badkubədə və (Qafqaz) Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən İran şahənşah dövlətinin Tehrandakı sarayında müqavilə tərəflərinin daimi səlahiyyətli nümayəndəsi qismində siyasi nümayəndələr müəyyən edəcəkdir. Həmin nümayəndələr öz qaldıqları yerdə beynəlxalq hüququn qaydalarına uyğun bütün hüquq və imtiyazlara sahib olacaqdır.

Maddə 4: Bu müqavilə fransız dilində iki nüsxədə imzalanacaqdır. Lakin imzalandığı tarixdən 1 ay sonra müqavilə tərəflərinin rəhbərləri tərəfindən təsdiqlənəcəkdir. Təsdiq sənədləri tərəflərə Badkubədə təslim ediləcəkdir. Buna görə də müqaviləni tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələri imzalayıb möhürləyəcəkdir.

Bu müqavilə 1920-ci ilin mart ayının 20-də Badkubədə bağlandı.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin (imzası var)
Fətəli xan Xoyskinin (imzası var)
Xəlil bəy Xasməmmədovun (imzası var)
Xudadat bəy Məlik Aslanovun (imzası var)
İranda şahənşah dövlətinin ezam edilmiş komissiyasının (möhürü var)
Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin möhürü var.

Sənəd № 69

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 316
Tarix: 25 mart, 1920-ci il.

*Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin
azaməti daimi olsun*

Əvvəlcədən möhtərəm nəzərinizə ərz etdiyim kimi çox təəssüf ki, indiyə qədər ali dövlət ilə heç bir dövlət arasında İranda xarici konsulluqların və ali dövlət məmurlarının xaricdə hüquq və vəzifələrini özündə əks etdirən konsulluq müqaviləsi bağlanmayıb. İki cəhətdən İran üçün Ali dövlət məmurlarının xaricdə və ya əksinə, hüquq və vəzifələrinə şamil olan müqavilənin bağlanması çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Birincisi, xarici konsulluqların İranda səlahiyyət və vəzifələrini məhdudlaşdırmaq, ikincisi isə ali dövlətin konsulluqları və məmurlarının Qafqaz və Rusiyada hüquqlarının təyin edilməsi baxımından. Təəssüf ki, indiyə qədər bizim konsulların Rusiya məmləkətlərində heç bir hüquq və ixtiyarı olmayıb. Əgər layiqli məmur dursa, öz şəxsi keyfiyyətləri hesabına nüfuzunu qoruyur və məhdud çərçivədə hədəflərin reallaşmasına nail olur. Əgər məmurun belə şəxsi keyfiyyəti yoxdursa, dövlətin nüfuzuna ziyan vurmaqdan başqa əlindən bir şey gəlməz. Halbuki, xarici konsul və məmurlar İranda geniş ixtiyar və səlahiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan konsulluqların hüquqlarına dair müqavilə bağlanması çox zəruri idi və se-

vindirici haldır ki, ali dövlətin ezam edilmiş komissiyası bunu imzalamağa müvəffəq oldu. Əgər məsələyə bir az geniş yanaşsaq, bu konsulluq müqaviləsi bizim Rusiya və bütün xarici ölkələrlə (aidiyyatı sahə üzə) nümunə olmalıdır. Düşünürəm ki, əgər gələcəkdə kimlərsə Rusiya ilə müqavilə bağlamağa göndərilərsə və belə bir mühüm vəzifəyə layiq olarsa, onun öhdəsindən gələ biləcəkdir. Ola bilsin bu müqavilə "bütün deyilənləri özündə əks etdirmir" təsəvvürü yaratsın. Qeyd etmək lazımdır ki, önəmli olan qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq idi. Əgər biz öz konsulluqlarımız üçün bundan artıq hüquq tələb etsəydik, o zaman həmin hüququ İranda Azərbaycan və digər Rusiya məmləkətləri üçün də tanımaq məcburiyyətində qalacaqdı ki, bu da tamamilə ali dövlətin maraq və mənafeyinə zidd idi.

Konsulluq müqaviləsində qeyd edilən digər bir məsələ isə Xəzər dənizində gəmiçilik məsələsidir. Ali dövlətin bu sahədə ticarət təcrübəsinin olmaması bu məsələdə təfsilə verməyi əlverişsiz edirdi. Hər bir halda bu məsələdə Azərbaycana aid olan hissə təmin edildi. Bu konsulluq müqaviləsinin fayda və xeyirlərini qısa ərz etməklə ezam edilmiş komissiyanın əldə etdiyi müvəffəqiyyətin necə olmasını (dəyərləndirilməsini – tərcüməçi) cənab alinin dəqiq diqqətinə həvalə edirəm.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İranda şahənşah dövlətinin Qafqaziyədə fəvqəladə komissiyasının möhürü var.

316 №-li sənədə qoşma

Qafqazdakı İran şahənşah dövlətinin ezam edilmiş fövqəladə komissiyası

Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) ilə İran ali dövləti arasında bağlanan konsulluq müqaviləsinin tərcüməsi

Bir tərəfdən İran şahənşah dövləti digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) tərəflərin iki məmləkət arasında konsulluq əlaqələrini möhkəmləndirməyə meylini nəzərə alaraq bu müqaviləni bağlamaq qərarına gəlmişlər. Bu məqsədlə özlərinin səlahiyyətli nümayəndələrini aşağıdakı kimi müəyyən etmişlər:

İran şahənşah dövləti

İranda şahənşah dövlətinin Qafqaziyəyə ezam edilmiş komissiyasının sədri və fövqəladə məmuru seyid Ziyaəddin Təbatəbai

Azərbaycan Respublikasının hökuməti (Qafqaz)

Xarici işlər naziri cənab Fətəli xan Xoyski
Ədliyyə naziri cənab Xəlil bəy Xasməmmədov
Yollar və küçələr naziri cənab Xudadat bəy Məlik Aslanov

Qeyd edilən nümayəndələr öz ixtiyarnamələrini təqdim etdikdən və onun doğruluğu tərəflərin təsdiqini aldıqdan sonra aşağıdakı maddələr üzrə müqavilə bağladılar:

Maddə 1: Müqavilə tərəflərindən hər biri qarşı məmləkətin liman və ya ticarət zonalarında baş konsulluq, kon-

sulluq, vitse konsulluq və konsulluq agentləri açma bilmək hüququna malikdir.

Baş konsullar, konsullar, vitse konsullar və konsulluq agentləri fəaliyyət göstərəcəkləri ölkənin hökuməti tərəfindən lazım olan proseduralardan sonra tanınıb, qəbul edilərsə, öz vəzifələrinin icrasına başlayacaqdır.

Maddə 2: Baş konsul, konsullar, idarə rəhbərləri və onların köməkçiləri, vitse konsullar və ya konsul agentləri əgər onları təyin edən dövlətin vətəndaşlarıdırsa, dövlət və ya bələdiyyə tərəfindən təyin edilən məkan, birbaşa, şəxslərə görə, daşınan əmlak və bəzək (təmtəraq) vergisindən azad edirlər. Əgər mülklərə sahib olarsa, ticarət edərsə, qazanc əldə edərsə bu zaman digər şəxslər kimi həmin rüsum, vergi və öhdəlikləri ödəməlidir. Həmin məmurları qanuna zidd hərəkət etdiyi məmləkətin qanunlarının 1 ildən çox cəzalandırması tələb etmərsə saxlamaq və həbs etmək olar.

Maddə 3: Baş konsullar və konsullar öz məmləkətdən öz şəxsi istifadəsi üçün lazım olan əşya və malları gömrük rüsumu ödəmədən gətirə bilər. Habelə gömrük rüsumu ödəmədən xaricdən özlərinə lazım olan mal və əşyaları daxil edə bilər. Həmin hüquqa görə onlara edilən güzəştin miqdarı il ərzində baş konsullar üçün 2000 qızıl frank, konsullar üçün 1000 frank və vitse konsullar üçün 500 frank dəyərində ola bilər.

Bundan əlavə baş konsullar, konsullar, vitse konsullar və onların canişiniləri məmləkətdən gedib-qayıdarkən hər cür gömrük yoxlaması və rüsum ödəməkdən azad edirlər.

Maddə 4: Baş konsullar, konsullar, onların idarə rəhbərləri və habelə vitse konsullar və konsul agentləri ölkə məhkəmələri zəruri hesab etdiyi zaman ədliyyədə şəhərdət vermək öhdəliyi vardır. Lakin bu zaman ədliyyə mə-

murları onlara rəsmi məktub göndərərək yanlarına çağırılmalıdır.

Hər vaxt idari işlərinə və ya xəstə olmasına görə (yalnız mülki hallarda) baş konsullar və konsullar ədliyyə məhkəmələrində iştirak edə bilməzsə, ədliyyə məmurları onların mənzilinə gedərək onlardan şifahi və yazılı formada izahat alacaqlar.

Həmin məmurların da vəzifəsidir ki, müəyyən edilən vaxtda ədliyyə məmurlarının xahişinə əməl etməli və yazılı şəhadətini rəsmi möhür və imza ilə onlara təhvil verməlidirlər.

Maddə 5: Baş konsullar, konsullar, vitse konsullar və konsul agentləri konsulluq və vitse konsulluğun xarici (giriş) qapısının üzərində öz milli əlamətini "vitse-konsulluq" və "konsulluq agent" yazısı ilə vura bilər.

Habelə, dəniz ərazilərində konsulluğun binası üzərində və habelə vəzifələrinin icrası üçün sərhəddə mindikləri gəminin üzərində öz məmləktinin bayrağını qaldıra bilərlər.

İzahına gəlincə həmin xarici əlaməti heç bir halda təhkimçilik kimi izah etmək olmaz. Sadəcə bu əlamətlər, dənizdəkilər və vətəndaşların konsulluğun yerini təyin edə bilmələri üçündür.

Maddə 6: Konsulluğun sənədlərinə hər hansı bir təcavüz və müdaxilə yolverilməzdir. Yerli məmurlar heç bir halda və heç bir bəhanə ilə həmin sənədləri təftiş və zəbt edə bilməzlər. Bu sənədlər həmişə ticarətə aid ofislər və yazılar, tərəflərin konsullar, vitsekonsullar və konsul agentlərinə aid yazılardan ayrı saxlanmalıdır.

Ədliyyə məhkəmələri zərurət yaranarsa konsulluq məmurlarından ticarət, sənaye, məhkəmə məsələlərinə dair informasiya və sənədləri tələb edə bilərlər. Həmin

məmurların da vəzifəsidir ki, onların xahişini yerinə yetirsin. Zərurət aradan qalxdıqdan sonra həmin sənədlər geri verilməlidir.

Maddə 7: Baş konsullar, konsullar, vitse konsullar, dünyadan köçdükdə, yerində olmadıqda və ya məşğul olduqda idarə rəhbərləri və əvvəlcədən bu vəzifə üçün tərəflərin məmurlarına təqdim edilmiş canişinlər, müvəqqəti olaraq konsulluq vəzifəsini icra edənlər kimi qəbul ediləcəkdir. Bu müddət ərzində həmin müqavilədə bu vəzifə üçün nəzərdə tutulan güzəşt və imtiyazlardan yararlanıla bələklər.

Maddə 8: Baş konsullar və konsullar öz təyinatının əhatə etdiyi yerlər, limanlar və şəhərlərdə yerli dövlətin təsdiqi ilə vitsekonsul və konsulluq agentləri təyin edə bilərlər. Bu məmurlar imtiyaz verilmədən məmləkətlərin vətəndaşları və xaricilər arasından seçilə bilərlər. Onları təyin edən və əməllərinə tabe olduğu konsul tərəfindən əməlləri verildikdə, bu maddədə qeyd edilən imtiyaz və güzəştlərə sahib olacaqlar. Lakin ikinci və üçüncü maddələrdə qeyd edilənlər istisna olmaqla.

Xüsusilə də izah edilir ki, əgər konsulluq və ya konsul agentləri məmləkətlərdən birinə aid olan bir şəhər və ya limanda yaradılsalar və həmin məmləkətin vətəndaşları arasından təyin edilərsə, bu konsul və ya agentləri həmin məmləkətin vətəndaşı olduğu üçün seçildiyi yerdə fərdlərə icra edilən qanun-qaydalara tabe olacaqdır. Lakin bu məsələ onun vəzifələrinin icrasına və ya konsul-luq sənədlərinin toxunulmazlığına zərər verməməlidir.

Maddə 9: Baş konsulluq, konsulluqlar, vitse konsullar və konsul agentləri öz səlahiyyətlərini icra edərkən, fəaliyyət göstərdikləri yerlərin rəhbərlərinə məmləkətlər ara-

sında mövcud hər cür müqavilə və öhdəliklərin qüvvədən düşməsinə və ya vətəndaşların şikayətinə səbəb olan hər cür boşluğa etiraz edə bilərlər.

Maddə 10: Baş konsullar, konsullar, onların idarə rəhbərləri, habelə vitse konsullar və konsulluq agentləri öz ofisi, şəxslərin mənzilləri və ölkələrinə aid olan gəmilərdə zərurət yarandıqda kapitanlar, gəmi işçiləri, müsafirlər, təcirlər və ölkə vətəndaşlarını dinləyə (qəbul edə) bilərlər.

Bundan əlavə onlar öz məmləkətinin qanunlarına uyğun olaraq aşağıdakı məsələləri qəbul edə bilərlər:

1. Öz vətəndaşlarının vəsiyyətnamələri və onlara aid olan digər qəti yazıları hər növ qərardadın əlavə edilməsi ilə. Amma bu qərardadlar alver şərti, yaxud konsulun fəaliyyət göstərdiyi məmləkətdə mülklər məsələsində hər cür digər alqı-satqı məsələsində, həmin məmləkətə məxsus cari qayda və qanunlara uyğun yazılmalıdır.

2. O məmləkətin bir və ya bir neçə nəfər vətəndaşı arasında və ya orada yaşayan digər məmləkətlərin vətəndaşları arasında yazılan və yazılmış hər bir yazı, habelə yalnız bu məmləkətin vətəndaşları arasında yazılan məktublarda bu şərtlə ki, həmin məktublarda yalnız konsul və agentin təbə olduğu məmləkətdə mülklərə dair olarsa və məktublarda onun iştirakı ilə göndərilib gələrsə, yaxud həmin məmləkətdə həll ediləcək işlərə aid olarsa.

Onlar habelə ölkələrinin məmurları və ya işlərin qayumları tərəfindən verilən sənəd və yazıları tərcümə və təsdiq edə bilərlər.

Maddə 11: Baş konsullar, konsullar, vitse konsullar və konsulluq agentləri səlahiyyətləri qəbul ediləndən sonra şəxsən öz təbə olduğu ölkəyə aid gəmilərə daxil ola və ya məmur göndərərək kapitanlar və fəhlələrdən suallar soruşa bilərlər. Gəmi sənədlərini nəzərdən keçirə, səfərə

dair ifadələri, gəmilərin gedəcəyi yeri və səfərdə baş verənləri öyrənə bilər. Gəmi manifestlərini yazsa, gəminin hərəkətinin asanlaşma vasitələrini hazırlaya bilər. Nəhayət, kapitanlar və fəhlələr üçün məhkəmələr və ölkə qurumlarında tərcüməçilik, işlərində və tələblərində vəkillik edə bilərlər. Ölkələrin ticarət qanunlarında proqnozlaşdırılan hallar istisna olmaqla. Heç bir halda bu maddələri onlarda dəyişə bilməsiniz.

Konsul və konsul agentinin fəaliyyət göstərdiyi ölkənin limanlarında ticarət gəmilərində əvvəlcədən həmin konsul və ya konsul agentə xəbər verərək onun da araşdırma zamanı orada iştirakına nail olmaq istisna edilməklə məhkəmə məmurları, vəzifə sahibləri və gömrük idarələri heç bir axtarış və tədqiqat apara bilməz (gömrüyün tələb etdiyi araşdırmalardan savayı).

Bu barədə konsullar, vitse konsullar və konsulluq agentlərinə göndərilən dəvət üçün müəyyən bir saat təyin ediləcəkdir. Əgər həmin məmurların özləri və ya nümayəndələri gəlməzlərsə, onlar olmadan araşdırma aparıla bilər.

İzah üçün qeyd edək ki, bu maddə səhiyyə və gömrük nizamnamələri çərçivəsində yerli icra orqanlarının adlarına şamil edilmir. Bu nizamnamələr konsulluq məmurlarının müdaxiləsi olmadan icra ediləcəkdir.

Maddə 12: Şübhəsiz ki, limanlar, yük qəbuletmə, gəmilərin boşaldılması və ticarət malı ilə təmin edilməsi qaydaları məsələsində ölkə nizamnamələri, hökm və qanunlarına riayət ediləcəkdir. Konsullar, vitse konsullar və konsul agentləri ancaq öz təbə olduğu ölkənin gəmilərinin daxili nizam-intizamını qoruyacaqdır. Buna görə də gəmi kapitanları, zabitlər və matrosalar arasında baş verən hər bir mübahisə və fikir ayrılığının yoluna qoyulması və

xüsusilə də, tərəflər arasında öhdəçiliklərin həyata keçirilməsi və maaşlara dair mübahisələrin həll edilməsi onların səlahiyyətində olacaqdır.

Gəmilərdə baş verən iğtişaşların gəmidə və ya quruda ümumi qayda-qanun və asayışı pozması yaxud ölkə və təndaşlarından və ya gəmi üzvündən olmayan bir nəfərin burada ortaqlıq olacağı hallar istisna edilməklə, yerli məmurlar bu məsələlərə müdaxilə edə bilməzlər.

Digər hallarda yerli məmurlar gözləmə mövqeyində olacaq ki, konsul, vitse konsul və konsul agentləri bu məmurların onları çağıracaqları halda gəmi işçiləri arasında adları qeyd edilən şəxslərin saxlanması, gəmiyə göndərilməsi və həbs edilməsində yardım etsinlər.

Həmin şəxslər saxlanılırsa, konsulluq məmurları dərhal rəsmi formada təbə olduğu yuxarı dairələrə məlumat verməlidir.

Maddə 13: Baş konsullar, konsullar, vitse konsullar və ya konsul agentləri matrosların və ya təbə olduğu ölkənin gəmilərinin işçiləri olan və müqavilə tərəfi olan ölkələrdən birində xidməti tərk edən və ya qaçan digər şəxsləri tutaraq gəmi və ya ölkələrinə geri göndərmək əmri verə bilərlər.

Bu bərdə onlar yazılı formada səlahiyyətli məmurlara gəmi dəftərləri, işçilərin (fəhlələrin) surətini və ya digər rəsmi sənədlər təqdim etməklə xəbər verməlidir. Əgər gəmi yola düşübsə həmin sənədlərin surətini təqdim etməklə axtarılan şəxslərin həqiqətən gəmi üzvü olduğunu isbat etməlidirlər.

Bu formada gələn müraciətə əməl edilməli və fərarilərin təslim edilməsindən imtina edilməməlidir. Bundan əlavə fərarilərin axtarılması və saxlanması üçün konsulluq məmurlarına hər cür kömək və yardım edilməlidir. Yazılı

müraciət və konsulluq məmurlarının xərci ilə həmin fərariləri öz gəmilərinə və yaxud öz ölkələrinə qaytarana qədər axtarışda qalacaqlar.

Əgər iki ay müddətində onları ələ keçirmək mümkün olmazsa, yaxud onların yaxalanma xərcləri davamlı olaraq ödənməzsə, həmin fərarilər yenidən həmin təqsirə görə saxlanmaq istisna olmaqla azad hesab ediləcəklər.

Əgər fərarəli şəxs quruda cinayət və xəta törədərsə məhkəmə öz hökmünü verənə və hökmü tamamilə icraya yönəlnə qədər yerli məmurlar onun təslim edilməsini yubada bilərlər.

Müqavilə tərəfləri qəbul edir ki, matroslar və digər gəmi işçiləri, xidməti tərk etdiyi ölkənin vətəndaşları olarsa bu maddənin şərtləri onlara şamil edilməyəcəkdir.

Maddə 14: Gəmi sahibləri, yük sahibləri və sığortalayanlar arasında bu maddəyə zidd qərar olmazsa müqavilə tərəflərinin gəmiləri dənizdə aldığı xəsarətə görə tərəflərin limanlarında ixtiyari və ya məcburi olaraq lövbər salarsa, öz təbə olduğu ölkənin baş konsullar, konsullar, vitse konsullar və ya konsul agentləri tərəfindən həll və ayırd ediləcəkdir. Əgər həmin məmurların fəaliyyət göstərdiyi ölkənin vətəndaşları və yaxud üçüncü ölkənin vətəndaşlarının bu xəsarətə aidiyyəti olarsa və bu halda xəsarət iddiası aidiyyəti tərəflər arasında dostcasına həll edilməzsə, yerli məmurların müdaxiləsi ilə həll ediləcəkdir.

Maddə 15: Əgər müqavilə tərəfləri olan ölkələrdən və ya onların vətəndaşlarına aid olan gəmilərdən biri digərinin sahilində qərç olarsa, yaxud quruluğa düşərsə yerli məmurlar hadisə yerinə daha yaxın olan baş konsul, konsul, vitse konsul və konsul agentinə hadisə bərdə xəbər verməlidir.

Azərbaycan (Qafqaz) məmləkətinin sularına qərq olan, yaxud quruya düşən İran gəmilərinin xilas edilməsinə aid bütün əməliyyat məmləkət qanunlarına uyğun icra ediləcəkdir. Habelə İran məmləkətinin sularında qərq olan və ya quruya düşən Azərbaycan (Qafqaz) gəmilərinin xilas edilməsinə dair bütün əməliyyatlar məmləkət qanunlarına uyğun olaraq icra ediləcəkdir.

Xilas edilən yüklər və ticarət malları, quruya düşmüş və ya sahilə yaxın ərazidə qərq olan gəmilərin satışı zərurəti olarsa, azuqə əldə etmək və təmirə dair işlər və əməliyyata nəzarət istisna olmaqla tərəflərin ölkələrində baş konsul, konsul, vitse konsul və konsul agenti müdaxilə etməməlidir.

Yerli məmurların gəmilərin xilas və s. müdaxiləsi üçün heç bir xərc qarşılanmayacaqdır. Xilas edilən əşyaların qorunması və xilas etmə əməliyyatları üçün xərclər istisna olmaqla. Yəni ölkə gəmilərinə aid olan xərclər.

Əgər qərq olan və ya quruya düşən gəminin hansı ölkəyə aid olması şübhəli (qeyri-dəqiq) olarsa yuxarıda qeyd edilən bütün addımlar yerli məmurların seçimindən (təyin etməsindən) asılı olacaqdır.

Maddə 16: Bu müqavilənin müddəti bir ildir. Müqavilə bitməmişdən 3 ay öncəyə qədər tərəflərdən heç biri onu ləğv etmək istəyini bildirməzsə, növbəti bir il də qüvvədə olacaqdır.

Maddə 17: Bu müqavilə imzalandığı gündən 15 gün sonra qüvvəyə minir. Lakin imzadan 1 ay sonra müqavilə tərəfləri olan dövlət rəhbərlərinin təsdiqinə veriləcəkdir. Ratifikasiya ediləndən sonra Bakubədə tərəflərə təqdim ediləcəkdir.

Buna görə də tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələri müqaviləni imzalayıb möhürlədilər.

Bu müqavilə Bakubədə fransız dilində 2 nüsxədə nəşr edildi.

1920-ci ilin 20 mart tarixində

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin (imzası var)

Fətəli xan Xoyskinin (imzası var)

Xəlil bəy Xasməmmədovun (imzası var)

Xudadət bəy Məlik Aslanovun (imzası var)

İrənin şahənşah dövlətinin ezam edilmiş komissiyasının (möhürü var)

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin möhürü var.

1920 ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 70

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 318
Tarix: 25 mart, 1920-ci il.

Aliməqam baş nazirin qüdrət və əzəməti daimi olsun

Ticarət və gömrük müqaviləsi azad ticarət üçün zəruri olan vəsiqələrə (zəmanətlərə) və Qafqaz Azərbaycanı daxilində İran vətəndaşlarının hər cür kapital resurslarından istifadəyə şamil edilir. Gömrükə aid maddələrdə də Gömrük idarəsinin təklifləri nəzərə alınbıdır. Müqavilədə əksini tapan "tərəflərin vətəndaşlarının hüququ" dedikdə İran daxilində xarici vətəndaşların malik olduğu hüquqlar nəzərdə tutulur ki, [İndiyə qədər] İran vətəndaşları Rusiya daxilində həmin hüquqların bəzisindən məhrum idilər.

Müqavilənin 1-ci maddəsinə əsasən İran vətəndaşlarının neft mədəni və torpaqları almaq, habelə gəmilərinin üzmək hüququ olacaqdır. Halbuki İndiyə qədər iranlılar neft torpaqları almaq və gəmi sahibi olmaq hüququndan məhrum idilər. Müqavilənin 2-ci maddəsinə əsasən İranda yaşayan Azərbaycan vətəndaşları ölkə vətəndaşları kimi vergi və divan rüsumlarını ödəmək məcburiyyətində olacaqlar. Azərbaycan öz daxilində İran vətəndaşlarına münasibətdə belə bir hüquqa malik olsa da bədbəxtlikdən biz bu hüquqdan məhrum idik. Çünki İranda yaşayan, vergi ödəməli olan, əmlak və sərvəti olan bütün rus vətəndaşları Qafqaziyyə müsəlmanlarından ibarətdir.

Əlbəttə onların hamısından divan vergisi tələb ediləcəkdir. Ola bilsin bəzi vətəndaşlar vergi ödəməmək üçün rus vətəndaşlığında qalmağa üstünlük versinlər. Fikrimcə ali dövlət, bu müqavilənin maddələrinin məzmununu onlara da şamil etməlidir.

Ticarət və konsulluq müqaviləsinin maddələrinin məzmununa uyğun olaraq ali dövlətin İranda ləğv etdiyi Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətlərinin kapitulyasiya hüququ tamamilə təmin edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu məsələnin açıq-aşkar qeyd edilməsi ali dövlətin mənafeyini əks etdirməsə də, lakin tərəflərin konsulluqlarının sərhəd və ixtiyarlarını müəyyən edərkən, habelə tərəflərin vətəndaşlarının daxili qanunlara itaət etmə məsələsi, kapitulyasiyanı tamamilə aradan qaldıracaqdır.

Altıncı maddəyə uyğun olaraq iki məmləkət arasında ticarətin azad olması prinsipini qəbul etsək də, tərəflərdən hər biri istənilən vaxt mühüm məsələləri bəhanə etməklə ticarət malının ixracının qarşısını ala bilər. Bu məsələ tamamilə ali dövlətin mənafeyinə uyğundur. Çünki Qafqazda qızıl və gümüş pulun olmaması, kuponun etibarsız olması və İranın daxili əmtəəsi ilə Qafqaziyyədə mübadilə üçün kifayət qədər ticarət malının olmaması reallığında belə bir hüququn qeyd edilməsi zəruri idi. Onsuz da bu hüququn Azərbaycan üçün heç bir anlamı qalmır. Çünki Azərbaycanın yeganə ticarət malı neftdir. Onun da İrana ixracının qarşısını ala bilməzlər. Azərbaycanın daxilində də digər ticarət malı yoxdur. Azərbaycandan tranzitin azad olması maddəsinə görə isə Avropadan İrana nəql edilən ticarət mallarının da qarşısını ala bilməyəcəklər.

Yeddinci, səkkizinci və doqquzuncu maddə çərçivəsində azad tranzitin əldə edilməsində ali dövlətin istəyi

tam reallaşıb. Xüsusi tarifə dair sizin üçün ayrıca bir raportda geniş formada bəhs etmişəm. Azərbaycan ərazisində tranzit malı çox olduqda keçidinin yubanmaması üçün müəyyən bir vaxt və ya uzun müddətin təyin edilməsinə israr etdim. Uzun müzakirələrdən sonra Azərbaycanın səlahiyyət sahibləri qəti surətdə müəyyən vaxtın təyin edilməsindən imtina etdilər. Biz də 10-cu maddənin əlavə edilməsinə məcbur qaldıq.

Onikinci, onüçüncü, ondördüncü və onbeşinci maddələrdə tacirlərə fəvqəladə çətinlik yaranan əlavə rüsumların alınması və habelə qaçaqmalçılığın qarşısının alınması və bunun üçün zəruri tədbirlərin görülməsi barədə gömrük idarəsinin təklif və nəzərləri tamamilə nəzərə alınmışdır. Bundan artıq izah etmək istəmirəm, əminəm ki, cənab alinin dəqiq nəzərləri ali dövlət rəhbərlərinin fikirlərinin reallaşması və maraqlarının qorunmasında nə qədər ciddi-cəhdlə çalışdığımızı təsdiq edəcəkdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin imzası vardır.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqazıyyəyə fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının möhürü vardır. 1920-ci il.

318 №-li sənədə əlavə

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqazıyyəyə ezam edilmiş komissiyası.

Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) ilə İrənin şahənşah dövləti arasında bağlanan gömrük və ticarət müqaviləsinin tərcüməsi.

Bir tərəfdən İrənin şahənşah dövləti və digər tərəfdən (Qafqaz) Azərbaycanı hökuməti ticarət yolunda duran maneələri aradan qaldırmağa həmişə önəm verdiyi üçün bu müqaviləni bağlamağa qərar vermişlər və buna görə

də aşağıda qeyd edilən özlərinin səlahiyyətli nümayəndələrini təyin etmişlər:

İrənin şahənşah dövləti

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqazıyyəyə fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının rəhbəri cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbəi.

Azərbaycan (Qafqaz) Respublikası hökuməti

Xarici İşlər naziri cənab Fətəli xan Xoyski

Ədliyyə naziri cənab Xəlil bəy Xasməmmədov

Yollar və Küçələr naziri cənab Xudadət bəy Məlik Aslanov

Yuxarıda qeyd edilən nümayəndələrin mandatının doğruluğu təsdiq edildikdən sonra aşağıdakı maddələr üzrə razılığa gəldilər:

Birinci maddə

Öhdədar tərəflərdən birinin vətəndaşı digər tərəfin məmləkətində [daimi] və ya müvəqqəti olaraq yaşayarsa ticarət, sənaye və gəmilərin üzməsi məsələsində kamilət əl-vidad¹ (bir-birinin ərazisindən faydalanan dost ölkə) bir məmləkətin vətəndaşı üçün nəzərdə tutulan hüquq, imtiyaz, təminat, güzəşt və şəraitə malik olacaqdır. Aydındır ki, yuxarıda qeyd edilən qanunlar öhdədar tərəf-

¹ Müqavilə tərəfləri olan dövlətlər öhdəlik götürür ki, onlardan biri üçüncü bir dövlətə və ya vətəndaşlarına imtiyaz verərsə, müqavilə tərəfi olan digər dövlət və onun vətəndaşlarının da həmin imtiyazdan istifadə etmək hüququ vardır – tərcüməçi.

lərdən birinin ərazisində icra edilən və ya gələcəkdə icra edilməsi nəzərdə tutulan və habelə bütün xarici vətəndaşlara şamil edilən polis, sənaye və ticarətə dair xüsusi nizamnamələr, hökmlər və qanunlara zidd olmamalıdır.

İkinci maddə

Məmləkətlərdən birində digər məmləkətin vətəndaşlarından alınan birbaşa və ya dolayı vergilər öz daxili vətəndaşlarından alınandan çox olmamalıdır.

Üçüncü maddə

Tərəflərdən hər birinin vətəndaşı digər məmləkətin ərazisində hər hansı bir digər xarici millətdən olan vətəndaşlara indi və ya gələcəkdə sahiblənməsinə icazə verilən və məmləkətin qanunlarında indi və ya gələcəkdə təsbit ediləcək hər hansı bir daşınan və ya daşınmaz əmlak və mallara sahib ola bilərlər. Eyni qayda ilə digər hər hansı bir xarici millətdən olan vətəndaşlar üçün indi və ya gələcəkdə icazə verilən həmin əmlak və malları sata, dəyişə, hədiyyə edə, cehiz verə, vəsiyyəət edə və ya digər hər hansı bir formada tam istifadə edə bilər. Bu zaman qeyd edilən hallardan heç biri üzrə daxili vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulan və ya gələcəkdə nəzərdə tutulacaq olan rüsum, vergi və mükəlləfiyyətlərdən əlavə heç bir ad altında heç bir şey ödəməyə məcbur edilməməlidir.

Habelə, tərəflərin vətəndaşları məmləkət qanunlarını pozmamaya şərti ilə əmlakının satışından əldə ediləni və ümumiyyətlə öz mallarının satışını azad formada məmləkətdən xaric edə bilər ki, bu halda xarici vətəndaş kimi daxili vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulan rüsumlardan əlavə

heç bir şey ödəməməlidir. Məmləkət qanunlarına uyğun olaraq onların ədliyyə məhkəmələrində iddia qaldırmaq və şikayət etmək hüququ vardır. Bu baxımdan daxili vətəndaşlarla bərabər hüquq və təminatla malik olacaqlar. Bu zaman məmləkətin qanunları çərçivəsində icazə verildi ki kimi özlərinə vəkil və ya hər hansı bir nümayəndə seçmək hüququna malikdirlər.

Dördüncü maddə

Öhdədar tərəflərdən heç birinin vətəndaşı digər məmləkətin ərazisində rəsmi-icbari, məhkəmə, idarəçilik və ya bələdiyyəyə aid heç bir məşğuliyyət növündə (qəyyumluq istisna olmaqla) işə cəlb edilməyəcək və habelə, milli ordu, quru və dəniz qoşun növündə xidmət etməyəcəkdir.

Beşinci maddə

Səhmə malik şirkətlər (şirkətlərin adı müəyyən edilmədən anonim formada) və məmləkətlərdən birində qərarlaşan, zəruri şərtlər və cari qanunlara uyğun formada təsis edilən digər maliyyə, sənaye və ticari şirkətlər digərinin ərazisində qanuni formada tanınır və ələlxusus ədalət məhkəmələrində özlərini müdafiə etmək və iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər.

İzahı: Burada həmin qeyddən məqsəd məmləkətlərdən birində təsis edilən belə bir şirkətin digər məmləkətdə də, sənaye və ticari əməliyyatlar apara bilməsinin qəbul edilib-edilməməsi deyildir. Bu hüququn qəbul edilməsi bu məsələ barədə həmin məmləkətdə mövcud olan və ya sonralar mövcud olacaq qanunlardan asılıdır.

Altıncı maddə

Müqavilə tərəfləri öhdəlik götürür ki, mühüm mülahizələr istisna olmaqla heç bir halda idxal və ixracı qadağan etməklə məmləkətlər arasında olan ticarətə mane olmayacaqdır.

Yeddinci maddə

Müqavilə tərəfləri azad tranziti qəbul etmək öhdəliyi götürür. Lakin (Qafqaz) Azərbaycanında dəmiryolu vasitəsilə daşımaların indiki tarifinin az olması və buna görə də bu məmləkətin dəmiryolu idarəsinə dəyən zərəri nəzərə alaraq tərəflər bu müqaviləyə əlavənin surətinə uyğun olaraq (Qafqaz) Azərbaycanı yolu ilə tranzit olaraq keçən əmtəə üçün xüsusi tarif müyyən edir. Bu qeyd isə heç bir halda azad tranzit prinsipində hər hansı dəyişikliyə səbəb olmamalıdır.

Səkkizinci maddə

(Qafqaz) Azərbaycanına ixrac edilən İrənin sənaye, yer məhsulları və habelə İrana ixrac edilən (Qafqaz) Azərbaycanının sənaye və yer məhsullarına əhalinin istehlakı, anbarlara ötürülməsi, yenidən ixrac edilməsi və tranzit edilməsindən asılı olmayaraq digər millətlərin məhsullarına yanaşılacaq kimi yanaşılacaqdır. Digər millətlərin məhsullarından alınandan artıq və ya fərqli rüsum alınmayacaqdır.

Doqquzuncu maddə

Tranzit üçün açıq olan ticarət yolundan məmləkətlərdən birinin keçirdiyi hər hansı bir ticarət malı hər iki

məmləkətdə tranzit haqqından azad olacaqdır. Birbaşa tranzit olaraq keçməsi və tranzit əsnasında boş olması, anbara qoyulması və yenidən yüklənərək daşınmasından asılı olmayaraq.

Onuncu maddə

(Qafqaz) Azərbaycanı Respublikası ticarət mallarının tranzit olaraq keçidinə heç bir bəhanə ilə mane olmaması və mümkün olduğu qədər tez bir zamanda öz məmləkətdindən ötüb-keçməsinə [şərait yaratması] barədə öhdəlik götürür. Hər bir halda onların daşınması məmləkət daxilində daşınma müddətindən çox olmamalıdır.

On birinci maddə

Müqavilə tərəfləri gömrük məsələlərinə aid olan bu öhdəliyin maddələrinin məzmununu İrənin şahənşah məmləkəti ilə Rusiya arasında 1901-ci ilin 27 oktyabrında bağlanan və 1902-ci ilin 13 dekabrında ratifikasiya edilən müqavilənin yeni tarifinin icrasına qədər tanıyır. Habelə, indiyə qədər həmin müqavilədə olan qanuni dəyişiklikləri də qəbul etməyi öhdəsinə götürür.

On ikinci maddə

Müqavilə tərəfləri hər iki məmləkətin gömrük orqanlarının gömrük hüququ əldə etməsi və icrada olan qanunları pozarkən tətbiq edilən cəzaları tərtib etməsi üçün nizamnamələr icra etməsini qəbul edir.

On üçüncü maddə

Müqavilə tərəfləri öhdəlik götürür ki, məmləkətlərdən birindən və ya məmləkətlərin birinə aparılan əmtəəyə

qanuni formada icra edilən gömrük nizamnamələrindən əlavə heç bir bəhanə ilə əlavə rüsum almayacaqdır.

On dördüncü maddə

Tərəflərdən biri öz gömrük tarifində dəyişiklik etmək istərsə qarşı tərəf öhdəlik götürür ki, digər məmləkətlərdən idxal edilən əmtəə kimi dərhal icraya yönəlmiş kimi tanısın.

On beşinci maddə

Müqavilə tərəfləri öhdəlik götürür ki, bir məmləkətdən digərinə qaçaqmalçılıq yolu ilə həyata keçirilən ticarətin qarşısının alınmasında əməkdaşlıq edib kömək göstərəcəklər. Buna görə də məmləkətlərdən birində əmtəənin daxil olması zamanı ixrac edilən məmləkətin gömrüyündən ixrac barəsində sənəd təqdim edilməsini qəbul edirlər. Bu sənədin forması və tərtib qaydası tərəflərin gömrük idarələri arasında tamamlayıcı bir müqavilədə öz əksini tapacaqdır. Həmin gömrük idarələri hər ay məmləkətlərin müxtəlif ofislərində gömrük sənədləşmələrinə uyğun olaraq idxal və ixracın surətini bir-birinə göndərməyə borcludurlar. Məmləkətlərin birinin xəzinəsinin müəyyən məbləğdə gəlirlərdən məhrum olmasına səbəb olan qaçaqmalçılıq və saxtakarlığın qarşısını almaq üçün zəruri olan yeni vasitələrdə əməkdaşlıq edilməlidir .

On altıncı maddə

Bu müqavilənin etibarlılıq müddəti 1 ildir. Əgər müqavilənin müddətinin bitməsinə 3 ay qalmış tərəflərdən

heç biri öz istəyi ilə onu ləğv etmək barədə məlumat verməzsə, növbəti 1 il üçün də keçərlili olacaqdır.

On yeddinci maddə

Bu müqavilə imzalandığı tarixdən 15 gün ərzində icraya yönələcəkdir. Lakin imzalandığı tarixdən 1 ay ərzində ratifikasiya ediləcəkdir. Ratifikasiya sənədləri Badkubədə mübadilə ediləcəkdir.

Beləliklə, tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələri bu müqaviləni imzalayaraq öz möhürləri ilə möhürlədilər.

Badkubədə fransız dilində iki nüsxədə nəşr edildi.

20 mart, 1920-ci il.

İmza: Seyid Ziyəəddin Təbatəbai

Fətəli xan Xoyski

Xəlil bəy Xasmməmmədov

Xudadat bəy Məlik Aslanov

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaziyyəyə ezam edilmiş fövqəladə komissiyasının möhürü vardır.

Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinin möhürü vardır.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 71

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 319
Tarix: 25 mart, 1920-ci il.

Alimaqam baş nazirin qüdrət və əzəməti daimi olsun

Ali dövlətin ezam edilmiş komissiyasının ən parlaq uğuru sərbəst tranzit probleminin həllidir. İrənanı ali dövləti azad ticarət məsələsində öz məmurlarının əldə etdiyi uğura görə bütün dövlətlər yanında başıucadır və beynəlxalq ticarətə etdiyi bu xidmətə görə özü ilə fəxr edə bilər. Bir ildən çoxdur ki, böyük dövlətlərin ezam edilmiş siyasi və hərbi komissiyaları bu məsələdə uğur əldə etmək istəyirdilər. Fransanın ezam edilmiş komissiyasının sədri Müsyö Donanker azad tranzit haqqında məndən eşitdikdə heyrət və təəccübünü gizlətmədi. Fövqəladə sevincək halda dərhal Fransaya məlumat vermək üçün məndən icazə istədi. Beləcə digər dövlətlərin Tiflisdəki ezam edilmiş komissiyaları və onların Badkubədəki nümayəndələri, habelə bütün ticarət zonaları, İrənanın ezam edilmiş komissiyasının bu uğurunu təbrik edərək şadlıq və sevinc içərisində qarşıladılar. Tranzit mallarının təftiş və müayinəsi, bağlamaların açılması, pour centage (faiz) alınması, daşınmanın gecikməsi və müharibədən öncə Rusiyada tranzit mallarının qadağan olması kimi mövcud olan bir sıra problemləri xatırlamaqla uğurun miqyasını təyin etmək olar. Tranzitin azad olması üçün 3 ay müte-

madi olaraq müzakirələr aparıldı. Azərbaycan dövləti tranzit mallarının özündən və ya qiymətindən özü üçün müəyyən miqdar və ya məbləğ qazanmaq istədiyi üçün razılaşma əldə etmək mümkün olmurdu. Nəhayət, ağılıma belə bir çıxış yolu gəldi ki, dəmiryolu tarifini artırmağa Azərbaycan tərəfini şirnikləndirməklə azad ticarətin qəbuluna nail olum. Ümumiyyətlə etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan tərəfi dəmiryolu idarəsinin fəvqəladə ziyan görməsi səbəbi ilə tranzit mallarından qazanc əldə etməyə məcburdur. Dəmiryolunun daxili tarifini artırmaq hökumət üçün çox çətin idi. Bir haldaki bunun müqabilində müharibədən öncə xərc çəkilsə də, rüsumların 5-dən biri qədər yüksəlmişdi. Bir neçə dəfə dövlət, daxili tarifi qaldırmaq istəsə də, sosialistlər və əhali buna qarşı çıxmışdılar. Məsələ daha yaxşı anlaşılın deyə izah edirik. Müharibədən öncə birinci dərəcəli Bakı-Batumi biletinin qiyməti 15 manat (8 tımən) idi. 3 ay öncə 700 və indi isə artaraq 1000 manat olmuşdur (2 tımən). Qafqaz və Rusiya əhalisi üçün manat, həmin manatdır. Dövlət 15 manat yerinə 1000 manatı aşan pulu ala bilməz. Halbuki, müharibədən öncə yaşadıkları kimi dəmiryolu işçiləri və fəhlələrə həmin miqdarda məvacib vermək məcburiyyəti tələfdir. Xərclərin artması və rüsumlarda kəsirlər hesabına Azərbaycan dövləti hər ay 10 milyondan çox, Gürcüstan dövləti isə 15 milyondan çox zərər görməklə dəmiryolunu dövlət xəzinəsi hesabına saxlayır. Buna görə də, Azərbaycan tərəfinin yol idarəsinin zərəri hesabına tranzit malları nəql etməsinin məntiqi əsası yoxdur. Nəticə etibarilə Azərbaycan nümayəndələri son söz olaraq bildirirdilər ki, biz tranzit mallarından xeyir istəmir, sadəcə dəyən zərəri qarşılamaq istəyirik. Müzakirənin mübahisəyə çevrildiyi konfranslardan birində azərbaycanlı nazirlər bildirdilər:

İndi ki bizim dediklərimizi qəbul etmirsiniz və razılıq əldə edilə bilmir yaxşı olar İran dövləti bizim dəmiryollarının idarəçiliyini öz üzərinə götürsün, xeyir və ziyanı da İran dövlətinə aid olsun. O zaman tranzit olaraq nə qədər istəyirsinizsə ticarət malları aparıb gətirin. Mən də dərhal dövlət tərəfindən qəbul etdiyimizi bildirdim və şərt olaraq təklif etdim ki, daxili tarifin artırılmasında sahibi-ixtیار olmalıyıq. Nəhayət, uzun müzakirələr və azad tranziti qəbul etdirdikdən sonra dəmiryolu tarifinin artırılmasını qəbul etdim. Manatın indiki kursu ilə kirayənin qiymətinin müharibədən öncəki kirayə qiyməti ilə elə də ciddi fərqi yoxdur. Bəlkə də bir sıra mallar üçün müharibədən öncəki kirayə puluna bərabərdir və ya ondan azdır. Bu məsələ barəsində olan izahları yalnız sizinlə görüşərkən söyləyə bilərəm. Çünki o qədər uzun və genişdir ki, mübarək xatirinizi incitmək istəmirəm. Ola bilsin deyəsiniz ki, əgər manatın kursu qalxarsa tacirlər ziyan edəcəklər. Birincisi əldə olan qəti dəlillərə görə manatın kursunda ciddi irəliləyiş gözlənilmir. Qalxacağı təqdirdə son hədd 5 tımənə qədər ola bilər. Müqavilənin müddəti də bir ildir. Məzənnənin 5 tımən olacağı təqdirdə heç bir arazdırma aparmadan deyə bilərik ki, Azərbaycan dəmiryollarının zərəre düşəcəyi halda belə ticarət mallarının İrana idxal və ixrac zərurəti ali dövlətin maraqlarına tam uyğundur, müəyyən mənada yerli tacirlərin şəxsi maraqlarına da müvafiqdir. Əlqərəz, Azərbaycan dövlətinə heç bir imtiyaz və haqq verilmədən azad tranzit əldə edilib. Ümidvaram ki, bu mühüm məsələdə əldə edilən uğur ali dövlət rəhbərlərinin xüsusi diqqətinə səbəb olacaqdır.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaza fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının möhürü var. 1920-ci il.

Ticarət və gömrük müqaviləsinin əlavəsinin tərcüməsi

20 mart, 1920-ci ildə İranın şahənşah dövləti ilə Azərbaycan (Qafqaz) Respublikası hökuməti arasında bağlanmışdır.

Azərbaycan dəmiryolları vasitəsilə tranzit olan ticarət malının daşınmasına dair gömrük və ticarət müqaviləsinin 7-ci maddəsində dərc edilənlər və bu məmləkətin dəmiryolunun durumunu nəzərə alaraq müqavilə tərəfləri Azərbaycan (Qafqaz) dəmiryolları vasitəsilə tranzit edilən əmtəənin hazırkı tarifində dəyişiklik edilməsini qəbul edirlər. Azərbaycan (Qafqaz) məmləkətindən tranzit olaraq İrandan gətirilən və ya İrana aparılan hər bir ticarət malı üçün 1920-ci ilin fevral ayından qüvvəyə minən Azərbaycan (Qafqaz) dəmiryollarının hazırkı tarifi 7 dəfə artırılmış olur. Həmin tarifi cari tərtibatla bir nüsxəsi İranın şahənşah dövlətinin nümayəndələrinə təhvil verilib və bu müqaviləyə də əlavə edilib.

İzahına gəldikdə isə müqavilədə əksini tapan müddət ərzində Azərbaycan (Qafqaz) hökuməti öz dəmiryollarının daxili tarifini artırmaq istərsə, tranzit mallarına aid edilən tarifi qaldıra bilməz. Bu şərtlə ki, parlament tərəfindən ratifikasiya edilərsə.

20 mart, 1920-ci il.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin (imzası var)

Fətəli xan Xoyskinin (imzası var)

Xəlil bəy Xasmməmmədovun (imzası var)

Xudadat bəy Məlik Aslanovun (imzası var)

İranın şahənşah dövlətinin ezam edilmiş komissiyasının (möhürü var)

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin möhürü var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 72

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 320
Tarix: 25 mart, 1920-ci il.

Aliməqam baş nazirin qüdrət və əzəməti daimi olsun

Ali dövlətin gömrük tarifini artırmaq məsələsi Azərbaycan iqtisadiyyatı baxımından çox önəmli məsələ olduğu üçün ezam edilmiş komissiyanın asanlıqla uğur qazanması gözlənilmir. Azərbaycan hökuməti, tacir və maddən sahibləri İrana neft idxalı qiymətinə bir şeyin əlavə edilməsinə ciddi şəkildə qarşı çıxırdılar. Hətta İsmayıl xan Ziyadxanovla bağlanan müqaviləyə uyğun olaraq tətbiq edilən qiyməti də qəbul etmir və dəfələrlə öz etirazlarını bildirmişdilər. Ali dövlətin bu addımını dostluğa zidd hesab edirdilər. Azərbaycanda maddən sahibləri və hökumətin fikrinə, əgər neftin sabiq idxal qiymətinə bir şey əlavə edilərsə, bu İran əhalisinin daha az neft istehlak etməsinə və Azərbaycanın neft ixracının azalmasına səbəb olacaqdır. Ali dövlətin maraqlarına müxalif olanlar və bəzi düşüncəliyə belə bir məlumat yayırdılar ki, İran dövlətinin neft idxalının qiymətini artırməsindən məqsədi cənub neftini satmaq üçün ingilislərə xidmət etmək istəməsidir. Çünki Azərbaycan nefti digər bölgələrdən idxal edilən neftlə rəqabət apara bilər. Bu cür düşüncə və problemlər hər gün qabağa çıxırdı. Digər tərəfdən ali dövlətin iqtisadi durumu bəlli olduğundan yeni tarifə uyğun ola-

raq rüsumların artmasını qəbul etdirmək ezam edilmiş komissiyanın ən ümdə vəzifələrindən idi. Nəhayət, bu məsələni qəbul etmələrinə naümid olduqdan sonra nəzərimə gələn yol bu idi ki, Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndələrinə bildirdim ki, ali dövlət öz gömrük tarifini dəyişməyi qərara alıb, öz məmləkətinin ixrac və idxalına müəyyən məbləğ əlavə edəcəkdir. Azərbaycan hökumətinin qəbul edib və ya etməməsi ali dövlət rəhbərlərinin məlum qərarına təsir etməyəcəkdir. Cavab olaraq mənə bildirdilər ki, İran dövləti gömrük tarifində Azərbaycan hökumətinin fikrini nəzərə almazsa, o zaman heç bir müqavilə bağlamaqdan söhbət gedə bilməz. Yaxşısı budur ki, müzakirəsi gözlənilən digər mövzuları ortaya çıxarmayacaq. Mənim yuxarıdakıları qeyd etməkdən məqsədim bu idi ki, Azərbaycan hökuməti iki problemlə yəni İranın ixrac və idxalını artırmaqla qarşı-qarşıya qaldıqda iki yeni tarifdən birini qəbul etməyə məcbur qalacaqdır. Öz məmləkətinin əhalisini düşünüb, sosialistlər və sol partiyaların etirazının qarşısını almaq istərsə qida maddələrindən ibarət olan İranın ixrac tarifinin artmasını qətiyyətlə rədd edəcək və o halda Azərbaycanın ixrac tarifinin artmasını qəbul etməyə məcbur qalacaqdır. İranın ixrac və idxal tarifinin artmasını müqayisə edərkən ali dövlət üçün idxal tarifinin artmasından əldə edilən daha çox mənafeyin əhəmiyyətindən gözəl formada məlum və təsəvvür etmək olar ki, idxal tarifinin artmasından əldə edilən rüsum heç vaxt ixrac tarifinin çoxluğu ilə müqayisə edilə bilməz. Bu barədə gömrük nümayəndəsinin fikrini də öyrəndim. Onun dediyinə görə ixrac tarifinə elə də bir şey əlavə edilməz. Bu araşdırmalardan sonra Azərbaycandan İrana ixrac edilən ticarət mallarının tarifini qəbul etdirmək üçün – əgər söz versək ki, bir il müddətinə qədər İrandan

Azərbaycanın daxili istehlak tələbatını ödəmək üçün ixrac edilən qida maddələrinə bir şey əlavə etməyəcəyik, o zaman bütünlüklə marağ və mənafelemizi təmin etmək oluruq – uzun müzakirələrdən sonra Azərbaycan tərəfi məcbur qalıb, Azərbaycandan İrana idxal edilən ticarət mallarının yeni tarifini qəbul etdi. Bu şərtlə ki, yeni tarifin qüvvəyə minməsi ilə Qafqaz Azərbaycanının ticarət malları digər məmləkətlərin əmtəə malları ilə rəqabətdə uduzmasın. Bu şərtin isə həqiqətən bir anlamı qalmır. Çünki Azərbaycanın ixrac etdiyi yeganə ticarət malı yalnız neftdən ibarətdir. Heç bir ölkə nəqliyyat vasitələri olmadan növbəti bir ilə qədər İranın şimal və mərkəzi əyalətlərində neft istehlakında Azərbaycanla rəqabət apara bilməz. Yalnız ola bilsin ki, Petrovskiyyə yaxın olan Qrozni nefti və Krasnadara yaxın olan Çələkən nefti çox olarsa – bir haldakı azdır – rəqabət apara bilər. Onlar da bunu bacarmayacaqdır. Çünki ali dövlətin öz ölkəsinə daxil etdiyi neft tarifi yalnız Azərbaycan neftinə aid deyil, şimal əyalətlərinin gömrüklərindən daxil olan bütün neftlərə də şamil ediləcəkdir. Bu vasitə ilə ali dövlətin mənafeyi təmin edilməsi ilə yanaşı, həm də Azərbaycan dövlət və əhalisinə böyük yardım da etmiş olduq. Ali dövlətin etdiyi yardımın qədr-qiyətini anlatmaq üçün gələcəkdə Rusiya və ondan ayrılmış digər ölkələrdə problemlər yaşamamaq və onların da bizdən belə bir tələb etməmələri üçün Azərbaycan nazirlərinə təklif etdim ki, İranın Azərbaycan üçün ixrac tarifini gizli saxlamaq məqsədi ilə gizli tək maddəli bir müqavilə də bağlansın. Onlar da qəbul edəndən sonra bu raporta məxfi bir maddə də əlavə etdik. Bu məxfi müqaviləyə əsasən ali dövlət nə qədər istəyərsə, Azərbaycanın ticarət mallarına aid öz idxal tarifini artıra bilər.

Əminəm ki, ali dövlətin rəhbərləri ezam edilmiş komissiyanın bu mühüm uğurunu dəyərləndirəcəkdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin imzası var.

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaza fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının möhürü var. 1920-ci il.

320 №-li sənədin əlavəsi
Qafqazıyyədə İranın şahənşah dövlətinin
fəvqəladə ezam edilmiş komissiyası
İranın şahənşah dövləti ilə Azərbaycandan (Qafqaz)
Respublikası arasında bağlanan gizli müqavilənin
tərcüməsi

Bir tərəfdən İranın şahənşah dövlətinin Qafqazıyyəyə ezam edilmiş komissiyasının sədri və fəvqəladə məmur cənab seyid Ziyaəddinin təmsil etdiyi İran şahənşah dövləti ilə digər tərəfdən xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski, Ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasmməmmədov və yollar naziri Xudadət bəy Məlik Aslanovun təmsil etdiyi Azərbaycan (Qafqaz) Respublikası arasında aşağıdakı maddədən ibarət müqavilə bağlandı.

Tək maddə

İranın şahənşah dövləti öhdədar olur ki, bu müqavilənin bağlanma tarixindən 1 il müddətində 1901-ci ilin 27 oktyabr tarixli gömrük müqaviləsində proqnozlaşdırılan "c" tarifinə uyğun olaraq İrandan Qafqaz Azərbaycandanın həmin ölkənin istehlakı üçün nəzərdə tutulan ərzəğini qiyətini qaldırmayacaqdır. Lakin bu hüququ özündə saxlayır ki, Qafqaz Azərbaycandanın İrana idxal edilən əmtəənin idxal qiyətinə əlavə edə bilər. Bu şərtlə ki, bu

artım digər ölkələrin Qafqaz Azərbaycanının ticarət mali ilə asan rəqabət apara bilməsi və onun istehlakının azalmasına gətirib çıxarmasın. Bu müqavilə Badkubədə fransız dilində iki nüsxədə tərtib edilərək yazılmışdır.

İyirmi mart min doqquz yüz iyirminci il.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin (imzası var)

Fətəli xan Xoyskinin (imzası var)

Xəlil bəy Xasməmmədovun (imzası var)

Xudadat bəy Məlik Aslanovun (imzası var)

İranın şahənşah dövlətinin ezam edilmiş komissiyasının (möhürü var)

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin möhürü var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 73

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən

Nazirlər Kabinetinə

№ 321

Tarix: 25 mart, 1920-ci il.

*Alimaqam baş nazirin qüdrət və əzəməti
daimi olsun*

Azərbaycan dövləti ilə bağlanan müqavilə və öhdəlikləri xüsusi məmur vasitəsilə mübarək hüzurunuza təqdim etdim. Bundan əlavə mübarək xatiriniz məsələlərdən daha geniş xəbərdar olsun deyə müqavilələrdən hər birini tərcümə, ayrıca raportlar əlavə etmək, maddələrinin izahı, habelə son konfrans və müzakirələrin protokolunu ixtisarla sizə təqdim etdik. Ezam edilmiş komissiya Badkubədə proqnozlaşdırıldıqdan artıq qalsa da, siz özünüzdə təsdiq edərsiniz ki, ali dövlətin sabiq məmurları tərəfindən heç bir hazırlıq görülmədiyinə və cənabi aliyə müxtəsər formada yazıb göndərdiyimiz xoşagəlməz vəziyyətdə görə bundan tez [nəticəyə varmaq] qeyri-mümkün idi. Sevindirici haldır ki, ali dövlətin ezam edilmiş komissiyasının fasiləsiz çalışması nəticəsində sərfəli müqavilələr bağlaya bildik. Hər hansı bir izah və təfsilatı artıq hesab edərək, ali dövlət rəhbərlərinin bunu ratifikasiya edəcəyi intizarındayıq. Sizə də məlum olduğu kimi ratifikasiya müddəti bir aydır. Bu müqavilələr sizə gəlib çatana qədər təqribən həmin müddətin yarısı ötəcəkdir. Bir neçə gün

ərzində lazım olan araşdırmalar aparılmalıdır. Nazirlər Kabinetinin ratifikasiyası, Sizin imzanız və böyük səltənət məqamının təsdiqləməsindən sonra bağlanan müqavilələrin ratifikasiya sənədlərini qeyd edilən müddətdə Bakıda mübadilə edə bilmək üçün dərhal Bakıya yola salsınlar. Azərbaycan dövləti tərəfindən lazım olan müqavilələr parlamentə göndiriləcək və parlamentin təsdiqi əsas götürüləcəkdir. Belə ki, proqnozlarıma görə parlamentin hamısı və ya əksəriyyəti onu təsdiqləyəcəkdir. Düşünürəm ki, dövlət, bağlanan müqavilələrin təsdiqi zamanı müqavilələrin məcmusu və ezam edilmiş komissiyanın uğurları kimi yanaşacaqdır. Əgər poçt bağlamaları məsələsi poçt idarəsinin rəisinin gözləntilərinin əksinə olarsa kiçik bir məsələyə görə bütün müqavilələri kənara atmaq olmaz. Hər bir halda ezam edilmiş komissiyanın uğurları və məsələləri araşdırmağı cənab alinin dəqiq nəzərlərinə həvalə edirəm. Burada etdiyi köməkliklərə görə Azərbaycan dövlətinin xarici işlər naziri, səlahiyyətli nümayəndələri və nazirlərinə öz razılıq və minnətdarlığımı bildirməyi sizin hüzurunuza ərz etməyi zəruri hesab edirəm və çox da münasibdir. Ali dövlətin rəhbərləri bağlanan müqavilələri ratifikasiya etdikdən sonra onların məzmununu Tehran qəzetlərində nəşr etsinlər. Xülasəsini də Reuters agentliyinə göndərsinlər. Bu arada cənab Adilxan vasitəsilə ali dövlət rəhbərlərinin razılığı tabe olduğu dövlətə çatdırılsın və Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan nümayəndə heyətinin şərəfinə ziyafət təşkil edilsin. Bu müqavilələrin təsdiqindən sonra yəqin edirəm ki, ali dövlət rəhbərləri Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasında və bu millətə yardım etməkdə maddi və mənəvi yardımını əsirgəməyəcəkdir. Çünki bu sadəcə ali-

cənab formada yardım etmək deyil, həm də İranın həyatı maraqları Qafqaziyyə Azərbaycanının qalması və davam etməsini tələb edir. Müxtəsər maddi və mənəvi yardım ilə bu məmləkətin əhalisinin ümumi düşüncələri ali dövlətə rəğbətə çevrilib. Əminəm ki, gələcəkdə İranın maraqlarına müxalif olanlar öz pis niyyətlərini reallaşdırma və irəli apara bilməyəcəklər.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaza fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının möhürü var. 1920-ci il.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 74

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 322
Tarix: 25 mart, 1920-ci il.

Aliməqam baş nazirin qüdrət və azəməti daimi olsun

Qafqaz Azərbaycanı dövləti ilə bağlanan müqavilə və öhdəliklər, habelə onlara aid yazı və raportların əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd edilən yazı və sənədləri ezam edilmiş komissiya üzvlərinin biri vasitəsilə mübarək nəzərinizdən keçirmək üçün Tehrana göndərirəm. Ona görə də sənədlər, məktublar, öhdəlik və müqavilələri tez bir zamanda mübarək hüsurunuza çatdırması üçün, təfsilatını mübarək nəzərinizdən keçirib hər biri barəsində zəruri qərarlar verə bilərsiniz deyə komissiyanın maarif və elm nazirliyinin nümayəndəsi olan cənab Mirzə Rza xan Fəhmi Tehrana yola saldıq.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaza fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının möhürü var. 1920-ci il.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 75

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaziyəyə fəvqəladə ezam edilmiş komissiyası, Badkuba
№ 310
Tarix: 26 mart, 1920-ci il.

Protokol

Əvvəlcədən təyin edildiyi kimi 22 fevral, 1920-ci il tarixində bazar ertəsi günorta vaxtı Qafqaz Azərbaycanının Xarici İşlər Nazirliyinin binasında İrə ilə Azərbaycan arasında konfrans keçirildi. Ümumi konfransdan öncə xarici işlər naziri məni özəl olaraq otağına dəvət etdi. Komissiya üzvləri digər otaqda idi. Məclisdə iştirak edən xarici işlər naziri və digərləri öncə mənimlə müzakirə apararaq razılaşma əldə edib daha sonra isə ümumi konfransa başlamaq istəyirdilər. Mənim də bədbəxtlikdən yüngül qızdırمام və əzgin olmağım elə ruhiyyə yaratmışdı ki, hər şeyə etiraz edib çətinlik yaradıram. Müzakirələr təqribən 1 saat çəkdi. Onların tam mülayimiyi qarşısında mən kobudluq edib münasibətləri pozmaqla təhdid edirdim. Belə bir əhval-ruhiyyədə olmağa məcbur idim. Çünki birincisi hər bir müzakirə zamanı mənə etiraz etməyə bəhanə verirdilər. Badkubənin uzun müddət susqunluğu etiraz etmək üçün ən gözəl zəmin hazırlamışdı. Məcbur qalaraq qeyd edirəm ki, mənim bütün eitrazlarım da məntiqə uyğun idi. Nəhayət, tərəflər müzakirələri dayandırmaq və məsələlərin həllinə razılaşmamaq fonunda protokol yazmağa hazır olduğunu nümayiş etdirib ümumi konfransı

başlamağa qərar verdilər. Bu zaman Azərbaycan nazirləri pıçıldaşaraq bir neçə dəqiqə sonra ezam edilmiş komisiya üzvlərini dəvət etdilər və ümumi iclas aşağıdakı tərkibdə işə başladı.

İran ali dövləti tərəfdən cənab seyid Ziyaəddin Təbətbəbai, hacı Mirzə Musa xan Məxfəm əl-Məmalik, şahzadə Muhəmməd Cəfər Mirzə, mirzə Rəhim xan Ərcümənd, Müəzziz əd-Dövlə, Azərbaycan tərəfindən xarici işlər naziri cənab Fətəli xan Xoyski, ticarət naziri Məhəmməd Həsən bəy Hacinski, ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmədov, poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacinski, yollar və küçələr naziri Xudadat bəy Məlik Aslanov və maliyyə naziri Rəşid xan Qaplanov iştirak edirdilər.

Konfransın sədri xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski iclası açıq elan edərək bildirdi: İranın ezam edilmiş komissiyası ilə 3 aya yaxındır ki, müzakirələr aparılsa da, təəssüf edirəm ki, bu qədər ciddi cəhdədən sonra hələ də nəticə əldə edilməmişdir. Bizim niyyətimiz bundan ibarət idi ki, müzakirələr sülh və səmimiyyətlə sona çatsın. Tərəflərin irəli sürdüyü təkliflərin bəzisinin elə də əhəmiyyəti yoxdur və kiçik fikirayrılıqlarını asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür. Məsələn konsulluq, poçt və teleqrafa aid müqavilələrdə kiçik fikirayrılıqlarını aradan qaldırmağa heç bir maneə yoxdur. Mühüm məsələ tranzit məsələsidir ki, bu barədə dəfələrlə iclaslar keçirilsə də, çoxlu müzakirələr aparılsa da fikirayrılıqları o qədər böyükdür ki, indiyə qədər ortağ məxrəcə gəlib, çıxış yolu tapmaq mümkün olmayıb. Hökumətimizin fikri budur ki, müzakirələr razılıq əldə edilənə qədər davam etsin. Ona görə də müqavilələrin maddə-maddə oxunmasını və onlara yenidən baxılmasını təklif edirəm. Tərəflərin qəbul etdikləri maddələr kənara qoyulur və fikirayrılıqları olan maddələr

isə müzakirəyə çıxarılır. Biz də onun həll edilməsinə son dərəcə ciddi cəhdlə çalışacağıq. Əgər nəticəyə varmaq heç bir halda mümkün deyilsə, millətimiz qarşısında məsuliyyətimiz məlum olsun deyə onu da müəyyən etməliyik. Çünki biz məsuliyyət daşımaq istəmirik ki, haqqımızda desinlər: Müzakirələrdən nəticə almamaq bir kənara əlavə düşmənçilik də yaratdılar. İranın ezam edilmiş komissiyası şəhərimizə dostcasına daxil olub düşmənçisinə yola düşdülər.

Cənab seyid Ziyaəddin xarici işlər nazirinə cavab olaraq belə bildirdi:

İranın ezam edilmiş komissiyası üçün Badkubədə 3 ay qaldıqdan sonra heç bir məsələdə razılışmanın əldə edilməməsinə elan etmək son dərəcə təəssüfedicidir. İran ali dövləti tərəfindən komissiyanın Qafqaz Azərbaycanı hökumətinin paytaxtına ezam edilməsi İran milləti və dövlətinin Azərbaycanın yeni hökuməti ilə hansı həddə möhkəm dostluq, siyasi və ticari əlaqələr qurmaq istədiyinin bariz nümunəsidir. Çox təəssüf ki, indi qeyd etməyə lüzum görmədiyim səbəblər üzündən heç bir məsələdə razılıq əldə edilmədi. Onun ən yaxşı sübutu budur ki, hələ də tərəflər heç bir müqaviləni imza və təsdiq etməyibdir. Ezam edilmiş komissiya tabe olduğu dövlətin əmrinə əsasən müqavilələrin bağlanması üçün ən asan yolu seçmişdi. Ona görə də bütün müqavilələrdə qarşılıqlı anlaşma prinsipini əsas götürmüş və müqavilələrdə beynəlxalq qanun və hüquqların tətbiqinə çalışırdı. Ən sadə məsələ olan, lakin fikirayrılığı səbəbindən hələ də təəssüf ki, həll edilməyən poçt məsələlərini beynəlxalq qayda-qanunlara əsasən həll etməyə çalışdıq. Xarici işlər nazirinin özü də bir neçə dəqiqə öncə çıxışında buyurdu ki, hələ də poçt mə-

sələlərinə dair fikiraylıqları öz həllini tapmayıb. Digər məsələ və müqavilələr də elə onun kimidir.

Konsulluq, hüquqi və ticarət müqavilələri üzrə prinsip etibarilə müvəffəqiyyətlər əldə edilsə də, bəzi məsələlər müzakirəyə açıq olsa da, poçt və digər sahələrə aid kiçik məsələlərlə məşğul olduğumuzdan hələ də onları həll edə bilmirik. Mən təəssüf hissi ilə qeyd etməliyəm ki, məsələlərin həllində uğursuzluğa düçar olduğumuz İran və Azərbaycanın ümumi düşüncəsinə son dərəcə mənfə təsirini qoyacaq, bununla yanaşı, digər millət və dövlətlərin də düşüncələrinə təsirsiz ötürülməyəcək. Lakin biz bu xoşgəlməz hadisəyə görə məsuliyyət daşımaq istəmirik. Çox dərindən götür-qoy etməliyik ki, Qafqaz Azərbaycanının qonşusu olan İran tərəfindən göndərilən ilk siyasi və ticari heyət bu məmləkətdən heç bir nəticə və uğur əldə etmədən geri dönəcəkdir.

3 aydan sonra müqavilə və müzakirə edilən məsələlərə yenidən baxılmaq haqqında cənab xarici işlər nazirinin təklifini son dəfə qəbul edirəm və nəticə əldə etməyə səy göstərəcəyəm. İndiyə qədər aparılan kifayət qədər müzakirələrdən sonra heç bir nəticənin əldə edilməməsi reallığı məni naümid etsə də, onun təklifini qəbul edirəm və hazırım. Xarici işlər naziri belə bir cavab gözləmədiyi üçün və yenidən müzakirələrə başlayacağımıza hazır olmadığımızı düşündüyü üçün təşəkkür etdi və poçt-teleqraf məsələləri barədə yenidən müzakirələrə başladıq.

İlk öncə teleqraf müqaviləsi müzakirəyə çıxarıldı. Xarici işlər naziri bildirdi ki, bu müqaviləyə heç bir etirazı yoxdur. Maddələri razılaşırsa da yalnız bir maddəni dəqiqləşdirməliyik ki, o da agentliyin teleqramlarının tarifi məsələsidir.

Cənab Ərcümənd bildirdi ki, bizim Azərbaycan dövlətində agentliyimiz yoxdur, Azərbaycan dövlətinin necə, agentliyi var mı? Poçt və teleqraf naziri cavab verdi ki, Azərbaycan dövlətinin teleqraf agentliyi vardır. Poçt və teleqraf naziri yarı qiymət xahiş etdi. Nəhayət, İranın ezam edilmiş idarə heyəti tərəfindən üçdə iki təklif edildi və Azərbaycan hökumət nümayəndələri də qəbul etdilər (İran nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən bu endirim daxili qanunlara zidd deyildir. Çünki Milli Şura Məclisinin qəbul etdiyi qanuna əsasən qəzet xəbərləri yarı qiymətdir. Halbuki, Azərbaycan qəzetlərinin teleqramından normal qiymətin üçdə ikisi qədər alınacaqdır). Xarici işlər naziri bildirdi ki, teleqraf müqaviləsi yekun olaraq qəbul edildi. Ondan sonra poçt müqaviləsinin müzakirəsinə başlandı və xarici işlər naziri bildirdi ki, layihənin birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü maddələrini qəbul edirik. Tarifə aid olan beşinci maddənin mətbuat, ticarət malları və qiymətli kağızlar kimi 3 məsələdə razılaşma əldə edilmədiyi üçün uzun müzakirələr aparıldı. Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən irəli sürülən təkliflərə cənab Seyid Ziyaəddin və cənab Ərcümənd öz fikrini bildirərək İran dövlətinin beynəlxalq qanunlara riayət edilməsinin tərəfdarı olduğunu bildirdi. Nəhayət, ali dövlətin məmurları tərəfindən təklif edilən forma üzrə razılıq əldə edildi. Altıncı maddəni qəbul etdilər. Yeddinci maddə üzrə müxtəlif müzakirədən sonra İran tərəfi ali dövlətin Avropa tərəfindən kağızların tranzit haqqını ödəmədəyi təqdirə ödəyəcəyini qəbul etdilər. Razılıq əldə edildi. Səkkizinci maddəyə etiraz yox idi. Doqquzuncu maddə üzrə Azərbaycan tərəfi təklif etdi ki, 6 ay öncədən xəbər verilməsinə 2 ay öncədən xəbər vermək ilə əvəzləməyi təklif etdilər.

Müxtəsər müzakirə nəticəsində bu müddət 3 ay olaraq qəbul edildikdən sonra bu maddə də qəbul edildi.

Poçt bağlamaları barəsində uzun-uzadı müzakirələr aparıldı. Azərbaycan tərəfi poçt bağlamalarının qəbulundan imtina edirdilər. Digər tərəfdən isə 2 kiloqrama qədər poçt bağlamasını qəbul edirdilər. Nəhayət uzun müzakirələrdən sonra poçt bağlamalarını 5 kiloqrama qədər olmasını qəbul etdilər. İndiki duruma görə kirayə və zəhmət haqqı olaraq çox tələb edirdilər. Dövlət məmurlarının güclü müqavimətini görüb öz təvəqqelərini azaldaraq nəhayət, yüklərin sığorta və zəhmət haqqı kimi 3% tələb etdilər. Bu miqdar da İran nümayəndələri tərəfindən qəbul edilmədi və yenidən bir nəfər, nazirlərdən bunun azaldılmasını istədi. Bu isə poçt və teleqraf naziri və digərlərinin etirazına səbəb oldu. Bu barədə iki dəfə geniş müzakirələr aparıldı və İran tərəfi bunun beynəlxalq qanunlara uyğun tənzimlənməsini tələb etdi. Yəni hər 300 franka görə Azərbaycana 5 sent ödənməlidir. Çünki cüzi artırılma tələb edilərsə bütün dövlətlərə xəbər verilməli idi ki, indiki durumda və Qafqazdan azad poçt bağlamalarının nəql edilməsinin labüdlüyü fonunda bu məlumat çətinliklər və problem yaradacaqdı. Nəhayət, uzun müzakirələrdən sonra xarici işlər naziri bildirdi ki, mənim məqsədim məsələnin həlli olduğu üçün icazənilə bir təklif irəli sürüm. Cənab seyid Ziyaəddin qəbul etdi.

Xarici işlər naziri təklif etdi ki, poçt bağlamalarının sığorta haqqı və ya zəhmət haqqı kimi hər 300 frankın 50 senti Azərbaycan dövlətinə çatsın. Maksimum 5 kiloqram (bir mən (batman) üç çark¹) olan hər bir poçt bağlamasının daşınmasının kirayəsi üçün 1 frank 25 sent Azərbaycan dövlətinə ödənilsin. Avropadan gələn bağlamaların nəq-

¹ Bir çark təqribən 750 qramdır – tərcüməçi.

liyyat kirayəsi və zəhmət haqqı əgər Avropa dövlətləri tərəfindən ödənilməzsə İranın ali dövləti onların Azərbaycana çatdırılmasına zəmanət verir. Xarici işlər nazirinin bu təklifi qəbul edildi. Halbuki Azərbaycanın poçt naziri israrla etiraz edir və qəbuluna mane olmaq istəyirdi. Hər bir halda məsələ çox böyük zəhmət hesabına öz həllini tapdı və razılaşma əldə edildi. İran ilə Azərbaycan arasında poçt bağlamalarının mübadiləsi, ona aid olan zəhmət haqqı, nəqliyyat kirayəsi və s. məsələlər barəsində çoxlu müzakirələr aparılsa da, lakin nəticə əldə edilə bilmədi. İran və Azərbaycan nümayəndələrindən ibarət bir tərkibdə Poçt və Teleqraf Nazirliyində bir komissiyanın yaradılması, bu məsələ ətrafında razılığın əldə edilməsi və poçt bağlamalarına aid məsələlərə dair layihənin hazırlanaraq sonradan konfransda oxunması üçün komissiya yaradıldı.

Ondan sonra konsulluq müqaviləsi oxundu və xarici işlər naziri bildirdi ki, (İran nümayəndələri tərəfindən təklif edilən) birinci maddəyə kiçik bir əlavəm var və o da bundan ibarətdir ki, tərəflər öz konsulluq nümayəndələrini bərqərar etmək üçün bəzi şəhərlərin istisna edilməsi hüququnu ixtisara salsınlar və tərəflər bir-birinin istənilən ərazi və şəhərində konsulluq nümayəndələri müəyyən etmək hüququna malik olsunlar. Bu təklif qısa müzakirədən sonra İran nümayəndələri tərəfindən qəbul edildi və məsələyə aid ifadə, müqavilədən çıxarıldı. İkinci maddə üzrə də xarici işlər naziri təklif etdi ki, "çox çətin və təhqiramiz tənbəh" ifadəsi də ümumiyyətlə çıxarılsın. Konsulluq nümayəndələrinin saxlanması və ya həbs edilməsinin səbəbi bir ildən artıq həbs cəzasını şərtləndirən işlərə görə olsun. Bu təklif də iranlı nümayəndələr tərəfindən qəbul edildi. Bir neçə kəlmə ikinci maddədən çıxarıldı.

Üçüncü maddə üzrə ədliyyə və xarici işlər naziri səlah gördülər ki, xəstə vaxtı və ya rəsmi işlər üçün şəhadət əldə etməyə məhkəmə işçilərinin getməsi şəxsən baş konsula aid olsun, konsullar, vitse-konsullar, onların canişin və agentləri bu hüquqdan faydalanmasın. İran nümayəndələri bu məsələyə etiraz etmədi, amma baş konsullarla yanaşı, konsulların da bu hüquqa malik olmasını istədilər. Bu məsələ Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən qəbul edildi və nəhayət, qərara gəldi ki, üçüncü maddənin ikinci hissəsində "adları qeyd edilən məmurlar" yerinə "baş konsullar" yazılsın. Dördüncü, beşinci, altıncı və yeddiinci maddəyə etiraz yox idi. Yazıldığı kimi Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən qəbul edildi.

Səkkizinci maddə üzrə xarici işlər naziri bildirdi ki, bu maddənin son cümləsinin ixtisara salınması yaxşı olar. Çünki hər iki tərəfdən xırda məmurların saxlandığı məmləkətin mərkəzi hökumətinə birbaşa müraciət etməsi real deyil, şübhəsiz ki, bu cür hallarda özlərindən yuxarı məmurlara xəbər veriləcək və onlar lazım bildiyi halda onların saxlandığı dövlətə müraciət edəcəklər. Bu məsələ İran nümayəndələri tərəfindən qəbul edildi və səkkizinci maddənin son cümləsinin ümumiyyətlə ixtisar edilməsi qərara alındı.

Doqquzuncu, onuncu, on birinci, on ikinci, on üçüncü, on dördüncü, on beşinci və on altıncı maddələr də eyni qayda ilə qəbul edildi.

Xarici işlər naziri elan etdi ki, konsulluq müqaviləsi də qəti olaraq qəbul edilib. Növbəti iclas, bazar ertəsi günortadan 6-5 saat sonraya təyin edildi və günortadan 5 saat sonra konfrans öz işini yekunlaşdırdı.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin imzası vardır.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 76

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqazıyyəyə fəvqəladə ezam edilmiş komissiyası, Badkubə

№ 311

Tarix: 26 mart, 1920-ci il.

Protokol

23 fevral, şənbə günü günortadan sonra təyin edilən vaxtda cənab seyid Ziyaəddin tranzit məsələsinə dair özəl müzakirələr aparmaq və bu gecə keçirilməsi planlaşdırılan konfransda anlaşma əldə etmək üçün xarici işlər nazirinin yanına yollandı. Ezam edilmiş komissiyanın rəhbərinin xarici işlər naziri ilə görüşü 1 saat yarım çəkdi və xoşbəxtlikdən bu gecə keçiriləcək konfransda məsələnin müzakirə edilərək yekunlaşacağı barədə razılıq əldə edildi. 1920-ci ilin fevral ayının 23-də, gecə vaxtı Azərbaycan Respublikası hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyinin binasında İran və Azərbaycan arasında konfrans öz işinə başladı. İran tərəfdən cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbəi, Hacı Mirzə Musa xan Məfəxm əl-Məmalik, şahzadə Mühəmməd Cəfər Mirzə, mirzə Rəhim xan Ərcümənd, Müəziz əd-Dövlə və Qulamrza xan Məfəxir əl-Mülk, Azərbaycan tərəfindən xarici işlər naziri cənab Fətəli xan Xoyski, ticarət naziri Məhəmməd Həsən bəy Hacınski, ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, yollar və küçələr naziri Xudadat bəy Məlik Aslanov və xarici işlər nazirinin müavini Mühəmməd xan Təkiniski iştirak edirdilər.

Xarici işlər naziri bildirdi ki, bizim müzakirə etdiyimiz məsələ təxirəsalınmaz tranzit məsələsidir. Mən təvəqqe edirəm ki, bu gün biz bütün işlərimizi yekunlaşdırıb qərar verməklə həm əsas məsələlərə keçid ala bilək, həm də millət qarşısında hər hansı bir iş görə bildiyimizi söyləyə bilək. Məsələni iki cür həll etmək olar. Əvvəlcədən də həmin formada təklif edilib. Biri budur ki, gömrük tarifi nəzərdə tutulmuş tranzit haqqı kimi müəyyən məbləğ əlavə edilsin, ikincisi isə dəmiryolu idarəsinin zərərinin qarşılınması üçün kirayə qiymətinə əlavə edilməsi təklif edilir. Məsələ, bir putə (təqribən 16 kq – tərçüməçi) görə indiki rüsumla filan qədər əlavə edilsin. İndi hansının daha əlverişli olduğunu müzakirə edəcəyik.

Cənab seyid Ziyaəddin dedi: Biz Azərbaycan hökumətinin işləri yekunlaşdırmaq niyyətində olduğundan çox şadıq. Çox təqdirəlayiq haldır ki, hər iki hökumət bunun yekunlaşmasını istəyir. Əvvəlcədən də qeyd etdiyim kimi tranzit məsələsinin iki həll yolu vardır. Biri sizin, biri də bizim dediyimiz kimi. Bizim fikrimizcə ticarət azad olmalıdır. Siz deyirsiniz ki, dəmiryolunun zərəri qarşılansın deyərək tranzit olaraq daşınan mallara nə isə əlavə edilməlidir. Azərbaycan hökuməti ilə həmrəylik nümayiş etdirərək sizin fikrinizi əvvəlcədən qəbul etdik və o vaxt da bildirdim ki, şantaj formasında əlavələr etmək həm sizin, həm də bizim üçün çətindir. Əlverişli olanı isə dəmiryolu tarifinə əlavənin edilməsidir. Dəmiryolu idarəsinin zərərinə gəldikdə isə mən də qəbul edirəm ki, siz bu ziyanı qarşılamaq məcburiyyətindəsiniz. Bu zərər isə iki cürdür: Biri sizin özünü, digəri isə tranzit olaraq daşınan bizim mallara aiddir. Biz Azərbaycan hökuməti ilə həmrəylik nümayiş etdirərək bu işin daha tez həll olması üçün bizə aid olan zərərin bir hissəsini qarşılamağa hazırıq. Bundan əlavə

qeyd etdi ki, ticarətə dair müqaviləni qabağa salmaq daha yaxşı olar. Gömrük müqaviləsini ondan sonra müzakirə edirik. Həmin ardıcılıq qəbul edildi və ticarət müqaviləsi müzakirəyə çıxarıldı.

Xarici işlər naziri bildirdi ki, birinci maddə üzrə razılaşma əldə edilib. Ondən sonra xarici işlər naziri "kəmilət əl-vidad" millətlərə dair bildirdi ki, biz bu prinsipi İran vətəndaşları ilə bağlı qəbul edirik. Amma indidən qeyd edək ki, bizim Qafqaz millətləri ilə olan davranışımız İran vətəndaşlarımız ilə davranışımız üçün əsas ola bilməz. Çünki biz Qafqazın yeni təsis edilən dövlətlərinin vətəndaşları ilə [uzun] müddət bir yerdə yaşayıb qaynayıb-qarıxdığımız üçün bir sıra imtiyazlar vermişik. Bu da bir-biri ilə fəvqəladə münasibətlər və qonşuluğun tələbidir. Əlbəttə ki, digər millətlərə qarşı belə davrana bilmərik. Məsələ, pasportsuz səfər və s. kimi. Ticarət naziri də bildirdi ki, ola bilsin Qafqazın yeni təsis edilən dövlətləri gömrük məsələləri, viza və bu kimi məsələlər barəsində konfederasiya yaradıb bir-biri ilə çox yaxın və səmimi əlaqələr qursunlar. Aydınır ki, digər dövlətlər və millətlərin vətəndaşlarına bu güzəştləri tətbiq etmək olmaz. "kəmilət əl-vidad" kəlməsindən sonra (Qafqaz millətlərindən savayı) ifadəsinin yer almasını təklif etdi. Cənab seyid Ziyaəddin, bu maddədə bir-birinin ərazisində gəmilərin gəzməsi və sənaye ticarəti zamanı "kəmilət əl-vidad" dövlətlərin vətəndaşları kimi davranılmasının nəzərdə tutulduğunu bildirdi. Gömrük, pasport və başqa məsələlərə aid digər maddələr üzrə təklif, açıq-aşkar müəyyən edilmişdir. Yaxşı olar daha artıq izah edəsiniz ki, Qafqaz millətləri bir-birinə qarşı digər xarici vətəndaşlara şamil edilə bilməyən hansı güzəştləri edə bilər. Ticarət naziri cavab verdi ki, bu imtiyazlar və konfederasiya ehtimalı realla-

şarsa, bu siyasi konfederasiya olmayacaqdır. Qafqaz dövlətləri və millətləri coğrafi, iqtisadi və digər baxımdan bir-biri ilə elə əlaqələrə malikdir ki, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Onların ümumi mənfəyi tələb edir ki, məsələn bir-biriləri ilə aralarında gömrük olmasın, bir-birinin vətəndaşlarından pasport tələb etməsin və bu kimi məsələlər. Cənab seyid Ziyaəddin yenidən izahat verdi ki, bu kimi məsələlər xüsusi maddələrin əsnasında öz əksini tapıb. Bu maddədə nəzərdə tutulan budur ki, ticarət, sənaye və gəmilərin hərəkəti kimi məsələlərdə Azərbaycanda "kamilət -əl vidad" dövlətlərin vətəndaşları ilə davranıldığı kimi İran vətəndaşları ilə də eyni cür davranılsın. Nəhayət, Azərbaycan nümayəndələri də deyilənlərlə razılaşdı və birinci maddəyə heç bir dəyişiklik edilmədən qəbul edildi. İkinci maddə də qəbul edildi. Üçüncü maddə ilə bağlı (yeddiinci maddə) ədliyyə naziri bildirdi ki, biz ərazimizdə olan iranlılara dair güzəştləri qəbul edirik, onları dəniz və quru qoşunlarında xidmətdən və icbari işlər və s. kimi məşğulluqdan azad edirik. Lakin onların bizim ərazidə var-dövlət (mal-mülk) sahibi olmasına gəldikdə isə burada heç bir istisnaya yol verə bilmərik. Çünki biz demokratik respublikayıq. Ona görə də, bir Azərbaycan vətəndaşından fəvqəladə halda bir şey tələb edib, bir iranlı varlı tacirə güzəştə getmək olmaz. Məsələn, əgər yoluxucu xəstəlik yayılırsa və şəhəri qorumaq üçün əhalidən ianə toplayası olarsa sizcə insafdandı ki, bu zaman iranlı bir taciri istisna edək, halbuki, o da digər vətəndaşlar kimi bu səhiyyə tədbirlərindən faydalanmış olacaqdır. Yaxud bizim daxildə müharibəmiz olarsa və qoşunu evlərdə yerləşdirmək istərsək və yaxud bəzi evləri rekizə edərsək, bu zaman kiçik bir evi rekizə edib amma iranlı bir nəfərə məxsus böyük imarətə toxunma-

saq, camaat bizə nə deyər? Buna görə də bu məsələdə yerli və xarici vətəndaşlar bərabər olmalıdır. Cənab seyid Ziyaəddin cavabında bildirdi ki, dünya miqyasında bir məmləkətdə yaşayan xarici vətəndaşlarla yerli vətəndaşlar arasında çox böyük fərq mövcuddur. Dəlili budur ki, bir məmləkətin təbəələri öz vətəni və məmləkəti naminə fəaliyyət göstərsə xarici bir nəfərin əsgər olub canını fəda etməsi üçün isə bir dəlil yoxdur. Yaxud da bir məmləkətin vətəndaşları vətəninə qorumaq üçün fəvqəladə hallarda pul ödəyirlər. Xarici təbəələr hansı səbəbdən bunları ödəməlidir? Xarici vətəndaşlar bir məmləkət daxilində milli hüquqlardan məhrumdurlar. Məsələn, seçkilərdə iştirak edə bilməzlər. Nazir rütbəsi və dövlət işlərinin rəhbərliyində təmsil oluna bilməzlər. Daxili və xarici vətəndaşlar o məmləkətdə bərabər olursa, bu məsələlərdə də bərabər olmalıdır. Xarici işlər naziri belə bir izahat verdi ki, xarici vətəndaşların əsgərlik və digər məsələlərdən uzaq tutulmasının səbəbi qeyd etdiyiniz kimidir. Lakin döyüş vergiləri, ianənin alınması və rekizisyonda (şəxsi əmlakın dövlətin xeyirinə müsadirə edilməsi – tərçüməçi) bərabərlik məsələsi bundan ötaridir ki, bu məsələ varlılara aiddir. Biz bir qrupdan tələb edib, digər bir qrupdan iranlı olduğuna görə tələb etməsək, bu, öz vətəndaşlarımızın da ödəməkdən boyun qaçırmasına səbəb olacaqdır. Bundan əlavə əgər biz bu məsələni həmin formada qəbul edərsək onu nə parlament qəbul edəcək və nə də əhali qarşısında bu məsələni müdafiə edə [əsaslandırma] bilərik. Yekun olaraq bu cümlənin ümumiyyətlə ixtisara alınmasını təklif etdi. İranlı nümayəndələr isə bunun üzərində israrla dayandılar. Bir qədər müzakirələrdən sonra cənab seyid Ziyaəddin bu maddenin daha sonra müzakirə edilməsini təklif etdi və bu cür də qəbul edildi.

Xarici işlər naziri bildirdi ki, dördüncü, beşinci, altıncı, yeddinci, səkkizinci və doqquzuncu maddə qəbul edilir və onlara hər hansı bir etiraz yoxdur. Buna görə də azad ticarət prinsipi qəbul edilir. İndi isə dəmiryolunun tarifinin artırılması barədə müzakirəyə başlayaq.

Dəmiryolu vergisinin artırılması çox müzakirə edildi. Nəhayət, yollar və küçələr naziri İranın tranzit ticarət mallarının növləri barəsində siyahı hazırlayaraq dəmiryolunun indiki kirayəsinin 10 dəfə artırılmasını təklif etdi. Bu zaman iranlı nümayəndələr digər otaqda xüsusi məşvərətə başladılar və yarım saat sonra ezam edilmiş komissiyanın sədri cənab seyid Ziyaəddin xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski ilə digər bir otaqda özəl müzakirələr aparmağa başladı. Daha sonra iclas yenidən öz işini davam etdi. Cənab seyid Ziyaəddin bildirdi ki, Qafqaz Azərbaycan hökuməti ilə əməkdaşlıq və ortaq mövqeyə gəlmək, İranın azad tranzit ticarət mallarının daşınması ilə Azərbaycan dəmiryolu idarəsinin ziyanla işləməməsi üçün biz İrandan gəlib Azərbaycandan keçən, yaxud xaricdən gəlib Azərbaycandan keçərək İrana aparılan, İran vətəndaşlarının tranzit ticarət mallarının indiki dəmiryolu tarifinin 6 dəfə artırılmasını qəbul edirik ki, bu da ümumiyyətlə 7 dəfə edir və bundan artıq qəbul etməyimiz mümkün deyildir. Xarici işlər naziri belə bir izah verdi ki, Azərbaycan hökuməti bu məsələyə xitam vermək üçün dediyinizi qəbul edir. Cənab seyid Ziyaəddin Azərbaycan hökumətinə bu məsələ ilə razılaşdığı üçün təşəkkürünü bildirdi.

Daha sonra bu məsələ ətrafında belə bir müzakirə aparıldı ki, bu müqavilə qüvvədə olduğu müddətdə Azərbaycan ərazisindən daşımaların qiymətinə əlavə edilmək istəniləcəyi təqdirdə durum necə olacaq? Cənab seyid

Ziyaəddin bildirdi: Əgər manatın məzənnəsi yüksəlsə indi qəbul etdiyimiz tarifi ödəməyə davam edəcəyik. Əgər müqavilə müddəti ərzində daşıma qiymətləri artırılsa, bizə aidiyyəti olmayacaqdır. Biz bu zaman [əlavə] bir şey ödəyə bilmərik. Əgər siz manatın məzənnəsi yüksəlmiş təqdirdə indiki tranzit tarifinə uyğun vergi ödəməyimizə razısınızsa, biz də tarif artırılacağı təqdirdə ədalətli qərar qəbul edəcəyimizə hazırıq. Bu məsələ ətrafında da uzun-uzadı müzakirələr aparıldı. Küçələr və yollar naziri bu məsələ üzərində çox israr edirdi. Onun təklifinə görə əgər nəqliyyat vergisi əlavə edilərsə, İranın tranzit malının indiki tarifi iki dəfə artırılmalıdır. Yəni dəmiryolunun indiki qiyməti 14 dəfə artırılmış olacaqdır. Bu təklif dərhal rədd edildi. Ondan sonra xarici işlər naziri öz dostları ilə bir qədər müzakirə apardıqdan sonra daxili nəqliyyatın qiymətinə artırılan məbləğin İranın tranzit malının nəqliyyat qiymətinə də əlavə edilməsini təklif etdi. Yəni əgər bir pud mala görə hal-hazırda 15 manat kirayə alınarsa, İranın tranzit malına görə 105 manat alınır. Həmin 15 manat artıb 30 manat olarsa, İranın tranzit malının tarifinə də həmin miqdar əlavə edilməlidir. 15 manat əlavə edilərək 120 manat olacaqdır. Bu təklif də qəbul edilmədi. Badkubənin [təklif etdiyi] son qiymət, İran qranı üzərindən onun qiyməti üçün minimum və maksimum təyin etmək barədə müzakirələr davam etdirildi və nəhayət xarici işlər naziri öz dostları ilə digər otağa keçib, 15 dəqiqəlik müşavirədən sonra qayıtdılar. Xarici işlər naziri bildirdi ki, bizim son təklifimizə görə əgər Azərbaycan ərazisində nəqliyyatın qiyməti artarsa İranın tranzit malından yeddi bərabər deyil, 8 bərabər alınacaqdır. İranlı nümayəndələr də məsələyə son qoymaq üçün bunu qəbul etdilər. Ticarət müqaviləsi də (sonradan müzakirələrin davam etdi-

riləcəyi üçüncü maddə istisna olmaqla) yekun olaraq qəbul edildi. Yollar və küçələr nazirinin dəmiryolunun indiki tarifi üzrə dəqiq forma hazırlayaraq İranın ezam edilmiş komissiyası üçün göndərməsi qərara alındı. Həmin forma bu müqaviləyə əlavə ediləcəkdir. Habelə növbəti gün saat 12-də müqavilələrin yazılması, yekunlaşan müqavilələrin yekun olaraq yazılıb imzalanması məqsədi ilə İranın ezam edilmiş komissiyasından 2-3 nəfər və Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyindən də 2-3 nəfərdən ibarət bir komissiya təşkil edilməsi qərara alındı. İranın ezam edilmiş komissiyası tərəfindən cənab həci Mirzə Musa xan, Tərcüman əl-Sultan və Müəzziz əd-Dövlə müəyyən edilərək Xarici İşlər Nazirliyinə məlumat verildi. İclas gecə yarısından 1 saat sonra yekunlaşdı.

İzah: Ticarət və gömrük müqaviləsi hər biri ayrı layihə kimi təqdim edilsə də Azərbaycan nümayəndələrinin istəyi (xahişi) əsasında onlar bir müqaviləyə sığdırıldı. Ali dövlətin nümayəndələri tərəfindən təklif edilən gömrük maddələri xüsusilə də tarifin artırılması məsələsi uzun-uzadı mübahisə və diskusiyalardan sonra nəhayət qəbul edildi.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin imzası var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 77

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaziyyəyə fəvqələdə ezam edilmiş komissiyası, Bədkubə

№ 312

Tarix: 26 mart, 1920-ci il.

13 mart 1920-ci il bazar gününün protokolu

13 mart 1920-ci il, bazar günü saat 19:30-da Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin binasında Azərbaycan ilə İran arasında konfrans baş tutdu. İran tərəfdən cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbəi, həci Mirzə Musa xan, şahzadə Muhəmməd Cəfər Mirzə, Tərcüman əl-Sultan, Mirzə Rəhim xan Ərcümənd, Müəzziz əd-Dövlə, Azərbaycan tərəfindən isə xarici işlər naziri cənab Fətəli xan Xoyski, ticarət naziri Məhəmməd Həsən bəy Hacınski, Ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, yollar və küçələr naziri Xudadat bəy Məlik Aslanov, poçt və teleqraf naziri Cəmo bəy Hacınski, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin mütəxəssisi Bilaşivonski və Xarici İşlər Nazirliyinin siyasi şöbəsinin rəisi mirzə İbrahim xan iştirak edirdilər.

Xarici işlər naziri bildirdi ki, poçt-teleqraf, poçt bağlamaları və konsulluğa dair müqavilələr tam olaraq hazırlanıb və bu gecə son dəfə oxunaraq imzalanmalıdır. Yalnız poçt bağlamaları ilə bağlı bir məsələ öz həllini gözləyir. O da hesabla bağlıdır ki, müqavilə müddətinin sonunda bütün hesablar ödənməlidir. Cənab seyid Ziyaəddin bildirdi ki, bu cür hesablanmanın bir sıra iradları vardır. Çünki müqavilənin müddətinin son günlərinə aid olan hesab-

ların bir neçə gün ərzində ödənməsi necə mümkün ola bilər? Ona görə də yaxşı olar ki, 3 aydan bir və 6 aydan bir hesablanmış olsun. Müqavilə müddətinin bitməsinə qalan 3 ay, müddət kimi təyin edilsin.

Bu barədə uzun-uzadı müzakirələr aparıldı. Mirzə Rəhim xan Ərcümənd cənab seyid Ziyaəddinin dediklərini dəstəkləyərək izahlar verdi. Azərbaycan poçtunun mütəxəssisi müsyö Bilaşivonski də bir şeylər söylədi. Nəhayət, razılışdırıldı ki, qaimələr verildiyi gündən növbəti aya qədər ödənməlidir. Bu məsələ orada yazıldı və müqaviləyə haşiyə olaraq əlavə edildi. Xarici işlər naziri bildirdi ki, doğrudur, İran dövləti digər dövlətlərin poçt bağlamaları ilə bağlı tranzit haqqını ödəməyəcəyi təqdirdə ödənişi öz üzərinə götürsə də, yenə də bir müddət müəyyən edilməli və həmin müddət ərzində ödənməlidir. Vaxt yazılmadan protokol doğru olmaz. Bu barədə də müxtəsər olaraq müzakirə aparıldıqdan sonra müəyyən edildi ki, qaimə-fakturaların təqdim edildiyi gündən 6 ay ərzində İran aidiyyəti məsuliyyətini icra edəcəkdir.

Bu hissə də orada yazılaraq həmin məsələyə aid olan maddəyə əlavə edildi. Qərara alındı ki, poçt bağlamaları ilə bağlı müqaviləyə yenidən düzəliş edilərək növbəti iclasda oxunmaqla təsdiqlənsin. Ondan sonra teleqraf müqaviləsi oxunaraq təhlil edildi. Cənab seyid Ziyaəddin fransızca olan mətnini, cənab Fətəli xan Xoyski isə onun rusca olan tərcüməsini maddə-maddə oxudu. Azərbaycanlı nazirlər rusca olan surətləri və iranlı nümayəndələr isə fransızca olan surətləri ilə tutuşdurdular. Heç bir maddəyə etiraz edilmədi. Müqavilənin maddələri tam oxunduqdan sonra cənab seyid Ziyaəddin və cənab Fətəli xan Xoyski tərəfindən imzalar atıldıqdan sonra poçt müqaviləsinin oxunuşuna başlandı. Həmin müqavilə yuxarıdakı

kimi maddə-maddə oxunduqdan sonra tərəflərin mübadilə ofislərinə aid maddə haqqında xarici işlər naziri, poçt və teleqraf naziri bildirdi ki, hal-hazırda bizim durumumuz poçtları Xəzər dənizinin sahillərində olan İranın şimal ərazilərindəki mübadilə ofislərinə çatdırmaq üçün münasib deyildir. Çünki bu vasitə ilə bizə böyük ziyan dəyəcəkdir. Uzun-uzadı müzakirələrdən sonra alternativ olaraq təklif edildi ki, ya təkcə Ənzəli və Astarada mübadilə ofisi olsun ya da İran dövləti Badkubədə özünün bütün kağız kisələrini təhvil alsın. Təklifin son hissəsi dərhal ezam edilmiş komissiya tərəfindən qəbul edildi və xüsusilə vurğulandı ki, İran dövləti özünün bütün poçt kisələrini Badkubədə təhvil almağı və onun dənizdə daşınmasını tamamilə öhdəsinə götürə bilər. Bu ifadədən sonra Azərbaycan nazirləri arasında uzun müzakirələr aparıldı, nəhayət, belə qərara gəldi ki, özlərinin bu təklifindən sərf-nəzər edirlər və xahiş etdilər ki, bu müqavilədə öz əksini tapan İranın poçt məhsullarının mübadilə ofisləri kimi Məşhədsər və Cəz limanları ixtisara salınsın. Cənab Ərcümənd bu təklifə etiraz etməyərək bildirdi ki, şərait, həmin limanlara Azərbaycan dövlətinin tezliklə poçtları göndərməsi üçün əlverişli olmasa da, bu onların müqavilədə ixtisara salınması üçün dəlil ola bilməz. Nəhayət, uzun müzakirələrdən sonra müəyyən oldu ki, Məşhədsər və Cəz limanları arasında poçt mübadiləsi yeni razılışma əldə edilənə qədər durdurulsun və həmin ifadə aidiyyəti maddəyə əlavə edilərək iştirakımızla yazıldı. Digər hallar üzrə olan kiçik etirazlar öz həllini tapdı və nəhayət, müqavilə yekun olaraq qəbul edildikdən sonra cənab seyid Ziyaəddin və xarici işlər naziri Fətəli xan tərəfindən imzalandı.

Sonra yuxarıda qeyd edilən tərtibatda konsulluq müqaviləsi də maddə-maddə oxundu. Konsullar, notariuslar

və qiymətli kağızların yoxlamaya cəlb edilməməsinə dair maddəyə gəlincə ədliyyə naziri bildirdi ki, əgər ədliyyə, konsulun yanında olan bir sənədə müraciəti zəruri hesab edərsə, bu zaman istəmək və nə də özü gedib baxmaq hüququna malik olmayacaqdır. Bu məsələ məhkəmə işlərinin normal getməsinə maneçilik törətdiyi üçün həm biz, həm də İran tərəfi buna çox diqqət yetirməliyik. Bir az müzakirə aparıldıqdan sonra nəhayət, aşağıdakı maddənin konsulluq müqaviləsinə əlavə edilməsi barədə razılıq əldə edildi.

(Məhkəmə hakimləri zərurət halında konsulların dövlətlərinə aid olan hüquqi, sənaye və ticarət mallarına aid yazılı informasiya tələb edə bilərlər. Konsullar da mövcud sənəd və informasiyanı məhkəmələrə təqdim etməlidir. Məhkəmələr də həmin sənədləri zərurət aradan qalxandan sonra geri təhvil verməlidir) Həmin ifadə iştirakımızla fransız dilində yazılaraq müqaviləyə əlavə edildi. Digər maddələrə etiraz edilmədi və hamısı oxunduqdan sonra cənab seyid Ziyaəddin və Fətəli xan tərəfindən imzalandı.

Gecə saat 23:30-da konfrans iclası sona çatdı və növbəti iclas ayın 15-nə, çərşənbə günü saat 19: 30-a təyin edildi.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin imzası var.

Sənəd № 78

Qafqaziyədə İranın şahənşah dövlətinin fəvqələdə
ezam edilmiş komissiyası, Badkubə

№ 313

Tarix: 26 mart, 1920-ci il.

16 mart 1920-ci il tarixli çərşənbə gününün protokolu

16 mart, 1920-ci il, çərşənbə günü günortadan sonra Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin binasında Azərbaycan və İran arasında konfrans təşkil edildi. Konfransın keçirilməsi əvvəlcədən çərşənbə günü axşama təyin edilsə də ancaq Azərbaycan nazirlərinin xahişi ilə gündüz təşkil edildi.

İran tərəfdən cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbəi, hacı Mirzə Musa xan, şahzadə Muhəmməd Cəfər Mirzə, Tərcüman əl-Sultan, Mirzə Rəhim xan Ərcümənd, Müəzziz əd-Dövlə və Badkubə konsulu Said əl-Vüzərə, Azərbaycan tərəfindən xarici işlər naziri cənab Fətəli xan Xoyski, ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, yollar və küçələr naziri Xudadat bəy Məlik Aslanov, maliyyə naziri Rəşid xan Kaplanov və Xarici İşlər Nazirliyinin siyasi şöbəsinin rəisi Mirzə İbrahim xan iştirak edirdilər.

Xarici işlər naziri bildirdi ki, dünən ticarət və gömrük müqavilələrinə nəzər saldıqda bir qədər çətinliklə qarşılaşdıq. Təklif edilən maddələrin bir hissəsi digər maddələrə uzlaşmır. Bəziləri də təkrardır. İstəyirəm ki, ticarət və gömrük müqaviləsi çox vaxt aparmasın və bir-birinə

uzlaşsın deyə birlikdə yazaq. İndi oxunması gərəkən ticarət müqaviləsində hələ də, həllini gözləyən məsələ üçüncü maddədəki "şarj və rampo" məsələsidir.

Ticarət müqaviləsi oxundu. Onun fransızca mətni cənab seyid Ziyaəddin, rusca tərcüməsi isə cənab Fətəli xan tərəfindən oxundu. Azərbaycan nazirləri rusca olan nüsxəni İran nümayəndələri özlərində olan fransız nüsxəsi ilə tutuşdurdular. Birinci maddə barəsində xarici işlər naziri bildirdi ki, ilk cümləsində "gəmilərlə səfərə çıxmaq, sənaye və ticarətə aid işlərdə tərəflərin vətəndaşları bir-birinin ərazisində daxili vətəndaşlar kimidirlər" yazılmışdır. Sonrakı ifadədə isə onların "kamilət əl-vidad" dövlət imtiyaz və güzəştlərinə malik olmaları qeyd edilmişdir. Bu iki cümlə bir-birini təkzib edir və təkrara ehtiyac yoxdur. Bu barədə bir az müzakirə getdikdən sonra nəhayət, cənab seyid Ziyaəddin bildirdi ki, bu cümlə bir-birini təkzib etməsə də, təkrar olmasa da yenə də Azərbaycan hökumətinin fikri ilə hesablaşaraq sizin təklif etdiyiniz formada yazacağıq. Buna görə də "daxili vətəndaşlar kimi davranılacaqdır" ifadəsi çıxarıldı və qalan hissə olduğu kimi qeyd edildi. Üçüncü maddənin son cümləsi olan "şarj və rampo" məsələsi ilə bağlı geniş müzakirələr aparıldı. Ədliyyə və xarici işlər nazirinin hər biri fikirlərini söylədilər. Rekizisyon, fəvqəladə hallar və döyüş zamanı dövlətlərin qanuni haqqıdır. Bütün dövlətlər özünün bu haqqını öz ərazisində yaşayan insanların milliyətini nəzərə almadan icra edirlər. Biz də bütün dövlətlərin vətəndaşları haqqında bunu icra etməkdə qərarlıyıq. Əgər bizim İranla olan müqaviləmizdə bu məsələni ixtisara salsaq, bizim məmləkətin idarəçiliyi bir-birinə dəyəcəkdir. Mal və ya evini rekizə etmək istədikləri hər bir şəxs dərhal İran vətəndaşı olması barədə bizə sənəd təqdim edəcəkdir.

Eləcə də digər dövlətlərin vətəndaşları. Bu halda hökumətin öz hədəflərini necə uğurla icra etməsi mümkündür?

Cənab seyid Ziyaəddin çıxış edərək bildirdi ki, sizin rekizisyon barədə etdiyiniz təklif bizim üçün çoxlu problemlər yaradacaqdır. Ticarət azaddır və tacirlər öz ticarət mallarını heç bir mane olmadan satmaq və ya daşımaq niyyəti ilə gətirirlər. Əgər rekizisyon etmək istəsəniz artıq heç kəs İrandan mal gətirmək istəməyəcək və ticarət yolu tamamilə bağlanacaqdır. İranlı tacirlər onların mallarının həbs və rekizisyon tətbiq edilmədiyinə əmin olsalar, bu ölkəyə daha çox mal gətirəcəklər. Amma əksinə olarsa və işdə rekizisyon həbsi olduğunu bilərlərsə, ümumiyyətlə mal gətirməyə cəhd etməzlər. Əsas hədəfimiz olan ticarətin inkişafı prinsipi reallaşmaz. Əlbəttə, dövlətin bir sıra şeyləri öz inhisarına almaq haqqı vardır və hər kəsə həmin mallar lazım olarsa dövlətə müraciət edə bilər. Əlbəttə ki, iranlı tacirlər də bu qanuna tabe olacaqlar. Bundan savayı İranın ticarət mallarına heç bir məhdudiyət qoymaq olmaz. Bu son müddət ərzində şüşə, çay, düyü, bütün poçt məhsulları və s. rekizə edilən ticarət malları təqribən 3 milyard manat dəyərindədir, hamısına Azərbaycan dövləti və ərazisi cavabdehdir. Onun bədaləni ödəməlidirlər. Nəhayət, uzun müzakirələrdən sonra cənab seyid Ziyaəddin bildirdi ki, biz heç bir ad və qanun altında İran vətəndaşlarından rekizisyonu qəbul etmirik, habelə mənfəət vergisi yerinə mənfəətə edilən yükləmələri də qəbul etmirik.

Xarici işlər naziri bildirdi ki, bizim də icazəmi yoxdur və öz hökumətimizə müraciət etməliyik və biz də rekizisjonsuz bir şey edə bilmərik. Bu barədə də müzakirə və məsləhətləşmələr aparıldı və nəhayət bu məsələni bir

kənara qoyub, digər məsələləri tək-tək oxuduq və onlara hər hansı bir əsaslı irad bildirilmədi. Sonra yuxarıda qeyd edildiyi kimi gömrük müqaviləsi oxundu və Azərbaycan nazirləri tərəfindən tək-tək incələndi. Azərbaycanın idxal və ixrac rüsumuna əlavə edilməməsinə aid geniş müzakirələr aparıldı və nəhayət, qərara alındı ki, bu məsələ ayrıca bir maddədə özəl olaraq yazılsın ki, İrandan Azərbaycana gətirilən qida maddələri bu müqavilə qüvvədə olduğu müddətdə hər bir əlavə rüsumdan azad edilir. Lakin bu şərtlə ki, İran dövləti özünün Azərbaycana olan idxalına əlavə etməkdə sərbəstdir. Xudadat bəy Məlik Aslanov qiymətin bahalaşacağı təqdirdə İranda Badkubə neftinin istehlakının azalacağı və cənub nefti ilə rəqabət məsələsini qabartdı və ona lazım olan cavab verildi. Nəhayət, maliyyə naziri Kaplanovun təklifi ilə bu ifadə əlavə edildi. Bu şərtlə ki, bu artım digər dövlətlərin əmtəə rəqabətini asanlaşdırmasın və İran daxilində Badkubə neftinin istehlakını azaltmasın. Tərəflər ikinci maddənin bütünlüklə ixtisar edilməsini razılaşdırdılar. Birinci və ikinci maddə (əvvəlki üçüncü maddə), üçüncü və dördüncü maddə qəbul edildi. Beşinci maddə müxtəsər düzəliş edilməklə qəbul edildi. Altıncı maddə də qəbul edildi. Yedinci maddədə qeyd edilən İranın tranzit ticarət malının daşınma müddəti İranın gömrük təklifində yalnız 15 gün müddəti yazılması barədə uzun müzakirələr oldu. Yollar və küçələr naziri bildirdi ki, nəqliyyat vasitələrinin azlığı və çoxlu qatarın olmamasına görə İranın tranzit ticarət mallarının daşınması üçün o qədər müddət təyin edə bilmərik. Hətta maksimum müddət olaraq bir, iki və üç ay müddəti ilə də razılaşmadılar. Nəhayət, qərara alındı ki, İranın tranzit ticarət malı özümüzün daxili ticarət malımız kimi təyin edilən növbəsi ilə daşınacaqdır. Bu hissə iştirar

kımızla yazıldı və əsas nəticəyə əlavə edildi. Gömrük müqaviləsinin digər maddələri də oxundu və qəbul edildi. Dəmiryolu rüsumuna aid əlavə də oxundu və qərara alındı ki, 1920-ci ilin fevralın 1-dən etibarən tətbiqinə başlanan dəmiryolu tarif rüsumu kitabının bir nüsxəsi rəsmi formada müqaviləyə əlavə edilmək üçün İranın ezam edilmiş komissiyasına verilsin. Xarici işlər naziri xahiş etdi ki, inşa və yazı komissiyası bu iki gömrük və ticarət müqaviləsini bir edib təkrar edilən maddələri ixtisar etsin və vahid bir müqavilə tərtib etməklə oxunub qəbul edilsin. İran vətəndaşlarının İrana gedərkən az bir həddə qızıl, gümüş daşınması barədə müqavilədə edilən təklif oxundu və xarici işlər naziri bildirdi ki, qızıl, gümüş tamamilə qadağan edildiyi üçün burada heç bir istisnadan söhbət gedə bilməz, xüsusilə də bu icazənin sui-sitifadə edilməsi mümkündür. Cənab seyid Ziyaəddin bu məsələni müdafiə edərək bildirdi ki, biz bununla İrana getmək istəyən yoxsul fəhlələrin öz zəhmətini kağız pula çevirmək məcburiyyətində qalaraq özü ilə aparmaması üçün nəzərdə tutmuşuq. Bundan əlavə müsafirlərin gəmidən düşdükdən sonra özlərinin qayıq kirayəsi və s. kimi Ənzəlidə olan zəruri xərcləri üçün az bir miqdar yanlarında pulu olmalıdır. Ədliyyə naziri də prinsip etibarilə cənab seyid Ziyaəddinin fikri ilə razılaşdı. Nəhayət, xarici işlər naziri bildirdi ki, bu məsələ üçün əlahiddə müqavilə bağlamağa lüzum yoxdur. Hökumət tərəfindən gömrük idarələrinə tapşırılaçaq ki, İran vətəndaşlarının özü ilə Azərbaycan ərazisindən 5 tımənə qədər nağd pul aparmaq ixtiyarı vardır.

Daha sonra isə son illər ərzində Azərbaycan ərazisində ali dövlətin vətəndaşları tərəfindən dəyən ziyan barəsində söhbət edildi. Xarici işlər naziri bildirdi ki, bu məsələ üçün də tərəflərin imzaladığı xüsusi müqavilə bağlamağa

lüzum yoxdur. Siz bu barədə bir məktub yazın və mən də cavab yazmaqla komissiyanın təşkil edilmə vaxtını müəyyən edək.

Poçt məhsullarına aid müqaviləyə düzəlişlər ediləndən sonra cənab seyid Ziyaəddin və xarici işlər naziri cənab Fətəli xan tərəfindən imzalanaraq qəti olaraq qəbul edildi.

Yenidən ticarət müqaviləsinin üçüncü maddəsindəki "şarj və rampo" və rekizisyon məsələsi gündəmə gəldi və xarici işlər naziri təklif etdi ki, bundan sonra "aünsi que" kəlməsi birdəfəlik olaraq yığışdırılsın. Bir qədər müzakirədən sonra cənab seyid Ziyaəddin bildirdi ki, bu məsələnin üzərindən sükutla keçmək mümkündür. Lakin indidən elan edirəm ki, əgər Azərbaycan ərazisində İran vətəndaşlarına rekizisyon və ya digər xərclər yüklənsə, biz də dərhal qarşılıqlı addım ataraq İranda həmin miqdar həddində Azərbaycan vətəndaşlarının daşınan və daşınmayan əmlakını götürəcəyik. Bildirildi ki, bu məsələni rəsmi məktub formasında Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edəcəyəm. Növbəti görüş 21 mart, bazar günü axşam saat 7-ə planlaşdırıldı. Bu zaman bütün müqavilələr və öhdəliklər qəti olaraq tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələrinə imzalanmaq üçün təqdim ediləcəkdir. Günortadan 5 saat sonra konfrans işini yekunlaşdırdı.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 79

İranda şahənşah dövlətinin Qafqaziyəyə fəvqəladə ezam edilmiş komissiyası, Badkubə

№ 314

Tarix: 26 mart, 1920-ci il.

Protokol

Əvvəlcədən təyin edilmiş kimi müqavilələri tərtib etməyə məmur edilmiş komissiya 17 mart cümə axşamı, saat 12-də Xarici İşlər Nazirliyində işə başladı. Gömrük və ticarət müqaviləsinə vahid müqavilə formasına salaraq İranda ezam edilmiş komissiyası tərəfindən təklif edilən və Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən bir maddəni (tərəflərin vətəndaşlarından bir-birinin ərazisində öz daxili vətəndaşlarının ödədiyi birbaşa və dolayı vergilərdən artıq vergi alınma bilməz) də ticarət və gömrük müqaviləsinə əlavə etdilər. Cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbai həmin gün günortadan sonra Fətəli xan Xoyski ilə dostluq müqaviləsi barədə müzakirələr apararaq razılıq əldə etdi. Bundan əlavə İran vətəndaşlarına yönəlik rekizisyon və digər hallarda qarşılıqlı ticarətə dair məktubu şəxsən xarici işlər nazirinə təhvil verdi. Cümə günü ticarət və gömrük müqaviləsinə düzəlişlər və tərəflərin ixtiyar sahibi olan nümayəndələrinin yekun olaraq imzalayacaqları müqavilələrin əsas nüsxələrini hazırlamaqla məşğul oldu. Cümə günü axşam saat 7-də cənab seyid Ziyaəddin və Tərcüman əl-Sultan Xarici İşlər Nazirliyinə gedərək ticarət və gömrük müqaviləsinə dair yenidən müzakirələr

apararaq razılığa gəldilər. Şənbə günü səhər saat 10-dan axşam saat 8-ə qədər Xarici İşlər Nazirliyində müqavilələrin bütün əsas nüsxələrinə düzəlişlər edildi və saat 08:30-da konfransın rəsmi hissəsi başladı. İran tərəfdən cənab Seyid Ziyaəddin Təbatəbai, hacı Mirzə Musa xan, şahzadə Muhəmməd Cəfər Mirzə, Tərcüman əl-Sultan, Mirzə Rəhim xan Ərcümənd, böyük müşavir Müəzziz əd-Dövlə, Mirzə Rza xan Fəhimi, Qulamrza xan Məfaxir əl-Mülk, kapitan Kazım xan və Badkubə konsulu Said əl-Vüzəra, Azərbaycan tərəfindən xarici işlər naziri cənab Fətəli xan Xoyski, ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, yollar və küçələr naziri Xudadat bəy Məlik Aslanov, poçt və teleqraf naziri Camo bəy Hacinski, xarici işlər nazirinin müavini Məhəmməd xan Təkinski və Mirzə İbrahim xan iştirak edirdilər. Xarici işlər naziri bildirdi ki, gizlin müqavilədə İran tərəfindən Azərbaycana gələn qida maddələrinə görə vergi əlavə edilməməsi yaxşıdır. Xüsusilə də qeyd edilsin ki, bu bir il ərzində (C) tarifində qeyd edilən miqdarı ötüb keçməyəcəkdir. Bu məsələ İran nümayəndələri tərəfindən qəbul edildi və qərara alındı ki, gizlin müqaviləyə yenidən düzəlişlər edilsin. Xarici işlər naziri bildirdi ki, bütün müqavilələri yenidən oxumağa lüzum yoxdur. Onların düzəlişinə lazım olan qədər diqqət yetirilmişdir. Yalnız dostluq, gömrük və ticarət müqaviləsi bir dəfə oxunduqdan sonra imzalanmışdır. Ona görə də ticarət və gömrük müqaviləsinin fransız dilində olan nüsxəsini cənab Müəzziz əd-Dövlə və rus dilində olan nüsxəsini isə cənab xarici işlər naziri qiraət etdi. Azərbaycan nazirləri onun rus dilində olan nüsxəsi, İran nümayəndələri isə fransız dilində olan nüsxəsi ilə tutuşdurub, hər bir maddəsini gözədən keçirdilər. Gömrük və ticarət müqaviləsindən sonra dostluq müqaviləsi də həmin formada qiraət edildi. Ondan

sonra tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələrinin etibarnamələri oxundu. Öncə cənab Təbatəbai öz etibarnaməsini fransız dilində tərcüməsi ilə birlikdə xarici işlər nazirinə təqdim etdi. Sonra Azərbaycanlı nazirlər – xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski, Ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, yollar və küçələr naziri Xudadat bəy Məlik Aslanov, Azərbaycan tərəfindən problemləri həll etmək üçün tam ixtiyar sahibi olan nümayəndələr kimi təqdimatları rus dilində oxundu və fars dilinə tərcümə edildi. Müqavilələrin hər iki nüsxəsi səlahiyyətli nümayəndələr tərəfindən imzalandıqdan sonra İranın ezam edilmiş komissiyasının və Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin möhürü ilə möhürləndi. Hər bir müqavilənin vəərəqi üzərində həmin möhürlər lakla vuruldu. Bütün kəlmələri imzalayanların xətti ilə yazılan müqavilələrdə tarix 20 mart 1920-ci il kimi qeyd edilmişdir ki, müqavilənin müddəti, icrası və təsdiqi bu tarixdən etibarən hesablanır. İmzalanan müqavilə və sənədlər aşağıdakı kimidir:

1. 14 maddədən ibarət dostluq sazişi;
2. 17 maddədən ibarət ticarət və gömrük müqaviləsi. Bundan əlavə İranın ezam edilmiş komissiyasına Azərbaycan hökumətinin rəsmi möhürü ilə təslim edilən dəmiryolu daşımalarına aid 3 cild çap edilmiş kitab;
3. Tək maddədən ibarət İrandan Azərbaycana ixrac edilən qida maddələrinin tarifinə dair gizlin müqavilə;
4. 17 maddədən ibarət konsulluq müqaviləsi;
5. 19 maddədən ibarət poçt məhsullarına dair müqavilə;
6. 11 maddədən ibarət poçt müqaviləsi;
7. 18 maddədən ibarət teleqraf müqaviləsi.

İran vətəndaşlarına dəyən ziyanı özündə əks etdirən kağız, cənab seyid Ziyaəddin tərəfindən müqavilələr imzalandıqdan sonra xarici işlər nazirinə təslim edildi. Müqavilələr imzalanandan sonra baş nazir də iştirak edirdi. Gecə yarısından 1 saat keçmiş imzalanma mərasimi başa çatdı. Digər otaqda ziyafət məclisi təşkil edildi. 1 saat davam edən məclisdə iki dövlət arasında olan yaxşı münasibətlər və müqavilələrin bağlanması haqqında çox səmimi çıxışlar edildi, gecə yarısından 2 saat keçmiş şadlıqla sona çatdı.

Seyid Ziyaəddinin imzası var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 80

Nazirlər Kabinetindən
Gilan hökumət əvəzinə
Qeydiyyat kitabı № 98
Tarix: 30 mart
Təcili, Rəştə teleqram

Gilan hökumət əvəzinə

Bir müddət öncə teleqramla göstəriş vermişdim ki, Badkubədə olan iranlı yoxsulların güzəranı üçün 2 min put¹ düyü göndərsiniz və daşınma vasitələri barədə rəhbərlik ilə ezam edilmiş komissiyanın sədri cənab seyid Ziyaəddin Təbatəbaiyə xəbər verəsiniz. Xəbər gəlib ki, indiyə qədər bu miqdarda düyü göndərilməyib, onun gəcmə səbəbi nə olub? Dərhal, müəyyən edildiyi kimi 2 min put düyünü Badkubəyə göndərin.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

¹ Bir put təqribən 5,5 Təbriz məni ölçüsündədir, bir Təbriz məni isə 3 kq-
dır. Bir put təqribən 16,5 kq edir. 2 min put düyü təqribən 33 ton edir –
tərcüməçi.

Sənəd № 81

Nazirlər Kabinetindən
Möhtərəm Maliyyə nazirliyinə
Qeydiyyat kitabının № 242
Göndərmə tarixi: 03 aprel

Möhtərəm Maliyyə nazirliyi

Azərbaycan hökumətinin İran xalıları üçün təyin etdiyi tranzit vergisi haqqında göndərdiyiniz 42641 №-li məktubun məzmunundan hali oldum. Möhtərəm nazirliyin məlumatı olsun deyə bildiririk ki, tranzitə dair müqavilə tamamlanmış və bir neçə gün öncə Qafqaza ezam edilmiş komissiyanın sədri həmin müqavilələri təsdiqləmək üçün mərkəzə göndərmişdir. Müqavilələri gözdən keçirmək üçün xarici işlər naziri, baş gömrük rəisi və digər nazirliklərin nümayəndələrinin iştirakı ilə bir iclas keçirilməsi qərara alınıb. Şübhəsiz ki, xalı tranziti məsələsinə də ümumi məsələlər kontekstində önəm verilməlidir.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 82

Nazirlər Kabinetindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbəiyə
Qeydiyyat kitabının № 253
Göndərmə tarixi: 04 aprel, 1920-ci il

*Ezam edilmiş komissiyanın sədri, möhtərəm
seyid Ziyaəddinin ömrü uzun olsun*

290 №-li raporta baxıldı və məzmunundan hali olduq. Qafqaz iranlılarının cəlb edilməsi və onların qərbi Azərbaycan sərhədlərində yerləşdirilməsi fikri ilə razıyam. Bu qərarı prinsip etibarilə doğru hesab edirəm. Amma nəzərinizə çatdırım ki, bunu icra etmək problemlər yaradacaqdır. Çünki ilk öncə bu qrup İrana gəlib torpaq alarsa belə, onların tarla əkib-biçməyə ləvazimatlarının olub-olmaması məlum deyil. Əgər yoxdursa və bunu dövlət edəcəksə şübhəsiz ki, maliyyə çatışmazlığı fonunda bu məsələ elə də asan başa gəlməyəcəkdir. Bildiyiniz kimi İran kapitalist və mülkədarları da belə işlərə adət etmədikləri üçün onları saxlamağa və işə vadar etməyə meyilli olmayacaqdır. Dövlətin imkanı olacağı təqdirdə bu işə vəsait ayıra bilməsi yaxşı olar. Amma özəl olaraq yazıram ki, son günlər dövlətin maliyyə durumu bir sıra hadisələrə xüsusilə də Tumanyan ticarətxanasında baş verən böhrana görə çox çətinidir. Bu cür addımların atılması üçün heç bir vəsait yoxdur. Digər tərəfdən bu qrupun hansı ünsürlərdən təşkil olması, təhlükəsizlik və məskunlaşma baxımından onların adət və davranışlarının buraya hansı

təsir göstərəcəyi də diqqət yetirilməli məsələlərdəndir. Onların arasında zərərverici və fasiq insanların da olması mümkündür ki, bu da bizim üçün problemlər yarada bilər. İkincisi əgər dövlət bu vəsəiti ödəyəcəksə onların sayının nə qədər olması və öz xərclərini qarşılıqlarının mümkünlüyü məlum olmalıdır. Ümumiyyətlə onlar əkin-biçin işlərini bilirlərmi? Hər biri barədə kompleks araşdırma aparıb fikir və müxtəsər izahat verin. Əgər bu qərarın həyata keçirilməsində problemlər yaranmayacaqsə yarıdığımızı əsirgəməyəcəyik.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 83

Qafqaziyədə İranın şahənşah dövlətinin fövqəladə ezam edilmiş komissiyası Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) və İran məmləkəti arasında bağlanan teleqraf müqaviləsi

Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) və İranın şahənşah dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən imzalanan bu müqavilənin aşağıda qeyd edilən mətni bir-birinin razılığı və tabe olduğu dövlətin ratifikasiya şərti ilə razılaşdırılır:

Maddə 1: İran ilə Azərbaycan (Qafqaz) arasında teleqraf əlaqələri bu müqaviləyə uyğun tənzimlənəcəkdir.

Maddə 2: Müqavilə tərəfləri olan iki ölkədən hər hansı birində yaşayanlar digər məmləkətin vasitəsilə xarici ölkələrlə telerqaf əlaqəsi yarada bilər.

Maddə 3: Müqavilə tərəfləri teleqraf sirlərini tam qoruyacaq və teleqraf məlumatlarını mümkün olduğu qədər tez ötürəcəkdir.

Maddə 4: Müqavilə tərəflərinin hər ikisinin hüququdur ki, məmləkətin ümumi cari asayiş və hüsn əxlaqına uyğun gəlməyən qeyri-dövlət teleqramlarını ötürməsinlər.

Maddə 5: Müqavilə tərəflərinin hər ikisinin hüququdur ki, qeyri-müəyyən bir müddətə qədər onların ərazisindən beynəlxalq servis keçməsinə izn verməsinlər. Bu haldə məsələ haqqında öncədən qarşı tərəf məlumatlandırılmalıdır.

Maddə 6: Teleqraflar rabitə zamanı irəli salınmaq baxımından dörd növə ayrılır: Birincisi nazirlər, dəniz və quru

komandanlarının, konsulluqlar və diplomatik mənbələrin teleqramları, ikincisi pulsuz göndərilən servis teleqramları, üçüncüsü müqavilə tərəflərinin təmsil etdiyi dövlətlərin şifrəli teleqramları, dördüncüsü kütlə tərəfindən göndərilən qeyri-rəsmi teleqramlar.

Maddə 7: Teleqramların göndərildiyi tərəf müqavilə tərəflərindən biri və alacaq tərəf isə müqavilənin digər tərəfi olacaqsə, tərəflərdən hər birinin xeyrinə görə aşağıdakı tarif müəyyən ediləcəkdir.

a) kəlməsi 20 sent hesablanan normal teleqramlar (fransa pulu ilə)

b) kəlməsi 40 sent hesablanan normal teleqramlar

c) Kəlməsi 60 sentə qədər olan təcili teleqramlar

d) Kəlməsi 80 sentə qədər olan təcili teleqramlar

e) əgər teleqram göndərən zaman göndərən tərəf teleqramın çatması barədə qəbz də tələb edərsə, həmin qəbzın qiyməti 10 kəlməlik 1 teleqrama bərabər hesab ediləcəkdir.

f) teleqramların surətinin qiyməti 60 kəlmədən çox olmasa 50 sent, 60 kəlmədən çox olarsa hər 50 kəlmə və ya 50 kəlməyə qədər 50 sent ödəyəcəkdir.

Teleqram göndərəninin cavabın qiymətini də ödəmək hüququ vardır. Bu halda cavab veriləcək kəlmələrin sayı da müəyyən edilməlidir.

Teleqram agentliklərinin teleqramları normal tarifiin üçdə ikisi qiymətinə qəbul edilib göndəriləcəkdir. Teleqramların yazılmasına sərf edilən kağız üçün xüsusi tarif ödənməyəcəkdir.

Maddə 8: Beynəlxalq servis teleqramları beynəlxalq tarifə tabe olacaqdır. Lakin buna görə Azərbaycan dövlətinə ödəniləcək pul əgər teleqramlar hava xətti ilə gön-

dərilərsə kəlməsi üçün 15 sent, əgər dənizaltı xətlə göndərilərsə kəlməsi 30 sent olacaqdır.

Maddə 9: Əgər müqavilə tərəfi olan ölkələrdən birinin daxili xətlərinin bir hissəsi müvəqqəti olaraq xarab olarsa və həmin ölkələrdən birinin teleqramları həmin məmləkətin digər yerlərinə qarşı tərəfin xətləri vasitəsilə ötürülərsə, artıq buna görə teleqramın ötürüldüyü ərazinin yerləşdiyi dövlətə heç nə ödənməyəcəkdir.

Maddə 10: İrənin əlahəzrət padışahı tərəfindən Azərbaycan və Azərbaycan Respublikası rəhbərinin İrana göndərdiyi teleqramlara görə yalnız göndərilən ölkəyə 10 sent ödəniləcəkdir.

Maddə 11: İki ölkədən hər birinin rüsumları teleqramın göndərildiyi məmləkətə görə hesablanacaqdır. Hər hansının rüsumu daha artıq olarsa, artıq olan hissə yarıya bölünəcəkdir.

Maddə 12: 7-ci maddədə qeyd edilən tarif sınaqdan (praktikada tətbiqindən) sonra tərəflərin razılığı ilə azaldıla və ya çoxaldıla bilər.

Maddə 13: Bütün teleqramlar aşağıdakı dillərdən birində latın hərfləri ilə yazılmalıdır.

Fars, türk, ingilis, fransız, alman, rus.

Maddə 14: Hər ayın sonunda hesablama aparılmalı və borclu olan məmləkət borcunu frankla ödəməlidir.

Maddə 15: Teleqramların teleqram xətləri İrə Astarası və Azərbaycan Astarasından keçəcəkdir.

Maddə 16: Hazırkı müqavilənin surətində işarə edilən frank və frank kəsiri qızıl frankla hesablanmalıdır.

Maddə 17: Hazırkı müqavilənin etibarlıq müddəti 1 ildir. Başa çatmadan üç ay öncəyə qədər tərəflərdən heç biri onun xitam verilməsini bildirməzsə növbəti 1 il də qüvvədə qalacaqdır.

Maddə 18: Bu müqavilənin icrasına imzalandıqdan 15 gün sonra başlanacaqdır. İmzalandıqdan 1 ay sonra müqavilə tərəfləri olan dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olmalıdır. Ratifikasiya sənədləri tərəflərə Badkubədə təqdim ediləcəkdir.

Tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələri müqavilələri imzalayaraq onu öz rəsmi möhürləri ilə möhürlədilər.

20 mart, 1920-ci ildə Badkubədə iki eyni hüquqı qüvvəyə malik nüsxədə fransız dilində yazıldı

İran dövləti tərəfindən:

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin (imzası var)

Azərbaycan Respublikası tərəfindən:

Fətəli xan Xoyskinin (imzası var)

Xəlil bəy Xasməmmədovun (imzası var)

Xudadat bəy Məlik Aslanovun (imzası var)

İranın şahənşah dövlətinin Qafqaza fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının (möhürü var)

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin möhürü var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 84

Teleqraf idarəsi, baş idarədən

Poçt və Teleqraf Nazirliyinə

№ 165

Tarix: 05 aprel, 1920-ci il.

*Alicənab poçt və teleqraf nazirinin mübarək
hüzuruna – əzəmətin əbədi olsun*

Qafqaz Azərbaycanı Respublikası ilə İranın ali dövləti arasında bağlanan və 20 mart, 1920-ci ildə Badkubədə Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri ilə İranın ali dövlətinin fəvqəladə ezam edilmiş komissiyası tərəfindən imzalanan teleqraf müqaviləsinə dair iki nüsxəni özündə ehtiva edən 04 aprel, 1920-ci il tarixli 1734 №-li məktubla məndən onun maddələrinə dair nəzərimi soruşduğunuz üçün cavab olaraq qeyd edirəm. 2, 4, 5 və 7-ci maddələrdə beynəlxalq teleqram və danışıqlara aid bir sıra ifadələr yer alıb. İran dövləti Beynəlxalq Teleqram Birliyində iştirak etdiyi üçün beynəlxalq qanunlara uyğun da davranmalıdır. Azərbaycan hökuməti də özünün beynəlxalq teleqram qaydalarını tərtib etmək üçün beynəlxalq qanunlara uyğun davranmaq məcburiyyətindədir. Ona görə də Qafqaz Azərbaycanı ilə İran dövləti arasında bağlanan xüsusi müqavilədə beynəlxalq teleqramın qiymətinin tərtib edilməsinə dair maddələr öz əksini tapa bilməz. Çünki beynəlxalq öhdəlik ilə danışıqların bütün vəziyyəti aydınlaşdırılmışdır. Məsələn, o cümlədən beşinci maddədə yazılıb ki, öhdədar tərəflərin hər ikisi qeyri-müəyyən bir müddətdə beynəlxalq servis teleqramlarının onların əra-

zindən keçməsinə imkan verməyə bilər. Bu məsələ İran dövləti və xüsusi müqaviləyə aid deyildir. Çünki dövlətlərdən hər hansı biri belə bir qərara gələrsə digər bütün dövlətləri xəbərdar etmək üçün Bern beynəlxalq ofisinə məlumat verməlidir. Yeddinci maddədə qeyd edilir ki, Qafqaz Azərbaycanı Respublikası öz ərazisindən hava xətti ilə keçən İranın beynəlxalq teleqramlarının hər kəlməsi üçün 15 sent və dənizaltından keçən hər kəlməsi üçün isə 30 sent tranzit haqqı alacaqdır. Bu məsələ də iki qonşu dövlət arasında xüsusi müqavilənin predmeti deyildir. Bern beynəlxalq ofisi və beynəlxalq iclas ilə tənzimlənmişdir. Yuxarıda qeyd edilən məsələlərdən sonra bildirilir ki, qonşu dövlətlər hər vaxt xüsusi müqavilə bağlayarsa onun bir maddəsi belə bir məzmununda yazılır ki, tərəflərin beynəlxalq teleqram və yazışmaları beynəlxalq qanunlara tabe olacaq və bu kifayətdir. Bu halda müqavilənin ikinci, dördüncü, beşinci və yeddinci maddələri çıxarılmalıdır. Teleqramların tərtib edilməsi və əvvəlcə keçirilməsi barədə olan altıncı maddədə belə yazılır. İlk öncə nazirlər, dəniz və quru qoşunları rəhbərləri, diplomatik korpusun nümayəndələri və konsulluqların teleqramları göndərilir. Üçüncüdə "öhdədar tərəflər olan dövlətlərin sirri teleqram vürulərəkən" yazılıb ki, fikrimcə, bu iki bənd vahid hökmə maldır. Çünki dövlət teleqramları açıq və şifrəli formada bir nazirlik ilə onun digər dövlətdə olan nümayəndəsi arasında ötürülür. Bu üçüncü bənd də ilk bənd sırasında hesab edilməlidir. Teleqramın qabağa salınması baxımından isə bütün dövlətlərdə teleqramlar üç hissəyə bölünür. Birincisi dövlətə məxsus açıq və şifrəli teleqramlar. İkincisi idarəetmə servislərinə məxsus teleqramlar. Üçüncüsü ümumi teleqramlar. Yeddinci maddəyə gəldikdə isə ilk növbədə nəzərinizə çatdırım ki, bu müqavilənin fars və fransız dilində olan surətlərində yeddinci maddədə (c)

bəndində qələm səhvi vardır. Çünki fars dilində yazılıbdır ki, teleqramın qiyməti 60 kəlmədən çox olmazsa 50 sent, 60 kəlmədən çox olarsa hər 50 kəlmə üçün daha 50 sent olaraq müəyyən edilir. Fransız nüsxəsində yazılıbdır ki, teleqram 50 kəlmədən çox olmazsa, 60 sent, 50 kəlmədən çox olarsa, hər 50 kəlmə üçün, yaxud 50 kəlmənin bir hissəsi üçün daha 50 sent ödənməlidir. Müqavilənin əsl fransız dilində imzalandığı üçün fransız dilində olan surət, əsas götürülür.

Birincisi ilk cümlədə normal teleqramlarda kəlmənin qiymətini Fransa qızıl pulu ilə 20 sent olaraq hesablayıblar. Halbuki Tehran bazarında Fransa qızıl pulunun müəyyən (sabit) qiyməti yoxdur. Əgər sabit qiymətə malik olarsa belə, o qiymət də məsələni iki qran olarsa 20 sent İran pulu ilə 400 dinar edəcəkdir. 200 İran dinarı Azərbaycan Respublikasına və digər 200 dinar isə İran dövlətinə aid olacaqdır. Halbuki İran daxilində teleqramın qiyməti latın hərfləri ilə hər kəlmə üçün 400 dinar olur ki, bu da bütünlüklə İran dövlətinə məxsus olur. Rusiya ilə İran dövləti arasında sabiq xüsusi müqaviləyə görə teleqramın qiyməti hər kəlmə üzrə 65 sent olur ki, bu məbləğin 30 sentini də İran dövlətinə aid olur. Müharibədən öncəki frank [məzənnəsi] ilə götürsək, İran pulu ilə 750 dinara bərabər olur. O zaman 750 dinar qarşılığında 200 dinar alınması üçün əsas yoxdur. Azərbaycana teleqram ilə İran daxili teleqramının qiyməti bərabər olur. Əgər daxili teleqramda endirim olarsa idarəyə fəvqəladə zərər dəyəcəkdir. Çünki qiymət endirimi zamanı teleqram yazışmalarının qiyməti artacaqdır. İdarənin bir sıra xətləri və mövcud hissələrinin inhisara alınması ilə idarə, onların mübadiləsinin öhdəsindən gələ bilməz. Bu halda əgər İran dövləti müharibədən öncə hər kəlməsinə görə alınan həmin 750 dinarı almaq istərsə, şahənşah bankı və digər

ticarətxanalar vasitəsilə dəyişdirilən indiki frank məzə-nəsi ilə həmin 750 dinarı 2 frank olaraq hesablamalıdır. Azərbaycan dövlətinin səhmi olan 2 frankı da hesabla-saq həqiqətdə bu müqavilədə əksini tapan 20 sent deyil, 4 frank almaq lazım olacaqdır. İkincisi (b) bəndində nor-mal teleqramlarda kəlmə 40 sent olaraq hesablanıbdır. Halbuki beynəlxalq müqaviləyə uyğun olaraq əsas qiymətə qiymətin 15%-i də əlavə edilməlidir. Eləcə də (t) bəndində qeyd edilən təcili teleqramlar da hesablanma-lıdır. Üçüncüsü təkrar olan teleqramların qiyməti əgər 50 kəlmədən çox olarsa 60 sent və əgər az olarsa 50 sent təyin edilməlidir. Halbuki beynəlxalq qanunlara görə hər 100 kəlmə üçün 50 sent, təkrar təcili teleqramlar üçün iki dəfə çox yəni 1 frank alınmış olacaq. Bu müqavilədə təcili təkrar teleqramların qiyməti barədə qeyd yoxdur. Dördüncüsü teleqram agentliklərinin (qəzetlərin müxbir-ləri) teleqram qiyməti normal tarifin üçdə ikisi olaraq he-sablanıbdır. Halbuki beynəlxalq qanunlara görə bütün yerlərdə qiymətin yarısı qəbul edilir. Üçüncüsü bildirirəm ki, beynəlxalq müqaviləyə uyğun olaraq iki qonşu dövlə-tin hüququdur ki, xüsusi bir müqavilə ilə iki dövlət ara-sında mübadilə edilən teleqram qiymətlərində endirim edə bilərlər. Buna baxmayaraq, bu özəl müqavilədə bir neçə yuxarı bənddə əksinə qərar veriblər. Müqavilənin doqquzuncu maddəsində bildirilir ki, öhdədar dövlətlər-dən birinin daxili simləri xarab olduğu təqdirdə daxili te-leqramları digər öhdədar məmləkətin daxili simləri va-sitəsilə havayı ötürə bilər. Halbuki bu havayı tərtibat ümumiyyətlə normal deyildir. Çünki bu halda hər bir məmləkət tranzit haqqı götürməlidir. Digər əsas məsələ də budur ki, İran və Azərbaycan Respublikası hal-hazırda bir-biri ilə yalnız Astara xətti ilə rabitə bərqərar edə bilər. Əgər Azərbaycan dövlətinin daxili xəttlərində nasazlıq

hasil olarsa İrandan hər hansı bir mətləbin Qafqaz şə-hərlərindən birinə ötürülməsi Badkubədən istənilməzsə, İran teleqraf idarəsi onu Astara sərhədindən alıb, Culfa sərhədi ilə ötürmək məcburiyyətində qalacaq. Görəsən İran dövlətinin ezam edilmiş heyətinin xəbəri vardır ki, Culfa sərhədindən o tərəfə Qafqaz Azərbaycanı dövləti tərəfinə aid olacaqdır. Aid olacağı təqdirdə görəsən Qaf-qaz Azərbaycanı dövlətinin teleqram xətti Culfaya birbaşa gəlir?!. Belə ki, İrandan tranzit edilən bu cür məlumatlar Culfadan digər dövlətlərin ərazisi ilə ötdükdən sonra yenidən Azərbaycan ərazisinə daxil olur. Əgər digər məm-ləkətin ərazisindən keçəcəksə, həmin məmləkətlə o mə-lumatların havayı (pulsuz) tranzitini razılaşdırıblarmı? Yoxsa İran dövləti onlara tranzit hüququ verməlidir? Halbuki bu maddəyə əsasən Azərbaycan dövlətindən bir şey almır. Fikrimcə, bu maddəyə tam diqqət yetirmək lazımdır. Onuncu maddəyə gəldikdə isə İranın əlahəzrat şahənşahı ilə Azərbaycan prezidenti arasında olacaq teleqramın hər kəlməsi üçün 10 sent müəyyən edilib. Yeddinci maddə tərkibində düzəliş edilməli və normal teleqramın qiymə-tinin yarsı qədər olmalıdır. Onaltıncı maddədə qeyd edil-ir ki frank, qızıl frank tarifi ilə hesablanmalıdır. Yeddinci maddədə öz fikirlərinizi ərz edib və təsdiq edirsiniz ki, hər bir müqavilənin əsasının obyektiv mövcudluğu olmalıdır. Bu gün bazarda qızıl frank heç bir halda dəyişdirilmədiyi üçün stabil qiymətə malik deyildir. Bu məsələ, işi asan-laşdırmaq əvəzinə çətinlik və problem yaradacaqdır. Sonda isə bildirirəm ki, farsca olan müqavilənin surətində tarix 1328 (1908)-ci ilin cəmədi əl-axər ayı kimi yazılıblar ki, bu da səhvdir. Əslində 1338 (1918)-ci il olmalıdır. Müqavilə-nin surətləri ilə birlikdə göndərilir.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 85

İran ali dövlətinin poçt idarəsi Azərbaycan Respublikası ilə İran dövləti arasında bağlanan müqaviləni tədqiq etməyi zəruri edən mülahizələr

1. Poçt kisələri və məktubların mübadiləsinə dair müqavilə: Bu müqavilə iki məmləkət arasında poçt əlaqələrinin hazırkı tələbatlarını, habelə Azərbaycan ərazisindən tranzit formada xaricə göndərilən möhürlü poçt kisələrinin daşınmasına olan tələbatı tamamilə aradan qaldıra bilər. Amma 7 və 9-cu maddələrə görə İran, xaricdən ona göndərilən kisələrin tranzit xərcini Azərbaycan dövlətinə qızıl frankla ödəməlidir. Ona görə də poçt idarəsi bütün xarici idarələrə bu durumu xəbər verməli və həmin idarələr də yuxarıda qeyd edilən xərcləri qızıl frank məzənnəsi ilə İranın poçt idarəsinə ödəməlidirlər.

2. Poçt əmanətlərinin mübadiləsinə dair bağlanan müqavilə beynəlxalq olması baxımından ticarət üçün əlverişsiz şərait yaradır. 4-cü maddədə Azərbaycan ərazisindən keçən hər bir əmanətin daşınması üçün 1,25 frank və sığorta üçün isə 50 sent ödənməlidir. 12-ci maddə İran dövlətini məcbur edir ki, bu xərcləri qızıl frankla ödəsin. Elə isə bu halda fərz edək ki, Gürcüstan da Azərbaycanın həmin şərtlərini xahiş edərsə sığortalanmamış bir 5 kiloqramlıq əmanətin Qafqazdan keçməsi üçün tranzit haqqı olaraq 2,50 frank ödəməli olacağıq. Hal-hazırda isə 9-10 franka bərabərdir, yaxud da hər bir kiloqram üçün 2 frank. Buradan belə nəticə əldə edilir ki, tranzit edilən poçt əmanətləri üçün digər əmanətlərlə müqayə-

sədə 10 qat artıq ödəniş edilir. Belə olarsa şübhəsiz ki, həmin xidmətdən geniş istifadə edilməyəcəkdir. Avropa məmləkətlərinin də bu şərtlər altında İranla əmanət mübadiləsi etməsi sual altındadır. Bu müqavilə özü bütünlüklə maneəyə çevriləcəkdir. Azərbaycan Respublikası öz şərtlərini poçt əmanətlərinin mübadiləsinə dair beynəlxalq müqaviləyə uyğunlaşdırmalıdır. Belə ki, orada hər bir əmanətin daşınması üçün maksimum 75 sent ödənilir və müəyyən edilən 300 frank sığorta üçün isə 5 sent güzəşt nəzərdə tutulmuşdur. Buradan əldə edilən rüsumlar dəmiryolunun fəvqəladə və normal xərclərini tam ödəyə biləcək və hətta Azərbaycan dövləti üçün müəyyən məbləğdə gəlir də gətirəcəkdir.

Cənab poçt və teleqraf naziri tərəfindən Badkubədə imzalanan müqaviləyə dəyişdirilməsi təklif edilən müddəalar:

1. Poçt kisələri və məktubların mübadiləsinə dair müqaviləyə.

7-ci maddədə "müvəqqəti olaraq" ifadəsi əlavə edilmişdir. Çünki İranı xarici idarələrin Azərbaycan dövlətinə borclu olduğu xərclərin də ödəməsi məsuliyyətini öhdəsinə götürməyə məcbur edir. Azərbaycanın özü xarici idarələrlə birbaşa poçt əlaqələri yaradana qədər keçərli olsun.

2. Poçt əmanətlərinin mübadiləsinə dair müqavilə.

Maddə 4: 1,25 frank və 50 sent tarifi 75 sent və 5 sent ilə əvəzlənmişdir. Müvəqqəti ifadəsi də yuxarıda qeyd edilən səbəbə görə əlavə edilmişdir.

Maddə 15: Son hissədə aşağıdakı məsələ əlavə edilmişdir. Məşhədsər və Cəz limanı ilə mübadilə o zaman qəbul ediləcəkdir ki, Badkubə ilə həmin ofislər arasında müntəzəm əlaqələr bərpə edilsin.

İmza var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 86

Seyid Ziyəəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 348
Tarix: 07 aprel, 1920-ci il.

Özəl olaraq

Bolşeviklərin İran əleyhinə qaldırılması üçün ən böyük bəhanə bəzi ingilis hərbi məmurlarının araşdırma aparmadan gördüyü tədbirlərdir. Ali dövlətin rəhbərlərinə müraciət etmədən və ratifikasiya edilmədən görülən bu tədbirlər onların öz maraqları və ali dövlətin nüfuzuna zərər vurmaqla yanaşı, bizim üçün həlli təqribən qeyri-mümkün olan bir sıra çətinliklər yaradacaqdır. Ənzəli limanında ali dövlətin qoşunu və dövlət məmurları bütün səlahiyyətlərdən məhrumdur və ingilislərin tərcüməçisi olan bir nəfər erməni və ya yəhudinin qüdrət və nüfuzu Ənzəli hakimi və gömrük rəisindən daha çoxdur. Ölkəyə gəlib gedən gəmilərə iranlı məmurların müdaxilə edə bilməməsi bir yana, hətta ingilis dairələrinin tərcüməçilərinin icazəsi olmadan gəmilərə də daxil ola bilmirlər. Ənzəli poçt müdiri Mirzə Əliəsgər xan Bəhmənə ingilislərin Stefan adlı erməni müfəttişinə ezam edilmiş komisiyanın məktublarını təqdim etmədiyi üçün qəzəblənmişlər, ona gəmilərə daxil olmağı və gəmilər daxil olan zaman körpünün başında durmağı qadağan ediblər. Ənzəlidən xaric olub Badkubəyə daxil olan bütün müsafirlər deyirlər ki, "Ənzəlidə İran dövlətindən əsər-əlamət yox-

dur. Bu liman tamamilə ingilis və ermənilərin nəzarət və tabeçiliyi altındadır." Ənzəliyə gələn müsafirlər arasında erməni və rus fərariləri varsa əksəriyyəti pasport olmadan ingilis dairələrində olan ermənilər vasitəsilə sahilyan alırlar. Eləcə də, Rusiyadan olan fərarilər özləri bildikləri yol ilə aidiyyəti dairələr və ermənilərin yardımı ilə İran ərazisinə daxil olurlar. Lakin iranlılar və müsəlmanlara ingilis məmurlar və hətta gömrükdə olan ermənilər tərəfindən çoxlu problemlər və əngəllər yaradılır.

Ənzəlidə ingilislər adından həyata keçirilən plansız addımların sərhədi yoxdur. Yalnız görüşərkən bunları mübarək nəzərinizə çatdıraram. Məni bu raportu yazmağa vadar edən zəruri məsələ bir neçə həftədir ki, ingilis hərbi dairələrinin Ənzəlidə rusdilli qəzetlərin İrana daxil olmasını qadağan etməsidir. Bu addımı durumdan məlumatsızlıqdan başqa bir şey ilə izah edə bilmirəm. Əgər onların nəşr edilməsinin qarşısını almağı düşünürsə, birincisi Rusiya və dünyada baş verənləri Reuters yayır və Tehran qəzetlərində də çap edilir. Qafqazın rusdilli qəzetlərinin əksəriyyəti bu məzmunu malik deyildir. Əgər onların təbliğatının qarşısını almağı nəzərdə tuturlarsa məlumatları olsun ki, Qafqaz qəzetlərinin əksəriyyəti bolşeviklərə müxalifdir. Hamısından çox diqqət çəkilib məqam budur ki, İranda rus dilini bilənlərin sayı çox azdır. Bəlkə də bütünlüklə İranda rus qəzetini oxuyan 100 nəfər iranlı tapmaq olmaz. Bu qəzetlərin yazdığını oxumaqla onların əqidələri korlanmaz. Tehran qəzetləri də əlbəttə ki, məmləkətin mənafeyinə zidd olan məsələləri tərcümə edib yaya bilməz. Buna görə də belə bir yanlış addım heç bir fayda verməsə də zərərləri çoxdur. İngilislər belə addımlar atmaqla İran-ingilis müqaviləsinə müxalif olanların və bolşeviklərin düşüncülərini təsdiq edir və özünü İranda nə

istədiyini edə bilən, İranın taleyinə hökəmrənlik etmək istəyən olduğunu sübut edir. Nəticə etibarilə bolşevik və s. rusdilli qəzetlər Qafqazda bu məsələni şişirdərək yazıb, yayırlar. Ən kiçik məsələdə belə ingilislərə imtiyaz verən İran dövlətinin ünvanına hər cür nifrən etmək və söyüş söyməkdən çəkinmirlər. Məlumdur ki, bu cür dərgilər hansı həddə dövlətin nüfuzuna kölgə salır və mənim əziyyətlərimi də bada verir. Qafqaz qəzetlərində bu xəbəri oxuyandan sonra Badkubədəki ingilis nümayəndəsi olan mayor Deh Leh ilə müzakirəyə başlayıb bu addımın səbəbini soruşdum. O isə məlumatsız olduğunu bildirərək təəccüb içərisində həmin addımı pisləyərək bunun faydasının olmadığı, əksinə, çoxlu zərərinin olacağı barədə mənimlə həmfikir olduğunu bildirdi. Bədbəxtlikdən Tehrandə olan ingilis səfirliyi də bu hərəkətin qarşısını ala bilmir. Çünki hərbi məmurlar Bağdada tabedir. Təəssüfləndiricidir ki, Bağdadın da nə Qafqazın durumundan xəbəri var, nə də İran və Qafqaz münasibətlərinə dair hər hansı bir qərar qəbul edə bilər. Bu cür düşülməmiş tədbirlərlə olduqları yerdə qalacaqlar və hər hansı bir təhlükə ilə qarşı-qarşıya olduqda Rusiyanın cənuhu və Qafqaziyədə olduğu kimi öz mövqelərini tərk edib, İran sahilləri və ərazisini hadisələrin axarına təslim edəcəklər.

Cənab aliyə yaxşı məlumdur ki, şəxsən mən, hansı həddə İran-ingilis münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və bağlanan müqavilənin davam etməsinə tərəfdaram. Amma İran-ingilis müştərək mənafeləri və vətənimin maraqları naminə demək məcburiyyətindəyəm ki, ingilis hərbi məmurları belə davam edəcəyi təqdirdə yaxşı əlaqələrin davam etməsinə heç bir əminlik ifadə etmək olmaz. Gilandan gələn amma ingilis, erməni və yəhudi iq-

tidarlarına və müsəlmanlara qarşı olan təhqirə görə öz nifrət və etirazını bildirməyən bircə iranlı da tapmaq olmaz. Mən demirəm ki, ingilis hərbi məmurları özlərini aşağı endirib ezam edilmiş komissiya və ya ali dövlət məmurlarının bu məsələlərlə bağlı fikrini soruşsunlar. Ən azından Qafqaziyədə olan ingilis məmurlarının fikirlərini öyrənsinlər. Bağdad və ya ingilis hərbi məmurları özbaşına hər hansı bir addım atmaq istəyəcəksə və ya bir yəhudi və erməninin təklifini ali dövlət və onun məmurlarının əqidəsindən üstün tutacaqsə, hər hansı bir xidmətə davam etməyin nəticəsi olduğunu siz də qəbul edirsiniz. Bu halda daha yaxşı olar ki, ali dövlət məmurları xidmət sektorundan kənara çəkilisin və birdəflik bütün işlərin məsuliyyət və zəhmətini ingilislərin öhdəsinə qoymaqla onların istənilən məsələni öz bildikləri kimi həll etməsinə şərait yaratsınlar.

Məlumatınız olduğu qədər bolşeviklərin fəaliyyət və təbliğatının qarşısını almaq üçün zəruri nə lazımdırsa etmişəm, o həddə ki, bu gün Badkubədə olan iranlı bolşeviklərin əksəriyyəti sakit durmuş, ya da ali dövlətin nəzərlərinin tərəfdarlarıdır. Mümkün olduğu qədər rus bolşeviklərinin planlarının da qarşısını almışam. Əgər qəzetlərin daxil olmasının qarşısının alınmasını faydalı və zəruri hesab etsəydim, onların daxil olmasına qadağa qoyulmasını da xahiş edərdim. Hər bir halda bütün vaxtımı və həyatımı sərf etməyimə və hər cürə çətinliyə dözməyimə baxmayaraq, bir ingilis vəzifəlisinin ağılsız addımı ilə bütün çəkdiyim zəhmətlərin hədə olacağını gördükdə heç bir ümid və həvəsım qalmır. Əgər zəruri və səlah bilsəniz səlahiyyət sahibi olan nazirlə müzakirə edib ən azı səfirliyi vadar edin ki, hərbi məmurlar səfirliyin məlumatı və dövlətin təsdiqi olmadan belə addım atmasınlar. Bu xırda

hadisələr ümitsizliyə qapanmağa səbəb olmuş və bildirmək istəyirəm ki, Qafqaz dövlətləri ilə müqavilələrin bağlanması çərçivəsini aşan xidmətlərdir. Artıq həm özümə əziyyət vermək, həm də ali dövlət rəhbərlərinin mübarək xatirini incitmək üçün zərurət görmürəm.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

Dərkənar qeyd edilən

Təcili və özəl: Cənab Mənsur əl-Mülk nəzərdən keçirsin və dərhal addımlar atsın. Bəzi ifadə və cümlələri ixtisara salmaqla qeyd edilənləri İngiltərənin səlahiyyətli naziri ilə müzakirə edib nəticə əldə etməyə çalışın. 16 aprel, 1920-ci il.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 87

Teleqraf idarəsinin baş direktorundan

Nazirlər Kabinetinə

Tarix: 07 aprel, 1920-ci il.

05 aprel tarixində möhtərəm Poçt və Teleqraf Nazirliyindən Bakubədə imzalanan Qafqaz Azərbaycanının Xarici İşlər Nazirliyi ilə İran ali dövlətinin ezam edilmiş komissiyası arasındakı teleqrafa aid müqavilənin iki surəti həmin müqavilənin surətində öz fikirlərimi qeyd etmək üçün mənə göndərildi. Dünən lazım olan cavabı göndərdim, həm də onun bir surətini ali nurların (Sizin) hüzuruna göndərməyi qərara aldım. Möhtərəm Poçt və Teleqraf Nazirliyi bu məsələdə nazirliyin müşaviri kimi teleqraf idarəsinin baş direktoru olan mənim iştirakıma lüzum görməmiş və bu barədə düşüncələrimi əsas hesab etməmişdir. Sanki ezam edilmiş komissiyayı idarəetmə nəzərləri və lazım olan göstərişlər olmadan yola salıblar ki, buna görə də çox təəssüf edirəm. Çünki ezam edilmiş komissiyanın yola düşməsindən öncə bu incəliklər həyata keçsəydi, nəticə, indi olduğundan yaxşı olacaqdı. Raportda yazdığım kimi ümumi nöqsanlar mövcuddur və icra edilə bilməz. Məlumat üçün bu bir neçə kəlməni yazmağa cəsarət etdim və mübarək hüzura böyük ehtiramımı bildirirəm.

Teleqraf idarəsinin baş direktorunun imzası var.

Dərkənar qeyd edilən:

✓ Kabinet, iki aidiyyəti dosyada qeydə alsın.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 88

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 346
Tarix: 07 aprel, 1920-ci il.
Özəl olaraq

Aliməqam baş nazirin qüdrət və əzəməti daimi olsun

Çoxdandır ki, İran sərhəd və gömrük dairələrində işləyən ermənilərə dair mühüm bir məsələni mübarək diqqətinizə çatdırmaq istəyirdim. Ali dövlətin dövlət sərhəd və gömrük dairələrində işləyən bütün ermənilər heç vaxt öz vətəndaşı olduğu dövlətə qarşı səmimi olmamış və bütün fəaliyyətlərini mənfəət əldə etmək və xaricilərin planlarını icra etməyə yönəlmişlər. Ticarət mallarının böyük miqdarda qaçaqmalçılığı ermənilərə aiddir. Ali dövlətin konsulluğunun vizası olmadan Ənzəliyə daxil olan və Gilan əhalisinin hal-hazırda önəmli hissəsini təşkil edən Rusiyadan qaçan bütün rus və ermənilər gömrükdə işləyən və ingilis dairələrində olan ermənilərin vasitəsilə gəliblər. Eləcə də dövlət məmurları tərəfindən səfərə çıxmasına icazə verilməyən çox sayda erməni və ruslar pasportu olmadan yola çıxaraq İran və ingilis dairələrində işləyən erməni məmurlar tərəfindən Ənzəliyə daxil edirlər. Şübhəsiz ki, bu hadisə Qafqaziyyədə ali dövlətin məmurlarının heysiyyət və nüfuzunu aradan aparır. Çox sayda erməninin Gilana daxil olub, orada qalmasının bizim üçün hansı problemlər yarada biləcəyi məlumdur. Bundan əlavə İranda məskunlaşan və buraya miqrasiya edən ermənilərin hamısı ya ruspərəst, ya rus tərəfdarı, yaxud da bolşeviklərin havadarlarıdır. Hamısından pis olanı

budur ki, Qafqaz və Azərbaycan müsəlmanlarına qarşı xüsusi kin və düşmənçilikləri vardır. Azərbaycan vətəndaşlarının İran sərhədlərinə giriş-çığı zamanı çox çətinliklər yaradırlar. Bu məsələ Badkubədə xüsusi narahatlıq doğurur. Badkubə gömrük məmurlarından hər dəfə iranlı müsafirlərə qarşı olan pis davranış haqqında etiraz edəndə cavabları belə olur ki, əgər İran öz azərbaycanlı müsəlman qardaşlarına dostcasına yanaşsaydı, müsəlman düşmənləri olan erməniləri gömrükdə xidmətə almazdı. Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə yeni təsis edilən Ermənistan dövlətinin mövcudluğu fonunda qərb və şimal sərhədlərində ermənilərin xidmət etməsi İran üçün problem və çətinliklər yaradacaqdır. Buna görə də xahiş edirəm ki, yuxarıda qeyd edilənlərə xüsusi diqqət ayırasınız. Əgər qəbul etsəniz gömrük baş idarəsinin rəisi və sərhəd məsələləri ilə bağlı aidiyyəti qurumlara ciddi və məxfi göstəriş verəsiniz ki, erməniləri bütün dairələrdən, xüsusilə də gömrük dairələrindən xaric edib mərkəzi və ya İranın cənub ərazilərində işlə təmin etsinlər. Əgər bu addım dərhal atılmazsa, ermənilər şimal liman və sərhədlərindən xaric edilməzsə, bizim üçün çox başağrısı olacaq ki, təcili olaraq burada onları qeyd etməyi lazım bilmədim və xahişimin qəbul edilməsində ısrar edirəm. Bundan əlavə yenə də xahiş edirəm ki, ingilis hərbi dairələri və səfirlikdən şimal sərhədlərində dayandıqları üçün ermənilər, İran və Bağdad yəhudilərini xidmətə götürməkdən birdəflilik olaraq imtina etmələri xahiş edilsin.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin imzası var.

Dərkənar qeyd edilən:

Təcili və özəl-cənab Mənsurülmülk (ömrün uzun olsun) – bu barədə gömrük rəisi ilə gizləndə müzakirələr aparılsın. Habelə ingilis səfirliyi ilə ayrıca məktubla.

17 aprel, 1920-ci il.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 89

Nazirlər Kabinetindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbəiyə
№ 22
Tarix: 07 aprel, 1920-ci il.
Təcili

Cənab seyid Ziyaəddin üçün simvollaşdırılsın

Raport və protokollar ilə birlikdə müqavilələr də gəlib çatdı. Dərhal Xarici İşlər Nazirliyində maliyyə, poçt-teleqraf və ümumi mənfəət nazirlərinin iştirakı ilə iclas keçirildi. Gömrük və poçt-teleqrafın avropalı rəhbərlərinin və Ədliyyə nazirliyinin hüquq üzrə müşaviri müsyö Perninin fikirlərini də öyrəndikdən sonra mümkün qədər tez bir zamanda ya savadlı, ya da cənab aliyə lazım olan izahat vermək qabiliyyəti olan xüsusi nümayəndə vasitəsilə göndərəcəyəm. Təsdiq müddətinin az olması və gətirənin də gec gəlib çıxdığı üçün dərhal hərəkətə keçib müddəti heç olmasa bir ay da artırmağa çalışın. Öncədən dövlətin nəzəri ilə tanış olasınız deyə müxtəsər formada qeyd edirəm. Cənab alinin zəhmət və fəaliyyəti biz tərəfdən tam olaraq təşəkkürə layiqdir. Lakin təəssüf ki, Osmanlı türklərinin nüfuz və təsiri altında olan Azərbaycan hökumətinin yürütdüyü siyasət və qabartdığı məsələlər İranın mənafehinin ən azı qarşılıqlı ticarət səviyyəsində təmin edilməsinə mane olur. İndiyə qədər diqqət çəkən məqam və prinsiplər aşağıdakı kimidir:

1) Ticarət müqaviləsində qeyd edilib ki, tərəflərin vətəndaşları bir-birinin ərazisində "faydalanan dost ölkə"¹ hüququndan istifadə edəcəklər. Bu qeyd ilk baxışda tərəflərə şamil edildiyi üçün ola bilsin cənab alinin nəzərdə tutduğuna irad bildirilməsin. Lakin məlumunuz olsun ki, praktikada İran vətəndaşları Azərbaycan ərazisində oranın əhalisi ilə bərabər hüquqlu olur. Lakin Azərbaycan vətəndaşları İranda böyük dövlətlərin aradan qaldırmadığı mövcud kapitulyasiya hüququndan da istifadə edə biləcəklər. Gərək müqavilədə "tərəflərin vətəndaşları bir-birinin ərazisində hüquqi baxımdan prinsip etibarilə öz daxili vətəndaşları kimi olacaqdır" yazılıydı.

2) Doğrudur ki, prinsip etibarı ilə tranzitin azad olması qəbul edilmişdir. Amma müqavilədə qeyd edildiyi formanın iki eybi vardır. Biri budur ki, dəmiryolu qiymətinin 7 bərabər olması əbəsdir. Özü də bu Azərbaycan ərazisinə aiddir. Ola bilsin Gürcüstan və hətta Batum da təcrübədə olduğu üçün həmin rüsumu tələb etsin. İkincisi budur ki, İrandan Qafqaza gedən ticarət mallarının tranziti üçün heç bir ödəniş nəzərdə tutulmayıb. Halbuki adətən nəqliyyat vasitələri yetərli və kifayət həddə olmayan ölkələrdə tranzit ödənişi və nəqliyyat rüsumu çox olmalıdır. Bundan əlavə ingilislərlə bağlanan son gömrük müqaviləsində İrandan tranzit olan ticarət malları üçün rüsum müəyyən edilir. Azərbaycan ilə də o formada razılaşdırılmalı idi. Yoxsa ingilislər də qəbul etəməyəcək, nəticədə dövlətə böyük zərər dəyəcəkdir. İlk fürsətdə ingilislərlə olan müqavilənin surəti və yeni tarif cənab aliyə göndəriləcək. Qiymətli kağız və s. ilə olan ixrac tarifi də həmin müqaviləyə uyğun tərtib edilməli idi.

¹ the most favoured nation clause, kamilat əl-vidad – tərcüməçi.

3) Poçt tranziti və mübadilələrinə dair vergini də həddən artıq istəyirlər. Şübhəsiz ki, Avropa dövlətləri bu formada mübadiləyə hazır olmayacaq və bu müqavilənin heç bir nəticəsi olmayacaqdır. Beləliklə, İran özünün də üzv olduğu beynəlxalq poçt-teleqraf öhdəliyinin mədələrinə zidd olaraq özü tərəfindən icra edilə bilməyən bir müqavilə imzalamış olur. Poçt əmanətləri məsələsində də həmin formada rüsum çoxdur. Konsulluq müqaviləsində də konsulların məhkəmə hüquqları ələlxüsus da azərbaycanlıların daha çox işinə yarayan gəmilərlə bağlı məsələlərə həddindən artıq yer verilmişdir. Lakin dostluq müqaviləsinə fundamental iradlar yoxdur və hal-hazırda təsdiq edilə bilər. Layihə araşdırmaları raportlarında islah ediləsi maddələrin əvəzinə yazılacaq yeni maddələri görəcəksiniz. Çünki Azərbaycan hökuməti İranla müqavilə tərəfdaşı olan ilk yeni dövlətdir. Həqiqətdə bu hökumətlə bağlanan müqavilələrdən daha sonra yeni təsis edilən dövlətlərlə bağlanan müqavilələr üçün nümunə kimi istifadə ediləcəyi nəzərə alınmalıdır. Şübhəsiz ki, ən azı iki bərabərhüquqlu dövlətin bağladığı müqavilə çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Ona görə də ümid edirik ki, müvafiq maddələrin islahı barəsində dövlətin nəzərini aldıqdan sonra indiyə qədər etdiyiniz fəaliyyəti təkmilləşdirməklə təklif edilən prinsipləri reallaşdırmaq istiqamətində addımlar atacaqsınız. Əldə etdiyiniz nəticə barədə məlumat verin.

Şifrlənsin.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 90

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 351
Tarix: 09 aprel, 1920-ci il.

*Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin
əzəməti daimi olsun*

Təqdim edilən protokollarda ali dövlətin vətəndaşlarına Azərbaycan ərazisindən cüzi miqdarda gümüş sikkəni aparmaq icazəsi, habelə İran vətəndaşlarına dəyən zərərin ödənmə mümkünlüyü barədə müxtəsər formada qeyd etdik. İndi isə son günlər xarici işlər naziri ilə apardığım müzakirələrdən sonra Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyindən gələn iki məktubun surəti mübarək nəzərinizdən keçirmək üçün göndərilir. Badkubə, Gəncə və Lənkəran konsulluqlarına ali dövlətin vətəndaşlarına beş tımən qran (gümüş) pulun aparılmasına icazə verilməsi haqqında məlumat vermələrini tapşırıdım. Lakin Azərbaycan tərəfindən əlverişli şərait yaradılmasına baxmayaraq, çox təəssüf ki, İran vətəndaşları və tacirlərinə dəyən ziyanın ödənilməsinin tələb edilməsi istiqamətində heç bir addım ata bilmirəm. Çünki iddia protokolunun hazırlanması, sənədlərin toplanması və Azərbaycan hökumətini razı salmaq üçün burada ən azı ali dövlət məmurlarından bir nəfərin olması lazımdır. Fövqəladə tədqiqat komissiyasının üzvləri arasında bu məsələni istədiyim kimi idarə edib nəticə əldə edə biləcək kimsə yox-

dur. Ali dövlətin konsulluğunda işləyənlər də bu işə layiq deyildir. İstənilən nəticəni əldə etməyə əminlik olmadan bu işə girişmək isə ola bilsin tacirlərin iddiasının rədd edilməsi ilə nəticələnsin. Mənim özüm də şübhəsiz ki, vaxtımı bu kimi işlərə sərf edə bilmərəm. Buna görə də məsələnin üzərindən zəruri olaraq sükutla keçmək və gələcəyin öhdəsinə buraxmaq lazımdır.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaza fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının möhürü var. 1920-ci il.

Dərkənar qeyd edilən:

Nəzərdən keçirildi: Mənsürülmülkün nəzərdən keçirməsi üçün göndərin. 17 aprel, 1920-ci il.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 91

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəidən

Nazirlər Kabinetinə

№ 361

Tarix: 11 aprel, 1920-ci il.

*Aliməqam möhtərəm Nazirlər Kabinetinin
əzəməti daimi olsun*

Denikin qoşunundakı təqribən 180 nəfər rus vətəndaşı olan erməni həmin qoşunda olan digər şəxslərlə birlikdə Petrovskidən¹ qaçaraq Badkubəyə gəlsə də, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında döyüşlər getdiyindən burada qalmaqdan qorxub İrana getmək istəyirlər. Özünü Badkubədə könüllü qoşunun nümayəndəsi bilən rusun Təbrizdəki sabiq baş konsulu müsyo Pılayev şəxsən mənə müraciət edərək bu qrupun İrana daxil olmasına icazə verməyimi xahiş etdi. Məlumunuz olduğu kimi mənim belə bir icazə vermək səlahiyyətim olmadığı üçün razılaşıma-yaraq, yox cavabı verdim. O isə məndən naümid olduğu üçün ingilislərə müraciət etmiş və birbaşa mister Oliver Vordropdan Bağdad və ya Tehrana teleqram vurmasını və onların daxil olmasına icazə almasını xahiş etmişdir. Ona görə də həmin qrup bir gün öncə Badkubədən yola düşmüş və biixtiyar Ənzəliyə daxil olmuşlar. Mən bu gün həmin məsələyə görə ingilis nümayəndəsinə etirazımı bildirəcəyəm. Əlbəttə siz də təsdiqləyirsiniz ki, belə olduqda nə ali dövlətin, nə də ali dövlətin məmurlarının

¹ İndiki Mahaçqala – tərçüməçi.

nüfuzundan söhbət gedə bilməz və bundan sonra öz vəzifələrini icra edə bilməzlər. Bu durumun əsas səbəbi İran limanlarında olan ingilis məmurlarının səlahiyyət çərçivəsinin dəqiq müəyyən edilməməsidir. Xahiş edirəm ki, bu cür analoji hadisələrin qarşısını almaq üçün doğru və məsləhət bildiyinizi edəsiniz.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəinin imzası var.

İrənin şahənşah dövlətinin Qafqaza fəvqəladə ezam edilmiş komissiyasının möhürü var. 1920-ci il.

Dərkanar qeyd edilən:

Özəl olaraq – Xarici işlər naziri nəzərdən keçirib, lazım olan addımı atsın. 22 aprel, 1920-ci il.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 92

Nazirlər Kabinetindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbəi
Qeydiyyat kitabının № 449
Tarix: 12 aprel, 1920-ci il.

*Ezam edilmiş komissiyanın sədri, möhtərəm
seyid Ziyaəddinin ömrü uzun olsun*

216 №-li raport gəlib çatdı və nəzərdən keçirildi. Bu barədə əvvəlcədən yazdığım şərh dərin araşdırma və çoxlu götür-qoydan sonra yazılmışdı. Əgər bu gün dövlət tərəfindən bir qərar verilsə, vəsait çatışmazlığına görədir, tərəddüd və ləğvetmə zərurəti kimi başa düşülməsin. Nəzərdə tutduğunuz məkan çox təəssüf ki, gömrük müqavilələrinin prinsiplərinə uyğun gəlmir. Adətən giriş-çıxış zamanı alınan rüsumdan savayı heç bir ad altında digər ödənişlər alın bilməz. Xüsusilə də gömrük tarifinə yenidən baxılan zaman bu məsələlər öz əksini tapmış və təyin edilən tarifdən əlavə bir şeyin alınmaması təsbit edilmişdir. Deməli siz də təsdiq edərsiniz ki, cənab alinin bu təklifi gömrük müqaviləsinin prinsiplərinə ziddir. Buna görə də mədrəsə və onun büdcəsi barədə araşdırma aparacağam, ola bilsin cənab alinin söylədikləri ilə razılaşmaq üçün münasib bir plan hazırlaya bildim.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 93

Xarici İşlər Nazirliyindən, kabinet idarəsindən
Xarici işlər naziri Firuz Nüsret əd-Dövləyə
Özəl № 146
Tarix: 13 aprel, 1920-ci il.

Avropaya yola düşmək ərafəsində olan müsyö De Furoyl, cənab seyid Ziyaəddinin Azərbaycan dövləti ilə imzaladığı və ali dövlətin ratifikasiyası üçün göndərdiyi müqavilələrin surətini mübarək nəzərinizdən keçirməyiniz üçün təqdim etməyi zəruri hesab etdi. Çünki dövlət bəzi maddələr ilə razılaşmadığı üçün onu təsdiq edə bilmirdi. Ona görə də teleqramla öz fikirlərini seyid Ziyaəddinə məlumat verərək bildirmişdir ki, həmin maddələr üzrə Azərbaycan tərəfi ilə lazım olan müzakirələr apararaq ali dövlətin nəzərdə tutduğu düzəlişləri qəbul etdirdinsilər. Həmin teleqrama hələ də cavab verilməyib. Cavab verilən kimi əlbəttə həzrət alinin də hüzuruna göndəriləcəkdir. Seyid Ziyaəddinə ünvanlanan teleqramın surəti də göndərilir. Bu barədə ədliyyə, teleqraf və poçt gömrüyü üzrə avropalı mütəxəssislərdən geniş raportlar istənilib ki, onları nəzərdən keçirməklə Qafqaza ezam edilmiş komissiyanın müqavilələri necə bağlaması istiqamətində kompleks təlimat veriləcəkdir. Əzəmətli İngiltərə dövləti ilə bağladığımız son gömrük müqaviləsinin surətini, razılaşdırılmış gömrük tarifi finin surətini də əlavə etməklə göndəririk. Xahiş edirik ki, ali dövlətin hər bir səfirliyi üçün həmin nüsxənin surətini çıxarılaraq göndərilməsi barədə göstəriş verəsiniz. İmza vardır.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 15

Sənəd № 94

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Nazirlər Kabinetinə
№ 36
Tarix: 15 aprel, 1920-ci il.
Badkubə, şifrəli

Xitabdan sonra – xahiş edirəm ki, aşağıdakı teleqramı oxuyandan (müəyyən edəndən) sonra Xarici İşlər Nazirliyinə göndərsinlər. 231 №-ə cavab olaraq ezam edilmiş komissiyanın müqavilələrin maddələrini qəbul və təklif etməyə vadar edən səbəb və məsələləri təfəsilatı və xırdalıklarına qədər protokol, raport, şifrəli və digər teleqramlar vasitəsilə Nazirlər Kabinetinə göndərmişik və təsəvvür ediləndən də artıq həddə dövlətin mənafe və maraqlarının gözlənilməsinə diqqət yetirmişik. Digər bir məsələ isə budur ki, ratifikasiyaların mübadilə vaxtına az qalsa da, vaxtında bura gəlib çatacağını yoxsa zəhmətlərimizin hədə getməsinə səbəb olacağını bilmirəm. Azərbaycanın gömrük və dəmiryolu qiymətləri Tehrandə istifadə edilməsə də yenə də şahzadə Muhəmməd Cəfər Mirzə tərəfindən göndərildi. Dəmiryolu qiymətinin 7 dəfə baha olması şübhəsiz ki, Azərbaycan ərazisinə şamil ediləcəkdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai
11 aprel, № 363

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 95

Nazirlər Kabinetindən
Seyid Ziyaəddin Təbatəbaya
Qeydiyyat kitabının № 594
Göndərilmə tarixi: 18 aprel, 1920-ci il.
Təcili-Ənzəli

*Ezam edilmiş komissiyanın sədri, möhtərəm
seyid Ziyaəddinin ömrü uzun olsun*

382 №-li teleqram gəlib çatdı. İndi ki, Ənzəliyə qədər gəlib çatmısınız məsələləri bir yerdə müzakirə etmək üçün dərhal, yubanmadan, Tehrana yola düşün.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 96

Seyid Ziyaəddin Təbatəbaidən
Xitabdan sonra – Ənzəlidən təcili, şifrəli
№ 40
Tarix: 18 aprel, 1920-ci il.

Xitabdan sonra – Ali dövlətin vətəndaşlarının mənafe və heysiyyəti və məmləkət maraqlarına dair mühüm məsələləri təcili və müfəssəl təqdim etmək üçün öz məsuliyyətimi dərk edərək, Ənzəliyə yola düşdüm. Çünki Badkubədə rabitə əlaqəsi mümkün deyildi. Vaxt da o qədər az idi ki, yola düşməkdən başqa ağılıma bir şey gəlmədi. İndi isə aliməqamdan istəyim budur ki, dərhal hüzurunuza yola düşmək və məsələləri hüzurunuzda ərz etmək üçün mənə icazə verəsiniz. 22 №-li teleqram barəsində deyim ki, məsələ, mübarək nəzərinizə çatdırıldığı kimi deyildir, hüzurunuzda qanədici izahlar söyləyəyəm. Çünki görünən odur ki, ya mənim raportlarım natamam olub ya da parlament üzvləri olan cənablar lazım olan məsələlərə kifayət qədər diqqət yetirməyərək ali dövlətin saysız-hesabsız maraqlarını dərk etməyiblər. Hər bir halda yola düşməyə icazə verən dəstxəttinizi ziyarət etməyi gözləyirəm. Komissiya Badkubədədir. Komissiya üzvlərindən yalnız iki nəfərlə hüzurunuza yola düşəcəyəm.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai
Ənzəli, 17 aprel 1920-ci il.
№ 382

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 97

Tiflisdəki baş konsulluqdan
Xarici İşlər Nazirliyinə
№ 476
Tarix: 08 may, 1920-ci il.

Alımaqam möhtərəm Xarici İşlər Nazirliyi

Exam edilmiş komissiyanın sədri möhtərəm seyid Ziya-əddin Badkubədə qalarkən ümumi düşüncələrdə olan bir sıra şübhələr və təsəvvürləri aradan qaldırmaq və İran ilə ingilis arasında bağlanan müqavilənin qəzetlərdə tənqid edilməsinin qarşısını almaq üçün İranda rusun qədim məmurlarının zülmkar davranış və siyasəti, həmin siyasətin İran dövlət və millətinə vurduğu ziyan, qeyd edilən müqavilənin bağlanmasını şərtləndirən səbəblər, həmin müqavilənin İran üçün faydaları barəsində yerli qəzetlərdə fars, türk və rus dillərində bir yazı dərc, habelə ayrıca bir kitabça nəşr etdirdi. Buna nəzərən yuxarıda deyilənləri əsas götürərək şimali Qafqaz, Ermənistan və Gürcüstanda da həmin yazını nəşr etdirməyi son dərəcə zəruri hesab edərək mən də onu olduğu kimi Tiflisin məşhur qəzetlərindən olan və Qafqazın bütün yerlərinə çatdırılan Slova qəzetində 25 min manat xərc çəkmək hesabına dərc etdirdim.

Müəzziz əd-Dövlənin imzası var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 56

Sənəd № 98

İranın Tiflisdəki baş konsulluğundan
Xarici İşlər Nazirliyinə
№ 515
Tarix: 11 may, 1920-ci il.

Alımaqam möhtərəm Xarici İşlər Nazirliyi

Badkubədə vəziyyət dəyişəndən və orada Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra teleqramda qeyd etdiyim kimi biz 1-2 gün öncə Tiflis ilə Badkubə arasında rabitə əlaqəsi yaratmaq istəsək də, rabitə xətti zəbt edilmişdi. Həmin vaxt ezam edilmiş komissiyanın üzvü olan böyük müşavirdən baş konsulluğa bir teleqram vurularaq xahiş edildi ki, dövlət rəhbərlərinə teleqram vurmaqla komissiyanın üzvlərinin [bundan sonrakı] vəzifəsini müəyyən edim. Mən də dərhal bu barədə həmin möhtərəm nazirliyə 423 №-li şifrəli teleqram vurdum.

Amma təəssüf ki, indiyə qədər cavab verilməyib. Komissiya üzvlərinin bir hissəsi Badkubədə və digər iki nəfər cənab Müəzziz əd-Dövlə və Tərcüman əl-Sultan isə Tiflisdə qalıblar. Onlar hələ Badkubədə vəziyyət dəyişməzdən öncə buraya gəlmiş və yolun bağlanması səbəbi ilə burda qalmışlar.

Çaşqınlıq və tərəddüd içindədirlər. Badkubə yolunun tamamilə bağlanmasına və tərəflərin sərəhd xəttində müharibə şəraitində olmasına baxmayaraq, düşünürəm ki, mümkün olan bütün vasitə və yollardan istifadə edərək cənab Müəzziz əd-Dövlə və Tərcüman əl-Sultanı, baş

konsulluğun icazəsi əsasında öz ailəsini gətirmək üçün yeni yaranan durumdan öncə müvəqqəti olaraq Suxumiyə gedən və hal-hazırda isə Tiflisdə qalan Badkubə konsulu cənab Said-əl Vüzərə ilə birlikdə Badkubəyə yola salalar. İstanbul və digər yerlərdən İrana getmək üçün bu yoldan istifadə etmək istəyən böyük bir qrup iranlı da Badkubə yolu bağlandıqdan sonra Tiflisə gəlib və elə burada da qalıblar.

Badkubəyə səfər onlar üçün heç cür mümkün deyildir. Hər bir halda vəziyyət çox qarışıqdır. Baş konsulluq həddən artıq əziyyət çəksə də ən pis və çətin olanı odur ki, cavab gəlmir və möhtərəm nazirliyin rəhbərləri vəzifəmizin nədən ibarət olduğunu bildirmirlər. Bu məsələyə diqqət ayırmağınızı mən və digərlərini bundan artıq təəddüddə saxlamamağınızı xahiş edirəm.

Müəzziz əd-Dövlənin imzası var.

1920-ci il, kataloq 15, qovluq 15

TARİXİ QEYDLƏR

Əhməd şah Qacar (1897–1930)

1796-cı ildən 1925-ci ilə qədər İrani idarə etmiş türk mənşəli Qacarlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi olan Əhməd şah Qacar 1897-ci ildə Azərbaycanın Təbriz şəhərində dünyaya gəlmişdir. Mükəmməl təhsil görən Əhməd ölkədə yaranmış mürəkkəb siyasi vəziyyət səbəbindən çox erkən, cəmi 12 yaşında İran taxtına çıxmaq məcburiyyətində qalmışdır. Onun atası Məhəmmədəli şah 1905-ci ildən İrani bürümüş inqilab və vətəndaş müharibəsini cilovlaya bilmədiyindən taxt-tacdan öz oğlunun xeyrinə imtina etməli olmuşdur. Əhməd şahın yaşının azlığı, digər tərəfdən isə ölkənin dərin siyasi və iqtisadi böhran içərisində çırpınması istər öz şəxsi maraqlarını güdən nüfuzlu məmurlara, istərsə də onlara havadarlıq edən İngiltərənin onsuz geniş olan hərəkət imkanlarını bir qədər də artırmış oldu. Həmçinin İngiltərənin I Dünya Müharibəsinin yekunlarına əsasən qaliblər sırasında olması onun İrandakı hərbi-siyasi və iqtisadi üstünlüyünün rəsmiləşdirilməsinə gətirib çıxardı. Əhməd şah Qacarı dövründə İranda hökumətlər tez-tez bir-birini əvəzləsə də, son nəticədə ölkədə ciddi dəyişikliklər qətiyyə

müşahidə edilmirdi. 1916-cı ildə baş nazir postuna gətirilən Vüsuq-əd-Dövlə isə açıq-aşkar ingilis maraqlarının icraçısına çevrildi. Onun 1919-cu ildə İngiltərə ilə imzaladığı və İranın həyatı əhəmiyyət daşıyan strateji sahələri üzərində faktiki nəzarəti Londonun ixtiyarına verən məşhur saziş Əhməd şahın iqtidarsızlığını bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Doğrudur, həmin saziş ölkədə baş qaldıran üsyan və etirazlar nəticəsində məclisdən keçmədi və müvəqqəti təxirə salındı. Ancaq 1921-ci ildə ingilislər Rza xanın əli ilə həyata keçirdikləri dövlət çevrilişi nəticəsində vaxtilə 1919-cu il müqaviləsinə qarşı çıxan bütün milli qüvvələri neytrallaşdırmağı bacardı. Rza xanın vasitəsilə ölkədəki anti-ingilis cəbhəsi isə tamamilə dağıldı.

Baş verən hadisə onsuz hakimiyyəti formal xarakter daşıyan Əhməd şahın iqtidarını tamamilə gözdən saldı. İranın yeni ağası Rza xan idi. 1923-cü ildə səhhətində yaranmış problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə Əhməd şah Avropaya müalicəyə yollanır. Yola düşərkən Əhməd şah yaqin ağılına da gətirə bilməzdi ki, o bir daha İrana dönməyəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd şah Qacar gənc yaşlarından artıq çəkiddən əziyyət çəkirdi və bu amil onun normal fəaliyyətinə ciddi şəkildə əngəl törədirdi.

Əhməd şahın ölkədə olmamasından istifadə edən Rza xan nüfuzlu feodalları və ruhaniləri öz tərəfinə çəkərək hakimiyyəti tamamilə ələ keçirməyə müvəffəq olur. 1925-ci ildə Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulur və İranda yeni Pəhləvilər xanədanının əsası qoyulur.

Taxtını itirən Əhməd şahı ilk kömək əlini uzadan Türkiyə dövlətinin banisi Mustafa Kamal Atatürk olur. O,

Parisdə olan Əhməd şah geri dönərək öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağı təklif edir və bu məsələdə ona hər cür kömək göstəriləcəyinə söz verir. Lakin səhhətindəki problemlərdən cana doymuş Əhməd şah siyasətə qayıtmaq istəmirdi və o, Atatürkün təklif etdiyi köməkdən nəzakətlə imtina edir. 7 ilə yaxın Avropada yaşayan və müalicə olunan Əhməd şah 1930-cu ildə, 33 yaşında Parisdə dünyasını dəyişir. Cənazəsi İraqın Kərbəla şəhərində ailə məzarlığında torpağa tapşırılır. Onunla birgə türk sülalələrinin İranda 1000 ilə yaxın davam etmiş hökranlığı da sona çatır.

Vüsuq əd-Dövlə (1868–1951)

Vüsuq əd-Dövlə XX əsrin ilk rübündə İranın ictimai-siyasi həyatında mühüm yer tutan dövlət xadimlərindən biridir. 1868-ci ildə Tehrandə anadan olan Vüsuq əd-Dövlə gənc yaşlarından siyasi həyata atılır. 1916-cı ilə qədər, yəni ilk dəfə İranın baş naziri vəzifəsinə təyinat alanadək o parlamentin deputatı seçilmiş, həmçinin nazirlər kabineti tərkibində müxtəlif mə-

sul vəzifələrdə çalışmışdır. Müxtəlif dövrlərdə ədliyyə, daxili işlər, xarici işlər, maliyyə və maarif naziri postunda fəaliyyət göstərmiş, Milli şura məclsinin I və II çağırışlarının deputatı olmuşdur. İctimai-siyasi fəaliyyətin ilk dövrlərindən başlayaraq açıq ingilispərəst mövqeyi ilə seçilən Vüsuq-əd-Dövlə Qacar sarayı heç də həmişə isti münasibətlərdə olmamışdır.

1916-cı ildə İranın baş naziri vəzifəsinə gətirilən Vüsuq əd-Dövlə 1917-ci ilə qədər öz postunda qalır. Qısa müddətlik baş nazirlikdən uzaqlaşdırılan Vüsuq əd-dövlə 1918-ci ildə yenidən vəzifəsinə qaytarılır və 1920-ci ilin yayına qədər mövqeyini qoruyub saxlaya bilir. Baş nazir olduğu dövrdə Əhməd şahla Qacarla münasibətlərində gərginlik yaranırsa da, ingilislərin havadarlığı ona öz fəaliyyə-

yətini davam etdirməyə imkan verir. Öz himayədarlarına minnətdarlıq rəmzi olaraq Vüsuq-əd-Dövlə 1919-cu ilin 9 avqustunda Tehrandə qalmaqallı İran-İngiltərə sazişinin imzalanmasına nail olur. Müqavilə İran üçün bir neçə alqaldıcı şərti ehtiva etməkdə idi. Belə ki, İngiltərə razılaşmaya əsasən İran müxtəlif nazirliklərinə öz müşavirlərini göndərmək, onların fəaliyyətinə nəzarət etmək və istiqamətləndirmək hüququ əldə edirdi. Həmçinin ingilislər İranın mərkəzi bankının da fəaliyyəti üzərində nəzarəti də ələ keçirirdilər.

Şərtlərdən biri də İran ordusunun ingilislərin nəzarətinə verilməsini nəzərdə tutmuşdu. İngilis hərbi məsləhətçiləri İran ordusunun yenidən qurulması ilə məşğul olmalı, onun yenidən silahlandırılması və hazırlanması prosesinə rəhbərlik etməli idilər. Bunun əvəzində İngiltərə hökuməti İrana mütəmadi maddi yardımlar göstərməyə dair öhdəlik götürmüşdü. İranda dəmir yolları, həmçinin rabitə şəbəkəsinin tikilməsi və genişləndirilməsi də ingilislərin ixtiyarına verildi. İran ictimaiyyəti belə bir alqaldıcı sazişi imzalamıq müqabilində Vüsuq-əd-Dövlənin ingilislərdən külli miqdarda rüşvət aldığı iddia etməyə və baş naziri vətənə xəyanətdə günahlandırmağa başladı. Yayılan xəbərlərə görə Vüsuq əd-Dövlə hökuməti 7 ay davam etmiş gizli danışıqlar gedişində 400 min түmən (bu məbləğin yarısı şəxsən baş nazirə çatması şərti ilə) müqabilində ölkənin maraqlarını satmağa razılıq vermişdi. Ölkədə ucalan etiraz səsləri imzalanan müqavilənin parlamentdə ratifikasiyasına imkan vermədi. Lakin ingilislər ratifikasiya prosesini gözləmədən sazişin icrasına başladılar. Həm ölkə daxilində, həm də xaricdə kəskin əks-reaksiya doğurmuş İngiltərə-İran sazişinin bağlanması Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli azadlıq hərəkatına yeni

təkan verdi. 1920-ci il Təbriz üsyanı nəticəsində həmin ilin 25 iyun tarixində Vüsuq əd-Dövlə istefaya verməyə məcbur oldu. 1921-ci ildə isə Vüsuq-əd-Dövlənin adı ilə bağlı olan alçaldıcı saziş ümumiyyətlə ləğv edildi. Baş nazir postundan uzaqlaşdıqdan sonra Avropaya mühacirətə yollanan Vüsuq-əd-Dövlə bir müddət Fransa və İngiltərədə yaşadıqdan sonra İrana qayıtdı. Tehrandan millət vəkilini seçildi. Ömrünün sonlarına yaxın yaddaşını itirən dövlət xadimi vaxtının əksərini Süleymaniyyədəki bağında keçirirdi. 28 yanvar 1951-ci ildə dünyasını dəyişən Vüsuq əd-Dövlə Qumda ailə qəbirəstanlığında dəfn edildi. 8 qızı və 2 oğlu var idi.

Onun baş nazirliyi qısa müddət davam etsə də, bir sıra mühüm hadisələrlə yadda qaldı. Onun 7 ay davam etmiş ilk baş nazirliyi ölkədə ciddi maliyyə böhranının başladığı dövrə təsadüf etmişdi. Həmin vaxt parlamentin sədrinin birinci müavini işləyən Vüsuq əd-dövlə həm də parlamentin maliyyə komissiyasının üzvü idi. Əhməd şah nazirlər kabinetini təşkil etməyi məhz ona tapşırırdı. Lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq o, get-gedə dərinləşən böhranın öhdəsindən gələ bilmədi və istefa vermək məcburiyyətində qaldı. 1918-ci ildə yenidən baş nazir təyin olunan kimi o, repressiv fəaliyyəti ilə ad çıxarmış "cəzalandırma komitəsinin" bütün üzvlərini həbs edib zindana salmaqla normal məhkəmə sisteminin yaradılması istiqamətində mühüm addım atdı. Vüsuq əd-Dövlənin adı ilə bağlı olan əhəmiyyətli nailiyyətlərdən biri də ölkədə ictimai asayişin bərpası idi. Görülən ardıcıl və qətiyyətli tədbirlər nəticəsində yollar qaçaq-quldurlardan təmizləndi, kütləvi soyğunçuluq və oğurluq hallarına əsasən son qoyuldu. Ölkə boyu təhlükəsizlik əhəmiyyətli dərəcədə bərpa edilmişdi.

Azərbaycanın siyasi tarixi üçün müstəsna əhəmiyyətə malik hadisə – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İran tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanınması da Vüsuq-əd-Dövlənin baş nazirliyi dövrünə təsadüf edir. O, 1919-cu ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyətini qəbul edərək, iki dövlət arasında IX münasibətlərin qurulacağına əminliyini bildirmişdir. Vətənə yola düşməzdən əvvəl Vüsuq əd-Dövlə nümayəndə heyəti ilə bir daha görüşmüş, İranın öz sərhədlərini Azərbaycan, Türkiyə və digər ərazilər hesabına genişləndirmək niyyətinin olmadığını Bakıdan gələn diplomatların diqqətinə çatdırmışdır. O, İran diplomatlarının Versal sülh konfransındakı qalmaqallı bəyanatına münasibət açıqlayaraq, bu qeyri-dəqiq xəbər təzkib olunmasına dair onlara xüsusi tapşırıq da vermişdir. Həmçinin Vüsuq əd-Dövlə hökuməti Versaldakı nümayəndə heyətinə konfransda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin suverenliyini dəstəkləmək barədə ayrıca teleqram da ünvanlamışdı. 1920-ci il martın 20-də, bolşevik işğalının yaxınlaşdığı şəraitdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran arasında sülh və dostluq haqqında müqavilə də onun hökuməti tərəfindən imzalanmışdır. Tərəflər dostluq, iqtisadi əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, Tehranda Azərbaycan, Bakıda isə İran səfirliyinin açılması haqqında öhdəliklər götürmüşdülər. Lakin tale tərəflərin heç birinə bu sazişdən bəhrələnməyə aman vermədi. Əvvəlcə 28 aprel 1920-ci il tarixində XI Qızıl Ordu tərəfindən Bakının işğal olunması nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğuna son qoyuldu. Bir neçə ay sonra isə İranda ingilis ağalığına qarşı qalxan üsyan və etirazlar nəticəsində Vüsuq-əd-Dövlə öz postunu itirərək, Avropaya mühacirətə yollanmaq məcburiyyətində qaldı.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai (1888–1969)

İrənin gələcək baş naziri, tanınmış diplomat və ictimai-siyasi xadim Seyid Ziyaəddin Təbatəbai 1888-ci ildə Şiraz şəhərində dünyaya gəlmişdir. Seyid Əli ağa Yəzdinin oğludur. Atası Məşrutə tərəfdarı olduğu üçün vaxtilə Sarı şəhərə sürgün edilmişdir. Ziyaəddinin 1 yaşı tamam olmamış o ailəsi ilə birlikdə Təbrizə köçür və gələcək siyasətçinin uşaqlıq illəri bu qədim Azərbaycan şəhərində keçir.

İlk təhsilini, evdə xüsusi müəllimlərdən alan Ziyaəddin daha sonra Təbrizin "Sürəyya" mədrəsəsinə daxil olur və burada digər fənlərlə yanaşı rus dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Təbrizdə təhsilinin birinci mərhələsini uğurla başa vuran gənc ardınca Şiraza yollanır. Burada o dini təhsilini dərinləşdirməklə yanaşı, həm də fransız və ingilis dillərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Məşrutə dövründə şah əleyhinə yazdığı kəskin məqalələrlə yenilənmə və müasirləşmə tərəfdarlarının böyük rəğbətini qazanır. Artıq 17 yaşında olarkən Məşrutə tərəfdarı olan dayısı ilə əməkdaşlıq edən Ziyaəddin "İslam" və az sonra "Nədaye İslam" məcmualərini nəşr etdirməklə şah

rejimini tənqid edən başlıca qələm sahiblərindən biri kimi diqqət mərkəzinə düşür.

Ancaq çox keçmir ki, Qacar hakimiyyəti gənc publisistlə haqq-hesab çəkmək qərarına gəlir. Əvvəlcə onun fransız və fars dillərində dərc etdirdiyi "Şərq" qəzetinin nəşri guya ikinci çağırış parlamentin təhqir edilməsi bəhanəsi ilə dayandırılır. Bir müddətdən sonra isə onun nəşr etdirdiyi digər məcmuə "Bərq"-in də fəaliyyətinə oxşar bəhanələrlə son qoyulur. Anti-hökumət fəaliyyətinə görə isə Ziyaəddinin özü qısamüddətli məhəbəs həyatına məhkum olunur. Həbsdən çıxan kimi Ziyaəddin ölkəni tərk etmək qərarına gəlir və Avropaya yollanır. İki il ərzində Fransa və İngiltərədə qalan Ziyaəddin ingilis və fransız dilləri sahəsindəki biliklərini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müddət ərzində onun təhsil xərcləri "Fransa və İran dostluq ittifaqı" tərəfindən ödənirdi.

Təhsili başa vuran Ziyaəddin İrana qayıdır və yenidən publisistik fəaliyyətini bərpa etmək qərarına gəlir. Almaniya səfirliyinin təklif etdiyi maliyyə yardımından imtina edən gənc İngiltərə səfirliyinin maliyyə dəstəyi az müddətdə məşhurlaşan "Rəd" qəzetinin nəşrinə başlayır. Sözügedən qəzet daha çox İrandakı ingilis maraqlarının müdafiəçisi kimi tanınır. Bu amil təbii ki, ingilis səfirliyinin qəzetə ayırdığı maliyyə yardımları və göstərdiyi siyasi dəstəklə izah olunmalıdır. Nəca deyərlər, pulu kim verirsə, mahnını da o sifariş edir. Müasirləri qeyd edirlər ki, "Rəd" qəzetinin səhifələrində Ziyaəddin sanki bir ingilis vətəndaşlığı kimi Böyük Britaniyanın düşmənlərinə cavab verir və onun maraqlarını var gücü ilə müdafiə edirdi. Müsahibələrin birində jurnalist ona belə bir sual verir: "Sizin

"İngilis" olduğunuzu deyirlər və bu nə dərəcədə doğrudur?" Ziyaəddin cavab olaraq deyir: "Son 300 ilin tarixi sübut edir ki, ingilislərlə dostluq edən ziyan çəkir, düşmənçilik edən isə məhv olur. Mən də ağılı başında olan bir adam kimi çox ziyan çəksəm də amma məhv olmaq istəməmişəm".

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş fevral inqilabının yaratdığı siyasi vəziyyətlə yaxından tanış olmaq üçün Rusiyaya yollanan Ziyaəddin burada bir sıra kommunist ideoloqları ilə, o cümlədən də V.Leninlə görüşməyə də müvəffəq olur. Lakin siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi səbəbindən bir müddət sonra o, İrana qayıtmaq məcburiyyətində qalır.

İrana döndükdən sonra Ziyaəddin çoxlu əleyhdarı olan məşhur siyasətçi, o dövrdə baş nazir postunu tutan Vüsuq əd-Dövlə ilə yaxınlaşır və müəyyən vaxtdan sonra onlar arasında dostluq, tərəfdaşlıq münasibətləri yaranır. Vüsuq-əd-Dövlə 1919-cu ildə öz dostuna mötəbər diplomatik tapşırığın həvalə edilməsinə də nail olur. Seyid Ziyaəddin 1919-cu ilin sonlarında Qafqazda yenicə müstəqilliklərini elan etmiş Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları ilə diplomatik əlaqələrin qurulmasına məsul Qafqaz Fövqəladə Kommissiyasının rəhbəri vəzifəsinə seçilir. 1919-cu il payızından 1920-ci ilin aprelinə qədər Ziyaəddin diplomatik vəzifəsindən irəli gələn tapşırıqların icrası məqsədilə dəfələrlə Qafqaza səfərlər həyata keçirir, danışıqlar prosesinə rəhbərlik edir.

Qafqaz respublikalarının Sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra Ziyaəddinin tutduğu diplomatik vəzifə öz əhəmiyyətini itirərək ləğv olunur. Ziyaəddin Təbatəbai İran siyasətinə daha fəal şəkildə qoşulmaq imkanı qaza-

nır. Vüsuq-əd Dövlə ilə yaxın münasibətlər, həmçinin işgüzarlığı və şəxsi keyfiyyətləri onu ingilislərin İranda öz maraqlarını təmin etmək üçün qurduqları "dəmir komitə" casus şəbəkəsinə gətirib çıxardı.

Britaniya özünün İranda başlıca siyasi dayağı sayılan Ziyaəddin Təbatəbai və vuran qolu Rza xan Pəhləvinin əli ilə 1925-ci ildə dövlət çevrilişi həyata keçirməyə müvəffəq oldular. İngilislər Əhməd şahın əli ilə kazakların rus komandanını dəyişib onu Rza xanla əvəzlədilər. Fevral ayının 21-də kazak diviziyasının Qəzvin dəstəsi Rza xanın başçılığı ilə Tehrandə əsas dövlət idarələrini tutdu, yüksək rütbəli onlarla dövlət məmur isə həbs edildi. Ölkədə ingilis maraqlarının müdafiəçisi Seyid Ziyaəddin baş nazir təyin edildi. Baş nazir olduqdan sonra seyid Ziyaəddinin formalaşdırdığı kabinet "qara kabinet" adlanmağa başlandı. Az sonra o verdiyi qalmaqallı siyasi bəyanatda ölkədə bir sıra islahatların aparılacağını, "milləti xilas ediləcəyini" bildirdi.

Fevralın 26-da çoxdan bəri hazırlanan Sovet-İran müqaviləsi imzalandı. İngilislərin razılığı ilə martın 24-də Britaniya-İran müqaviləsinin ləğv olunduğu elan edildi. Aprelin 17-də isə baş nazir ingilis qoşunlarının İrani tərk etməsi haqqında müraciətlə çıxış etdi. Halbuki ingilis qoşunlarının İrani tərk etməsi isə dövlət çevrilişindən əvvəl başlanmışdı. Yeni baş nazirin bu hərəkətləri ilk öncə kütlə arasında çaşqınlıq yaratdı. Ölkənin hakim dairələri və nüfuzlu feodalların bir çoxu onun "ifşaedici" çıxışlarından, eləcə də Qacar şahzadələrindən bəzilərinin həbsdən narahatlıq keçirirdi. Artan ümumi narazılıqdan dövlət çevrilişinin aparıcı fiquru, kazak diviziyasının yeni komandiri polkovnik Rza xan öz köhnə müttəfiqindən yaxa qurtar-

maq üçün məharətlə istifadə etdi. Ziyaddinə qarşı başlanan kampaniya öz bəhrəsini tezliklə verdi. 93 gün vəzifədə qalan yeni baş nazir əvvəlcə postundan uzaqlaşdırıldı, sonra isə ümumiyyətlə İrandan sürgün edildi.

1942-ci ilə qədər xaricdə qalan Ziyaəddin həmin il yenidən ingilislərin dəstəyi ilə İrana geri dönə bildi. Britaniya diplomatları onu İrana qaytarmaqla ilk növbədə anti-sovet təbliğatını gücləndirmək məqsədini güdürdülər. Bir müddət sonra ingilislər onun Yəzd şəhərindən İran parlamentinə millət vəkili seçilməsinə də nail oldular. Millət vəkili olduğu müddətdə Ziyaəddin əvvəlcə "Karvan", sonra da "Rəd" qəzetlərinin nəşrinə başlayır. Zamanla məhz bu iki qəzet İranda anti-sovet təbliğatının aparıcı qüvvəsini təşkil etdi. "Vətən" və "Milli iradə" partiyalarının yaradılması da Təbatəbainin adı ilə bağlı mühüm siyasi hadisələrdən biri kimi yadda qaldı. Sözügedən partiyaların hər birinin mətbu orqanı da fəaliyyət göstərməkdə idi. "Milli iradə" partiyasının mətbu orqanı "Rədə emruz" qəzeti idi ki, sonradan o, "Rusta" qəzeti ilə əvəzləndi. Şirazda nəşr edilən "İradeye fars" qəzeti də "Milli iradə" partiyasının nəzarəti altında dərc olunurdu. 1944-cü ildə millət vəkili seçilən Ziyaəddin 2 il sonra 1946-cı ildə Qıvam əs-Səltənə tərəfindən zindana salındı. Rəsmi səbəb kimi onun "ölkənin ümumi təhlükəsizliyinə qarşı fəaliyyəti" göstərilərsə də, əsas səbəb Ziyaəddinin SSRİ əleyhinə amansız təbliğat aparması idi. 18 mart 1947-ci ildə azadlığa çıxan Təbatəbai var gücü ilə baş nazir postu uğrunda mübarizəyə girişdi. Bu səfər də onun fəaliyyətinə və iddialarına istiqamət verən başlıca qüvvə rolunda ingilis diplomatları çıxış edirdi. Ziyaəddini baş nazir təyin etməklə London İran nefti üzərində nəzarəti

tamamilə ələ keçirməyə çalışırdı. Lakin son nəticədə bu plan iflasa uğradı.

1956-cı ildə yenidən həbs edilən Təbatəbai çox keçməmiş azadlığa buraxıldı. Ancaq bu səfər o, həmişəlik siyasətdən uzaqlaşmaq qərarına gəlir. İctimai fəaliyyətinə son qoyan siyasətçi Tehrandan şimal qərbdə yerləşən Səadətəbaddakı bağına çəkilərək əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmağa başladı. Üç dəfə ailə həyatı quran seyid Ziyaəddin 81 yaşında dünyasını dəyişdi. Maraqlısı budur ki, ən kiçik övladı onun ölümündən 40 gün sonra dünyaya gəlmişdi. Cənazəsi Rey şəhərində Nasirəddin şah Qacarın məqbərəsində torpağa tapşırılmışdır.

"Təbatəbai" soyadının mənşəyi haqqında

Təbatəba - İmam Həsənin övladlarından olan İsmayıl ibn İbrahim ləqəbi olmuşdur, onun tam adı isə belə idi – Əbu Əbdullah Muhəmməd ibn İbrahim ibn İsmayıl ibn İbrahim ibn Həsən Musənnə ibn imam Həsən ibn imam Əli. Təba sözünün mənası bəzilərinə görə baba deməkdir. Təbatəbai isə müvafiq olaraq "babanın babası" mənasını verir. Habelə "Təbatəbai" sözünün seyidlər seyidi, ağalar ağası mənasını verdiyini söyləyən dilçilər də vardır. İranda hər iki valideyni seyid olan şəxsə Təbatəbai deyirlər. İranın ictimai-siyasi və elmi-mədəni tarixində Təbatəbai soyadını daşıyan xeyli görkəmli şəxsə rast gələ bilərik. Onların ən məşhurları isə aşağıdakılardır:

– Seyid Həsən Təbatəbai Burucerd (İranın tanınmış müctəhidlərindən olub)

- Seyid Muhəmməd Təbatəbai (Məşrutə inqilabının rəhbərlərindən və tanınmış müctəhidlərdən biri olub)
- Seyid Muhəmməd Təbatəbai (Tanınmış Mərcəi təq-lidlərdən biri olub)
- Seyid Muhəmməd Hüseyn Təbatəbai (Məşhur Əlmi-zan təfsirinin müəllifi və filosof)
- Seyid Ziyaəddin Təbatəbai (İranın baş naziri olub)
- Fərəh Təbatəbai Pəhləvi (Muhəmmədrza Pəhləvinin xanımı)

ƏLAVƏ

نوع سوده	وزارت امور خارجه	نمبره	اداره
موضوع سوده		نمبره	بتاریخ
نمبره		نمبره	۱۳۳
پاک نویسی کننده			

موضوع این امر ...
 وزارت امور خارجه
 اداره
 بتاريخ ۱۳۳

وزارت امور خارجه
 اداره
 بتاريخ ۱۳۳

موضوع این امر ...
 وزارت امور خارجه
 اداره
 بتاريخ ۱۳۳

وزارت امور خارجه
 اداره
 بتاريخ ۱۳۳

۱) تمام اشیاء را باید که در این راه از میان
 ۲) اشیاء که در این راه در دسترس است از جمله داروهای
 ۳) مواد غذایی و غیره که در این راه در دسترس است

احضار محترم
 در صورتی که در این راه در دسترس است از جمله داروهای
 ۴) مواد غذایی و غیره که در این راه در دسترس است

دوای کولریچا در داروهای

۱) دواهای کولریچا در داروهای
 ۲) دواهای کولریچا در داروهای
 ۳) دواهای کولریچا در داروهای

۴) دواهای کولریچا در داروهای
 ۵) دواهای کولریچا در داروهای
 ۶) دواهای کولریچا در داروهای

۷) دواهای کولریچا در داروهای
 ۸) دواهای کولریچا در داروهای
 ۹) دواهای کولریچا در داروهای

۱۰) دواهای کولریچا در داروهای
 ۱۱) دواهای کولریچا در داروهای
 ۱۲) دواهای کولریچا در داروهای

موضوع مورد	وزارت امور خارجه	ردء عومى
شماره	تاریخ	تاریخ خدمت
پیش نویس کننده	تاریخ	کار تون
	۱۹۱۹	دوبه

Monsieur le Président
du Conseil.

Je m'ai permis de vous offrir
l'occasion du départ de la Mission
de mon Gouvernement Impérial au
Caucase pour exprimer à votre
Excellence mes sentiments d'estime
et de sympathie à l'égard de la
jeune République voisine d'Aghdashjan
et de son honorable Gouvernement
que vous représentez avec tant de
dignité, et à laquelle la Perse
est attachée par des liens
croyaux communs, d'affinités de
mœurs, et des souvenirs historiques
d'unité politique. La Perse est
heureuse aujourd'hui de voir la
naissance de la nation dans
d'Aghdashjan comme pays limitrophe.
Si elle n'a pas été jusqu'ici à
niveau de la connaissance de
finement, elle n'a été empêché
que par des raisons de formalisme
diplomatique et de considérations
politiques, devenues particulièrement
impératives par l'existence de la

grande Conférence et à cause des
changements attendus qui se succèdent
de jour en jour.

En attendant le moment où le
Gouvernement de facto d'Aghdashjan
sera à com de jure, mon Gouver-
nement Impérial désire établir
des maintenant avec la République
des relations intimes de bon
voisinage dont l'absence est si
nuisible pour les intérêts
respectifs des 2 pays.

C'est dans ce but que
le Gouvernement Impérial de Perse
a décidé d'envoyer une Mission
au Caucase, dont la composition
suffira pour donner une idée
nette des études qu'elle se propose
de faire et des missions qu'elle
tâchera de réaliser par accords
mutuels. Le poste responsable de
Chef de la Mission est confié à
notre envoyé Extraordinaire,
Excellence Seyid Yâed-Dine
Eshatali, qui nous seulement
jouit de la pleine confiance de
mon Gouvernement Impérial

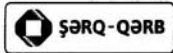
ما حضرت داشته. مقصد از توفیق نیز آنست که هر یک از این توفیق را که در این کتاب بود. در فصول بعدی که میفرماید
 کرامت و درود بیکر حضرت ناید که اینها را در این مختصر در هر سخن چند کلمه. بنامه میفرماید که در این کتاب
 سخنانی با یکدیگر از دیگران است بدو شرح گفت روزی نماند و چون در این کتاب میفرماید که در این کتاب
 نماند. از آنکه در این کتاب است و در این کتاب است. اینها در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 حسن در این کتاب است.

کتابخانه مجلس شورای ملی
 تهران - ایران

کتابخانه در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 سر است که در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 برکت در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 بنا بر این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 است که در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 آری که در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 است که در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 پس در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 هم نقل در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 با نظری که در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 یکیش که در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 به آنکه در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.

نقل در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 صفح در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 کرامت در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 که در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.
 شب که در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است. در این کتاب است.

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az
info@eastwest.az

Buraxılışa məsul: Sevil İsmayılova
Dizayner: Nurlan Nəhmətov
Səhifələyici: Ələkbər Kərimov
Texniki redaktor: Fəridə Səmədova
Baş redaktor: Ülkər Məmmədova
Texniki direktor: Xəqani Fərzaliev
Nəşriyyat direktoru: Eldar Əliyev

Çapa imzalanmışdır: 20.12.2017. Format: 60×90 ¹/₁₆. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi 24,5. Sifariş 17452. Tiraj 1000

ŞƏRQ-QƏRB

Təqdim olunmuş hazır fayldan "Şərq-Qərb" ASC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17

Tel.: (+99412) 374 83 43

(+99412) 374 73 84

Azf 300523

Qarşımızdakı bu nəşr Azərbaycan mənbəsinə Bakıya atılmış uğurlu addım hesab oluna bilər. Səhifə yuxarıda nəqşində dərs ediyimiz İran nümayəndə heyətinin 1919–1920-ci illərdə Azərbaycanda apardığı diplomatik danışıqları əks etdirən arxiv sənədlərinin toplusundan gədir. "Qafqaz fəxriplədi komissiyasının sənədləri" adlanan topluda İran Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində saxtandan o dövrsə aid məktublar, məxfi hesabaltlar, siyasi vəziyyətin təhlilinə dair gizli yazışmalar öz əksini tapmışdır. Topluya Ziyəddin Təbələbəinin rəhbərliyi altında İran nümayəndə heyətinin Bakıya göndərilməsi ərafəsindəki diplomatik yazışmalar, həmçinin bu heyətin fəaliyyəti dövrünə aid sənədlər daxildir.

İnanmaq istərdim ki, elmi dövriyyəyə gətirilən bu sənədlər tarixçələrimiz tərəfindən lazımcına qiymətləndiriləcək və geniş bir şəkildə tədqiqatlara cəlb ediləcəkdir. Ümid edirik ki, öz növbəsində həmin tədqiqatlar da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zəngin siyasi irsinin öyrənilməsi üçün mühüm təklüfələr vermək iqtidarında olacaq.

Akademik Ramiz Mehdiyev

R. Mehdiyev

